

ISSN 2524-0986

 iScience

**АКТУАЛЬНЫЕ НАУЧНЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ
В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ**

СБОРНИК НАУЧНЫХ ТРУДОВ

Выпуск 3(23)

Часть 4

**Переяслав-Хмельницкий
2017**

АКТУАЛЬНЫЕ НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

ВЫПУСК 3(23)
Часть 4

Март 2017 г.

СБОРНИК НАУЧНЫХ ТРУДОВ

Выходит –12 раз в год (ежемесячно)
Издается с июня 2015 года

Включен в наукометрические базы:

РИНЦ http://elibrary.ru/title_about.asp?id=58411

Google Scholar

<https://scholar.google.com.ua/citations?user=JP57y1kAAAAJ&hl=uk>

Бібліометрика української науки

http://nbuviap.gov.ua/bpnu/index.php?page_sites=journals

Index Copernicus

<http://journals.indexcopernicus.com/++++,p24785301,3.html>

Переяслав-Хмельницький

УДК 001.891(100) «20»

ББК 72.4

A43

Главный редактор:

Коцур В.П., доктор исторических наук, профессор, академик Национальной академии педагогических наук Украины

Редколлегия:

Базалук О.А.	д-р филос. наук, професор (Украина)
Боголиб Т.М.	д-р экон. наук, профессор (Украина)
Кабакбаев С.Ж.	д-р физ.-мат. наук, профессор (Казахстан)
Мусабекова Г.Т.	д-р пед. наук, профессор (Казахстан)
Смирнов И.Г.	д-р геогр. наук, профессор (Украина)
Исак О.В.	д-р социол. наук (Молдова)
Лю Бинця	д-р искусствоведения (КНР)
Тамулет В.Н.	д-р ист. наук (Молдова)
Брынза С.М.	д-р юрид. наук, профессор (Молдова)
Мартынюк Т.В.	д-р искусствоведения (Украина)
Таласлаева Ж.С.	канд. филол. наук, профессор (Казахстан)
Чернов Б.О.	канд. пед. наук, профессор (Украина)
Мартынюк А.К.	канд. искусствоведения (Украина)
Воловыч Л.М.	канд. геогр. наук (Украина)
Ковальська К.В.	канд. ист. наук (Украина)
Амрахов В.Т.	канд. экон. наук, доцент (Азербайджан)
Мкртчян К.Г.	канд. техн. наук (Армения)
Стати В.А.	канд. юрид. наук, доцент (Молдова)
Бугаевский К.А.	канд. мед. наук, доцент (Украина)

Актуальные научные исследования в современном мире: XXIII Междунар. научн. конф., 26-27 марта 2017 г., Переяслав-Хмельницкий. // Сб. научных трудов - Переяслав-Хмельницкий, 2017. - Вып. 3(23), ч. 4 – 145 с.

Языки издания: українська, русский, english, polski, беларуская, казакша, o'zbek, limba română, кыргыз тили, Հայերեն

В сборнике представлены результаты актуальных научных исследований ученых, докторантов, преподавателей, аспирантов и студентов - участников Международной научной конференции "Актуальные научные исследования в современном мире" (Переяслав-Хмельницкий, 26-27 марта 2017 г.).

Сборник предназначен для научных работников и преподавателей высших учебных заведений. Может использоваться в учебном процессе, в том числе в процессе обучения аспирантов, подготовки магистров и бакалавров в целях углубленного рассмотрения соответствующих проблем. Все статьи сборника прошли рецензирование, сохраняют авторскую редакцию, всю ответственность за содержание несут авторы.

УДК 001.891(100) «20»

ББК 72.4

A43

СОДЕРЖАНИЕ

СЕКЦИЯ: БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Бессонова Наталья Сергеевна, Сичко Алик Иванович, Кобелева Татьяна Алексеевна, Илиев Константин Иванов, Шаповалова Елена Михайловна (Тюмень, Россия) ВОЗДЕЙСТВИЕ КОМПОНЕНТОВ АНЕСТЕЗИИ НА АНТИОКСИДАНТНУЮ ЗАЩИТУ МЕМБРАН ЭРИТРОЦИТОВ.....	6
Небесаева Жадыра, Сахиева Амина, Сламбек Дина, Нияз Сауле (Шымкент, Қазақстан) ЕКПЕ АҒАШ ӨСІМДІКТЕРІНЕ ҚАЛА АУАСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ӨСЕРІ.....	12
Небесаева Жадыра, Абдібатта Рыскүл, Қасым Назым, Жұмат Қымбат (Шымкент, Қазақстан) ЭНДОМИКОРИЗАЛЫҚ САҢЫРАУҚҰЛАҚТАРДЫҢ ӨСІМДІК ТІРШІЛІГІНДЕГІ МАҢЫЗЫ.....	16
Байдарова Гүлбаршын, Пернебай Саин, Оңғарбай Қазыбек, Төлеш Мадина (Шымкент, Қазақстан) КИТТЕР МЕН ДЕЛЬФИНДЕРДІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	19
Шекк Павел Владимирович, Бургаз Марина Ивановна (Одесса, Украина) СОВРЕМЕННАЯ СТРАТЕГИЯ ПАСТБИЩНОЙ МАРИКУЛЬТУРЫ В СОЛОНОВАТОВОДНЫХ ЛИМАНАХ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ.....	22

СЕКЦИЯ: МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ

Бартош Лариса Павлівна, Мисик Євгенія Вікторівна (Київ, Україна) ВПЛИВ УПРАВЛІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ ТУРИСТИЧНОГО ПІДПРИЄМСТВА.....	31
Лугова Вікторія Миколаївна, Серіков Денис Олександрович (Харків, Україна) ДІАГНОСТИКА УПРАВЛІНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ КЕРІВНИКА.....	36

СЕКЦИЯ: ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ

Бартош Лариса Павлівна, Бондаренко Наталія Борисівна Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна) ГЕОГРАФІЯ ПОДРОЖЕЙ ОРГАНІЗОВАНИХ ТУРИСТИЧНИМИ ФІРМАМИ УКРАЇНИ.....	42
Козловський Євген Вікторович (Київ, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ВІРТУАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ У СФЕРІ ТУРИЗМУ.....	46
Костючик Сергій Володимирович, Щербак Людмила Валеріївна (Київ, Україна) ПРОБЛЕМИ ІННОВАЦІЙНО – ІНВЕСТИЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНИХ ТУРИСТИЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ.....	51

Ткаченко Тетяна (Київ, Україна)

ПРОФЕСІОГРАФІЧНА ЕКСКУРСІЯ ЯК СУЧАСНА ФОРМА
ПОЗИТИВНОГО ІМІДЖУ ТУРИСТСЬКОГО ПРОДУКТУ УКРАЇНИ..... 56

Турсьнова Тангал Турсьновна, Садыкова Айгерим

Жанахметовна, Канапия Гулниза, Тұрсын Іңкәр Ғибадатқызы,
Бейсеналы Орынбасар Абылайханұлы (Астана, Қазақстан)
ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ТУРИЗМА В
РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН..... 61

Устименко Леся Миколаївна (Київ, Україна)

НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕНТАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ ТУРИСТА..... 66

СЕКЦИЯ: ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ

**Parshutin Vladimir, Sholtoian Nicolai, Socolov Vasili, Socolova
Liudmila (Chisinau, Moldova)**

ACCELERATION OF ANODE DISSOLUTION OF TUNGSTEN AND ITS
ALLOYS IN NEUTRAL SOLUTIONS OF SALTS..... 72

**Жунисова Майра, Данаш Бейбарыс, Бердишева Мадина,
Жұмаш Қымбат (Шымкент, Қазақстан)**

МЫСТЫҢ АРПА ӨСІМДІГІНІҢ ӨСУІНЕ ӘСЕРІ ЖӘНЕ КЛЕТКА
ҚҰРЫЛЫМЫНДА ТАРАЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ..... 76

**Нарбек Сапаевич Палванов, Отожон Юлдашевич Атажонов
(Ургенч, Узбекистан)**

КОНДУКТОМЕТРИЧЕСКОЕ ТИТРОВАНИЕ КИСЛОТ В
СМЕШАННЫХ И НЕВОДНЫХ РАСТВОРАХ..... 80

СЕКЦИЯ: ЭКОЛОГИЯ

Ільшя Вікторія Сергіївна (Київ, Україна)

МАТЕМАТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ ВИДІЛЕННЯ БІОГАЗУ З
ПИВНОЇ ДРОБИНИ..... 83

Кратко Ольга Вікторівна (Кременець, Україна)

ДИНАМІКА ВМІСТУ АЗОТ АМІАКУ, АЗОТ НІТРИТІВ ТА АЗОТ НІТРАТІВ
У ВОДОЙМАХ КРЕМЕНЕЦЬКОГО РАЙОНУ..... 88

Саликова Наталья Семеновна, Жабаева Мархаба Уракпаевна

Уразбаева Салтанат Ермухановна, Темирбекова Нургуль
Гелмановна, Ковалев Спартак Игоревич (Кокшетау, Казахстан)
ВОЗДЕЙСТВИЕ ГОРНОДОБЫВАЮЩИХ ОТРАСЛЕЙ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ НА ПРИЗЕМНЫЙ ВОЗДУХ ПРИЛЕГАЮЩИХ
ТЕРРИТОРИЙ (НА ПРИМЕРЕ АЛЕКСЕЕВСКОГО ДОЛОМИТОВОГО
РУДНИКА)..... 93

СЕКЦИЯ: ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Жоламанова М.Т., Аралбай Д.Д. (Алматы, Казахстан)

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ БАНКОВ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА
СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ..... 99

Зарецька Лілія Миколаєвна (Харків, Україна)

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ДЕРЖАВИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ..... 103

Конохова Зоя Петрівна (Харків, Україна)

ЦІНА ІНФОРМАЦІЇ У ІНФОРМАЦІЙНОМУ БІЗНЕСІ..... 109

Королева Наталья Вадимовна, Левченко Александр Сергеевич (Белгород, Россия) НАПРАВЛЕНИЯ И ЦЕЛИ ПОЛИТИКИ В ОБЛАСТИ УПРАВЛЕНИЯ ЭЛЕКТРОННЫМИ ОТХОДАМИ.....	113
Маркусенко Марина Викторовна (Минск, Республика Беларусь) ФИНАНСОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ИНТЕГРАЦИОННОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СТРАН ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА.....	115
Мергалиев Батырхан Кажыакбарович, Шалова Гаухар Нурлановна (Астана, Қазақстан) ҚАЗАҚСТАНДА ҚАРЖЫ РЕСУРСТАРЫН ЖҰМЫЛДЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ.....	120
Смирнов Ким Алексеевич, Никитина Татьяна Евгеньевна (Москва, Россия) ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ И ИНСТРУМЕНТОВ МАРКЕТИНГА В ЦЕЛЯХ ПРЕОДОЛЕНИЯ РЕЦЕССИИ.....	125
Утешова Гульмира, Пернехан Аймереке, Боранбекова Маржан (Шымкент, Қазақстан) ҚАЗАҚСТАНДА ЖОҒАРЫ САПАЛЫ ЕТ ӨНІМДЕРІН ҰСЫНАТЫН ЖОҒАРЫ ТЕХНОЛОГИЯЛЫ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ КЕШЕНДЕРІН ҚҰРУ.....	130
Чорна Марина Віталіївна, Смольнякова Наталія Миколаївна (Харків, Україна) ІННОВАЦІЙНА ЕКОНОМІКА ЯК ПЕРЕДУМОВА РОЗВИТКУ КОНКУРЕНТНИХ ПЕРЕВАГ.....	133
Юлдашев Аскарали Якубович, Зайлиев Акмалжон Ахмадалиевич (Наманган, Республика Узбекистан) ЎЗБЕКИСТОНДА ИНВЕСТИЦИЯ МУҲИТИНИ ШАҚЛЛАНТИРИШДА ИНВЕСТИЦИЯ СИЁСАТИНИНГ УСТИВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ.....	139
ИНФОРМАЦИЯ О СЛЕДУЮЩЕЙ КОНФЕРЕНЦИИ.....	143

СЕКЦИЯ: БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК: 616.153.915

Бессонова Наталья Сергеевна, Сичко Алик Иванович,
Кобелева Татьяна Алексеевна, Илиев Константин Иванов,
Шаповалова Елена Михайловна
Федеральное государственное бюджетное
образовательное учреждение высшего образования
«Тюменский государственный медицинский университет»
(ФГБОУ ВО Тюменский ГМУ Минздрава России)
(Тюмень, Россия)

ВОЗДЕЙСТВИЕ КОМПОНЕНТОВ АНЕСТЕЗИИ НА АНТИОКСИДАНТНУЮ ЗАЩИТУ МЕМБРАН ЭРИТРОЦИТОВ

Аннотация. Антиоксиданты - ингибиторы окисления, природные или синтетические вещества, способные тормозить окисление. Антиоксидантная защита делится на систему первичной и вторичной защиты. Антиоксиданты действуют так, чтобы прекратился процесс неуправляемых, цепных реакций образования свободных радикалов, процесс окисления липидов мембран клеток.

Ключевые слова: антиоксиданты, супероксиддисмутаза, липидпероксидация, антиоксидантной защиты, кетамин, тиопентал натрия.

*Bessonova Natalia Sergeevna, Sichko Alik Ivanovich,
Kobeleva Tatyana Alekseevna, Iliev Konstantin Ivanov,
Shapovalova Elena Mikhailovna
Federal State Budget Educational Institution of Higher Education "Tyumen State
Medical University"
(FGBOU IN Tyumen Medical Department of the Ministry of Health of Russia)
(Tyumen, Russia)*

IMPACT OF ANESTHESIA COMPONENTS ON ANTIOXIDANT PROTECTION OF ERYTHROCYTE MEMBRANES

Annotation. Antioxidants are oxidation inhibitors, natural or synthetic substances capable of inhibiting oxidation. Antioxidant protection is divided into a primary and secondary protection system. Antioxidants act so that the process of uncontrolled, chain reactions of free radical formation stops, the process of oxidation of cell membrane lipids.

Key words: antioxidants, superoxide dismutase, lipid peroxidation, antioxidant protection, ketamine, sodium thiopental.

Введение. Антиоксиданты - ингибиторы окисления, природные или синтетические вещества, способные тормозить окисление [3, с. 11]. Антиоксидантная защита делится на систему первичной и вторичной защиты. Антиоксиданты действуют так, чтобы прекратился процесс неуправляемых,

цепных реакций образования свободных радикалов, процесс окисления липидов мембран клеток [1, с. 290; 2, с. 902].

Первая группа антиоксидантов - ферментативные антиоксиданты. Они составляют внутриклеточные системы: супероксиддисмутаза работает в цитоплазме клеток, в митохондриях, плазме; каталаза - в цитоплазме, митохондриях; глутатионпероксидаза - в митохондриях. Вторую группу антиоксидантов составляют антиоксидантные витамины: водорастворимые витамины (С, рутин, кверцетин, аскорутин); жирорастворимые витамины (А, Р-каротин, Е, К); другие соединения - серосодержащие аминокислоты, глутатион, цистеин, метионин, цитохром С, пировиноградная кислота, церулоплазмин, хелаты, минерал селен. Определенное значение имеют медь, цинк, марганец и железо.

Эритроциты – это красные кровяные клетки, которые принимают участие в транспортировке кислорода воздуха в ткани и поддерживают процессы биологического окисления в организме.

Основная функция эритроцитов – транспортировка кислорода. Кроме того, эритроциты обмениваются с плазмой крови липидами, переносят поглощенные на их поверхности аминокислотные остатки, биологически активные вещества [4, с. 18; 5, с. 130]. Эритроциты участвуют в регуляции кислотно-щелочного равновесия в организме и ионного равновесия плазмы, водно-солевого обмена. Они также участвуют в процессах иммунитета, поглощая различные токсины, которые после этого разрушаются. Существенную роль играют эритроциты в регуляции активности свертывающей системы (образование тромбопластина).

Супероксиддисмутаза (СОД) относится к группе антиоксидантных ферментов. Вместе с каталазой и другими антиоксидантными ферментами она защищает организм человека от постоянно образующихся высокотоксичных кислородных радикалов. Супероксиддисмутаза катализирует дисмутацию супероксида в кислород и пероксид водорода. Таким образом, она играет важнейшую роль в антиоксидантной защите практически всех клеток, так или иначе находящихся в контакте с кислородом [6, с. 138; 7, с. 13].

Материалы и методы. Обследование проводилось у 53 больных желчнокаменной болезнью в возрасте 40-50 лет (средний возраст 43,5±5,3 года). Всем пациентам выполнена лапароскопическая холецистэктомия. Отбор пациентов в группы проводили на основании данных клинического обследования до операции с учетом сопутствующих заболеваний, возраста и пола. По результатам тестирования состояния системы липидпероксидации – антиоксидантной защиты больные были разделены на две группы, отличающиеся введением в протокол анестезий компонентов базисного наркоза разнонаправленного действия на процесс ЛПО (установленные в сыворотке крови): 1-я группа – кетамин, который ускоряет процесс ЛПО, 2-ая группа – тиопентал натрия, подавляет процесс ЛПО.

Забор крови проводили из локтевой вены, 10 мл крови стабилизировали 3,8% раствором цитрата натрия в объеме 1:10. Для разделения плазмы и эритроцитов кровь центрифугировали 10 мин при 1700 g. Эритроциты дважды промывали физиологическим раствором хлорида натрия 0,9%, последнее центрифугирование проводили 15 минут при 1700 g, для более плотной упаковки эритроцитов.

Определение СОД проводили на биохимическом полуавтоматическом анализаторе STAT FAX 1904 Plus (США), который управляется при помощи микропроцессора, снабжен шестью фильтрами (от 340 до 600 нм) и инкубатором (370С) для 12 пробирок. Прибор измеряет оптическую плотность и рассчитывает концентрацию (или активность ферментов) в пробах по фактору или по стандарту.

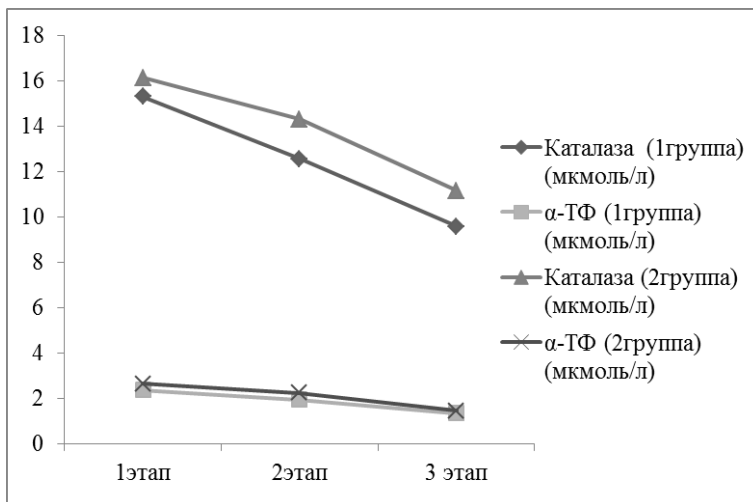
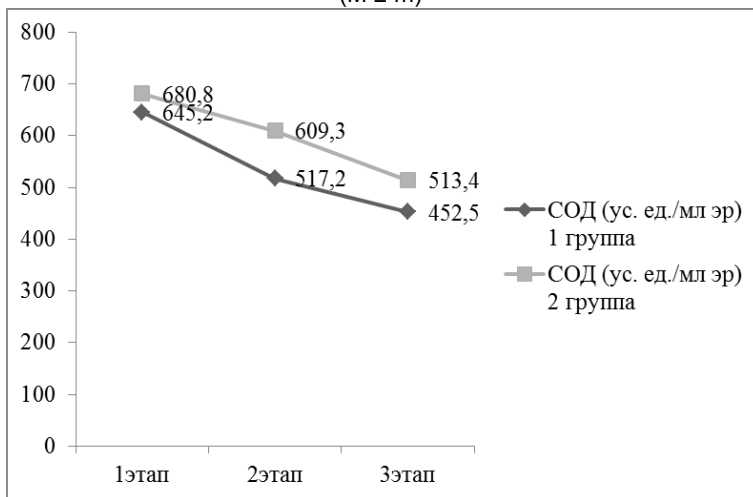
Таблица 1

Этапы исследования оперативного лечения больных калькулезным холециститом

Этапы операции	Время каждого этапа	Характеристика этапа
1 этап	Предоперационный период (за 12 часов)	Характеризует исходное состояние системы ЛПО-АОЗ крови
2 этап	Интраоперационный период (через 44,5±4,3 мин от начала анестезии)	Выявляется влияние анестетиков кетамина и тиопентала натрия на состояние системы ЛПО-АОЗ, в сочетании с другими компонентами анестезии на фоне хирургического стресса
3 этап	Послеоперационный период на 5-е сутки	Данные характеризуют направление в динамике состояния системы ЛПО-АОЗ и исход оперативного вмешательства

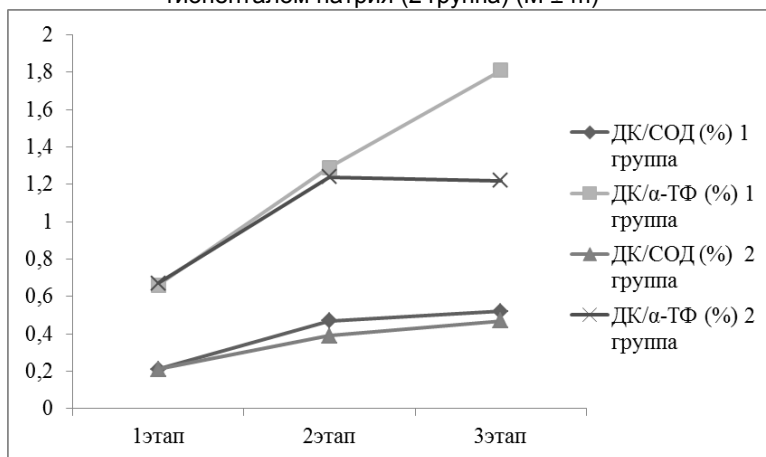
Результаты и обсуждение. При исследованиях на интраоперационном этапе было установлено снижение активности СОД, каталазы, α -ТФ ферментов и не получено достоверных различий в группах сравнения (рис.1;2). Повышение показателей ДК/СОД и ДК/ α -ТФ (рис.3) в 1,6-1,7 раза ($p < 0,05$) на 2 этапе исследования демонстрирует уменьшение способности СОД и α -ТФ участвовать в дезактивации активных кислородных метаболитов, а следовательно, тормозить процесс перекисного окисления липидов. Подавление активности СОД и каталазы подтверждается устойчивым снижением параметров на 25% ($p < 0,05$) и 25-30% ($p < 0,05$) на послеоперационном этапе в сравнении исходным значением. Содержание α -ТФ достоверно снижается от исходного уровня к послеоперационному значению на 35-38% ($p < 0,05$).

Рис.1 Активность компонентов антиоксидантной защиты в эритроцитах в условиях анестезии с кетаминим (1 группа) и тиопенталом натрия (2 группа) ($M \pm m$)

Примечание. а) - $p < 0,05$; б) - $p < 0,01$; в) - $p < 0,001$ по сравнению с предыдущим этапом, концентрация СОД (ус. ед./мл эр), каталаза (мкмоль/мин-л), α-ГФ (мкмоль/л),

Рис.2 Динамика показателей ДК/СОД и ДК/ α -ТФ на различных этапах оперативного вмешательства в условиях анестезии с кетаминот (1 группа) и тиопенталом натрия (2 группа) ($M \pm m$)

Примечание. а) - $p < 0,05$; б) - $p < 0,01$; в) - $p < 0,001$ по сравнению с предыдущим этапом ДК/СОД (%) и ДК/ α -ТФ (%).

Заключение. Проведенные результаты исследования антиоксидантной защиты мембран эритроцитов в группах сравнения, показали снижение уровня антиоксидантной защиты. Указанное обстоятельство связано с усилением процесса перекисного окисления липидов и липолиза в мембранах эритроцитов. Полученные данные убедительно свидетельствуют о необходимости коррекции процесса перекисного окисления липидов антиоксидантами у больных холециститом на всех этапах оперативного лечения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Бессонова Н.С., Кадочникова Г.Д., Шаповалова Е.М. Исследование процесса липидпероксидации эритроцитарных мембран в условиях анестезии с кетаминот или тиопенталом натрия // Научный альманах. 2016. № 3-4(18). С. 290-294.
2. Бессонова Н.С., Кадочникова Г.Д., Герберт И.Я. Влияние компонентов анестезии на развитие окислительного стресса при холецистэктомии // Вестник Российской военно-медицинской академии. Санкт-Петербург. 2009. №1. С.902.
3. Бессонова Н.С., Кадочникова Г.Д., Шаповалова Е.М. Влияние альфа – токоферола на состав липидов крови эритроцитов в условиях анестезии с тиопенталом натрия при холецистэктомии // Сборник научных статей по итогам международной научно – практической конференции. Санкт-Петербург. 2016. С.11-13.
4. Кадочникова Г.Д., Бессонова Н.С., Петров А.В., Кобелев М.В. Исследование влияния анестезии с тиопенталом натрия на метаболизм

- липидов (глава в монографии)// Окислительный метаболизм липидов крови при критических состояниях. – Тюмень: ООО "Печатник", 2010. С. 18-28.
5. Кадочникова Г.Д., Бессонова Н.С. Влияние кетамина и тиопентала натрия на окислительный метаболизм липидов эритроцитов и плазмы крови// Вестник Тюменского государственного университета. Тюмень. 2011. №5. С. 130-136.
  6. Кадочникова Г.Д., Бессонова Н.С., и др. Окислительный метаболизм липидов эритроцитов в зависимости от выбора анестезии при хирургическом лечении желчнокаменной болезни // Межрегиональный сборник материалов научно - практической конференции. Тюмень. 2008. С. 138-140.
  7. Ильиных Т.Ю., Кадочникова Г.Д., Бессонова Н.С. Активность липидпероксидации крови в условиях многокомпонентной анестезии с кетамином или тиопенталом натрия у больных при холецистэктомии //Сборник научных статей по итогам международной научно – практической конференции. Санкт-Петербург. 2016. С. 13-17.

УДК 12(61.4)

Небесаева Жадыра, Сахиева Амина, Сламбек Дина, Нияз Сауле
Шымкент аграрлық колледжі
(Шымкент, Қазақстан)

ЕКПЕ АҒАШ ӨСІМДІКТЕРІНЕ ҚАЛА АУАСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ӘСЕРІ

Аннотация: В данной статье описана такая отличительная особенность растений как вредные вещества, растущие для охраны окружающей среды.

Ключевые слова: Растения, окружающая среда, охрана, вредные вещества.

Abstract: This article describes such a distinctive feature of plants as harmful substances growing to protect the environment.

Keywords: Plants, environment, protection, harmful substances.

Қазақстанның өндірістік қалдықтармен және лас газдармен өте қарқынды ластанған қалалардың бірі болып саналады. Экожүйелерді зерттеу бағытының дамуы, В.И. Вернадскийдің биосфера туралы ілімінің жаңа экологиялық жүйе сипатына ие болды. Қазіргі кезде жалпы экология қоршаған ортамен байланыстар заңдылықтар мен және жеке бағыттарды зерттейді. 1960 жылдары Халықаралық биологиялық бағдарлама бойынша жұмыс істеп жатқан көптеген елдердің ғалымдары жер планетасының биологиялық өнімділігінің ең жоғарғы шегін, сол сияқты экологиялық тепе-теңдіктің бұзылуынан туындайтын қауіп қатарды есептеп, адамзат назарын аударуға тырысып, экология ғылымының дамуына үлкен бетбұрыс жасады. Экология іргелі ғылымдардан тәжірибелік ғылымдарға өтті.

Қазақстанда ірі зауыттары мен цехтары бұрынғы жұмыс істеу тәсілдерінің біршама өзгертіп, ауаға шығатын газдардың мөлшерін азайту күкіртті газдарды жинап күкірт қышқылын алуды игерді. Кейбір түсті металлургия зауыттарында қорытудың жаңа әдістерін пайдалана бастады. Ондағы мақсат – кен құрамындағы пайдалы заттардың бәрін ұстап қалу, тіпті газ күйінде ұшатын улы заттардың өзін біршама өңдеп пайдаға асыру, халық игілігіне жұмсау жұмыстары қолға алынуда. Осы игілікті істерге қарамай қалалардың ауасы ластануда, халықтан көптеген ұсыныстар, арыздар түсуде, бөрінің айтатындары – адам денсаулығын сақтау жолдары, ауаны зиянды заттармен ластау мәселелері күннен-күнге үдеп келеді.

Соңғы жылдары өсімдіктердің тағы бір ерекше функциясы анықталды, ол қоршаған ортаны өскелең зиянды заттардан қорғау. Табиғи тазартқыш ретінде өсімдіктер қала ауасын шаңнан, күйден және зиянды газдардан айықтырады. Бұл экологиялық процесте өсімдіктер өте зор қызмет көрсетіп жүр, бұған қоса өсімдіктерді ауаның ластануының биоиндикаторы ретінде пайдалануға болатын мүмкіншілігі анықталды.

Екпе ағаштарды ластаушы заттардан сақтау, ол атмосфера ауасының тазалығы жолында талмай жұмыс жүргізу деген сөз, олай болса ең алдымен адамдардың денсаулығын сақтау, сондықтан да біздің елде - атмосфера

ауасының гигиенасы гигиеналық ғылымның арнаулы саласы ретінде құрылып ойдағыдай дами бастағанын көріп отырмыз.

Қорғасын әсерінен өсімдік жапырақтары тургорлерін жоғалтып, жапырақ басы солғын тартады, жасушалар бөлінбей, қурай бастайды.

Қала ағаштарының жапырақтарына металдардың жиналуының ең басты себебі, олар екі жолмен өсімдікке жиналады, бірі топырақ арқылы, екіншісі ластанған ау өсімдіктің бөрікбасын қоршап тұрады. Топырақтағы ластағыш металдар қоспасын ертінді күйде ағаштарға тамырлары арқылы өтеді. Сондай-ақ металдар қоспасының ертінді түрі жауын - шашынды болып өсімдікті ластап шоғырланып өзгерістерге ұшыратады.

Өсімдіктер жапырағына қонып жиналатын металл қоспаларының бір бөлігі жауын-шашынмен шайлып және жел арқылы ұшып ауысып отырады, көпшілігі жапырақ ұлпаларына өтіп кетеді. Металдардың өсімдік бойына еніп кетуі жапырақ құрылысына, оның тақтасының бетіне, морфологиялық ерекшелігіне, егер жапырақ күрделі, кедір бұдырлы болған жағдайда, металл қоспалары көп жиналады деген тұжырым бар.

Атмосфера ауасының ластануы дүние жүзі бойынша өте қарқынды жылдамдықпен жүруде, әрбір он жылда шамамен екі есе өсуде. Егер 1986 жалпы тұрақты және транспорт көздерінен шығатын зиянды заттар көлемі 100 млн.т, орта есеппен жан басына 350 кг дүниежүзінде болғанда Қазақстанда 6426,6 мың т. және жан басына 376 кг болған.

Ағаш өсімдіктерін бір-бірімен салыстырғанда ауыр металдарды аккумуляциялау жөнінен басқа ағаштардың алдында қара терек тұрғанын байқаймыз. Қара терек басқа металдарға қарағанда мырышты өз бойына 5-ден 700 есе артық жинайды. Тау-кен және металлургия өндірісінің жұмыстары нәтижесінде 1,376 млрд. Тонна өндірістік және 13,9 млн. Тонна тұрмыстық қалдықтар жиналған. Түсті металлургия және тау-кен жұмыстарының қалдықтары тау-тау болып үйіліп қоршаған ортанға тарап оны ластауда. Бұл жиналған өндіріс қалдықтарын жоспарлы түрде қайта өңдеу зауыттарын салып, токсикалық қалдығы жоқ заттар алып халық шаруашылығына пайдалану, қалдықтарды қайта өңдеп, халық дәулетін арттыру, мемлекет, ел қазынасын байытудың басты жолы.

Қалалардың ауасының бассейнін таза күйде ұстап қалу үшін, түсті металлургия зауыттарында кенді қорытудың жаңа әдістерін пайдалану, кен құрамындағы пайдалы заттарды толық ұстап, газ күйінде шығып жатқан улы заттарды өңдеп пайдаға асыру қажет. Ол адам денсаулығын жақсартуға, экономиканы көтеруге жол ашады.

Ірі қалалардың ауасын тазарту мақсатында көшелер мен үй айналасына ағаш –талдар, гүл өсіру, көше бойында бос жер қалдырмай жасыл жиекке айналдыру агроэкология ілімінің негізгі міндеті болып саналады.

Жер бетінде тіршілік ететін тірі ағзалар сияқты оның ішінде өсімдіктерде де күрделі процесс жүріс жатады. Қошаған ортамен үздіксіз қарым-қатынаста болып, осы қатынастың өсімдік үшін де, қоршаған орта үшін де мәні зор екені белгілі.

Ғалымдар өз зерттеулерінде өсімдіктердің атмосфера мен гидросфераның ластану дәрежесіне көрсеткіш бола алатындығын дәлелдеуге тырысуда. Шын мәнінде бұл болжамдардың шындыққа келетіндігі жөнінде дәлел бар. Өсімдіктер индикатор ретінде көптеген жүйенің ластанған

жағдайында техникалық құрылымдарға қарағанда сенімді және көрнекті құралы бола алады. Осы өсімдік – индикатордың көмегімен ауаның, топырақтың ластану дәрежесін анықтауға, ластаушының көзін тауып, оның әсер ету аймағын, ластаушы ингредиенттерді табуға мүмкіндік береді.

Қазіргі біздің түсті металлургия өнеркәсіптерінде технологиялық процестер де өз шамасында жетік меңгерілген деп саналады. Кейінгі кездерде тазалау құбырларының және фильтрлер салғанына қарамастан атмосфераға күнделікті жүздеген тонна шаң және құрамында қышқыл қалдығы бар газдар: күкіртті газ, күкірт, тұз қышқылы, сол сияқты қорғасын, мырыш, мыс, мышьяк, кадмий және басқа да токсикалық ингредиенттер өтеді.

Қорғасынмен уланған өсімдіктердің жүйкелерінің аралағындағы бөліктері түссізденіп, сарғайып, табиғи реңінен айырылады, ақыр аяғында тіршілігін жояды. Мұндай жағдайда әсіресе алдымен жас жапырақтар ұшырайды. Қорғасын жапырақ жасушаларында керілу (тургор) процесін нашарлатқандықтан жапырақ өте жұмсақ, әлсіз болады да, жасушалары бөліну қасиеттерінен айырылып, өсімдіктің өлуіне әкеліп соғады. Өсімдіктердің жапырағындағы ауыр металдардың құрамы олардың күлінің сұйықтығынан атомды-абсорбциялық спектрометрде анықталынды.

Әр түрлі көп жылдық ағаш өсімдіктерінің жапырақтарындағы ауыр металдардың мөлшері өскен жеріне қарай біркелкі болмайтындығын байқаймыз.

Сонымен қатар бағалы паренхиманың борпылдақ мезофилге қатынасы екі есе артқанын байқаймыз. Оның есесіне борпылдақ мезофилдің көлемі кішірейеді.

Шоғырланған борпылдақ мезофилдің арасындағы қашықтық бір-біріне жақын, ара қашықтығының жақындығы көбіне бірдей. Ол шоғырланған лептесіктері бар мезофилдердің арасыда үлпекқабат жасушаларының астындағы мезофилдің хлорофилі өте аз немесе жоқ. Сондықтан ол аралық көбіне түссіз, шар тәрізді болып көрінеді. Ол түссіз қабат көбіне екі қабат мезофилл, ал бағаналы мезофилл екі қабат. Лептесіктен ішке қарай кететін жасушаралық қуыс мезофилге барып тіркеледі. Сыртқы үлпекқабаттың кутикуласы қалың. Әр жерде түбі үшкірленген, жіңішке түктер кездеседі. Үстіңгі үлпекқабат жасушалары ұзынша, әр жерде ғана лептесік бар.

Қалада өсетін қара теректің үстіңгі үлпекқабаттың астында бір қабат бағаналы, оның астында пішіні шар тәрізді, кейде белгілі пішіні жоқ борпылдақ ұлпалар орналасқан. Астыңғы үлпекқабаттың атындағы борпылдақ мезофилдердің арасында белгілі пішінсіз, көбіне шар тәрізді 3-4 қабат мезофилдер ретсіз орналасқан. Ал үлпекқабаттың астындағы борпылдақ мезофилдер тангентальды бағытта қабат-қабат болып, азды-көпті орналасады. Бұл жерлерде астыңғы үлпекқабаттың астындағы мезофилдің жасушалары ортаңғы мезофилге қарағанда қалың, хлорофилдері көп. Лептесік аздап ойыс, ұлпаның ішіне аздап қана кіріп жатады. Үстіңгі борпылдақ үлпекқабаттың астындағы екі қабат мезофилл, бірақ сыртқысы өте тығыз орналасқан, жасушалары қалың, ал ішкісінің арасында жасуша аралық қуыстар бар, жасуша қабықшалары жұқа.

Атомды – абсорбциялық спектрометрде анықталған көрсеткіштерге (сандық мөлшерге) анотомиялық құрылысының тәуелділігін көреміз.

Яғни өсімдікке әсер ететін зиянды газдардың мөлшері өскен сайын лептесіктік саны да өседі. Бұл құбылыс газбен зақымданған өсімдіктерде ксерофиттік белгілердің артатындығының дәлелі бола алады.

Қала көшелерінде өсетін екпе ағаш өсімдіктеріне ауаның зиянды газдармен ауыр металдардың әсері бірдей емес, олар өскен ортаға, ағаш түріне қарай өзгеріп отырады. Өсімдіктің фильтрлік роліне баға беру, ауаны лас заттардан тазартуда жасыл алқаптың маңызын және қоршаған жағдайын бақылап, тексеріп, болжау жұмысын ойдағыдай жүргізуге биомониторинг жасауға жоғарыда аталған өсімдік –индикаторлардың үлесі өте зор.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Позмогова Н.В., Алиби Э.Б. О роли *Helicobacter pylori* в развитии заболеваний желудочно-кишечного тракта у детей Казахстана Приаралья // Вестник КазНУ. Серия экологическая. -2002. - № 2 (11). - С. 153-156.
2. Ибадуллаева С.Ж., Кольбай И.С. Изменение содержания лейкоцитов у жителей Приаралья при гипоксически-гиперкапнических дыхательных тренировках // Известия МН-АН РК. Сер.бшжи мед. -1998. - № 5-6. - С. 12-15.

УДК 59 (38.4)

Небебаева Жадыра, Абдібатта Рысқұл, Қасым Назым, Жұмат Қымбат
Шымкент аграрлық колледжі
(Шымкент, Қазақстан)

**ЭНДОМИКОРИЗАЛЫҚ САҢЫРАУҚҰЛАҚТАРДЫҢ ӨСІМДІК ТІРШІЛІГІНДЕГІ
МАҢЫЗЫ**

***Резюме:** По результатам двух исследований садового растения огурца в южных и юго-восточных регионах были определены стадии развития в корневой системе растения и важность микоризных грибов.*

***Summary:** According to the results of two studies garden cucumber plant in the southern and south-eastern regions were defined stages of development in the plant root system and the importance of mycorrhizal fungi.*

Эндомикоризалық саңырауқұлақтар өсімдіктердің тіршілігінде маңызды роль атқаруынан жан-жақты зерттеуге көп көңіл бөлуде [1, 2]. Кейінгі анықталған мағлұматтар бойынша микоризалық саңырауқұлақтар өзінде ауыр металдарды жинақтайды. Сондықтан микориза түзуші саңырауқұлақтар әр түрлі тіршілік ортасында ластанған топырақтың биологиялық индикаторлары болуы мүмкін деген болжамдар бар.

Химиялық тыңайтқыштарды, пестицидтерді жаппай қарқынды пайдаланудан ауыл шаруашылығы дамыған аудандарда биоалуантүрліліктің азайып, агрофитоценоз ластануда. Сондықтан ауыл шаруашылық тәжірибесінде тұрақты агрожүйе агротехникасына көшу жолдары қарастырылуда [3].

Микоризалы өсімдіктер құрғақшылыққа және тамыр ауруларына төзімді келеді және ауыр металдармен улануға толерантты келеді. Қазіргі таңда ауыл шаруашылығында сапалы өнім алу үшін жергілікті жердің ерекшеліктеріне бейімделген микоризалы саңырауқұлақты және микоризамен өңделген өсімдік-іесімен бірге компосталған субстратты пайдалануға көңіл аударуда [4].

Зерттеу жұмысына фундазолдың 0,1% концентрациясында өңделген және өңделмеген топырақта өскен қияр өсімдігінің тамыры алынған. Агротценозда өсімдіктер микотрофтылығын анықтау үшін И.С. Селиванов [5] әдісі қолданылды. Зерттеу жұмысымызда микоризалық саңырауқұлақтардың қиярдың тамыр жүйелерінде дамуын екі өңір және екі нұсқа бойынша салыстырмалы түрде анықтауға арналған. Қиярдың әр кезеңдеріндегі микоризалық инфекция қарқындылығы және оның түзілу динамикасын зерттеу үшін қажетті тамыр жүйесі онтогенездік дамудың әр кезеңдерінде алынды.

Микоризалық инфекция 2-3 жапырақ кезеңінде байқалмады, тек 4-ші жапырақтың пайда болуымен өсімдіктерде дами бастады. Өсімдіктің нағыз жапырақ кезеңінде микотрофтылық гифтер түрінде байқалды. Микоризалық саңырауқұлақ эндодермаға, орталық цилиндрге, меристемаға енбей, тек тамырдың қабығында ғана дамыған. Микоризалық саңырауқұлақтар тамыр жүйесіне ризодерма клеткалары мен түкшелер арқылы гифтер түрінде өтеді.

Зеттеулер көрсетуі бойынша өсімдіктің хлоропласттары бар мүшелерінде саңырауқұлақтар кездескен жоқ. Саңырауқұлақтар

апрессорилерден тамырдың алғашқы қабығымен клетка аралықтары арқылы барлық бағытқа тарайды. Ену нүктесінде аппрессорилар пайда болады, ол 1 см тамырда 5-6 данаға жетеді. Өсімдікке саңырауқұлақ жұққаннан соң қабық клеткасының ішінде саңырауқұлақ гаусториді тәрізді арбускула түзіледі.

Бұтақталған мицелилер өте жұқа және микроскоп арқылы өте нашар көрінеді. Бұлар ұсақ дәндерге айналып, түйіршікті дәнді масса құраған. Қияр өсімдігінде микоризалық инфекция қарқындылығы 4,5 балл. Везикулалы-арбускулалы эндомикоризалар тамырлардың сыртқы түрін өзгертпей тек тамыр ұлпаларында көлемі, түрі жөнінен әртүрлі клеткалар арасында өседі. Бұлардың қалыңдығы 8-11 мкм шамасында, көлемі 24-58 мкм, кейде 100-110 мкм-ге дейін жетеді және түсі ашық ақ-сары, сарғыш-қоңыр келеді.

Бутондық кезеңінде саңырауқұлақтар қабықтың көп бөлігінде орналасады және саңырауқұлақтар терминальді арбускулалар түзеді. Микориза саңырауқұлақтарының топырақ қабаттары бойынша таралу мүмкіндігі де әр түрлі. Тамырға микоризаның жұғу дәрежесі негізінен топырақтың үстіңгі бөлігінде 5 балл деңгейінде, ал топырақ қабатына тереңдеген сайын бұл 1 балл шамасында. Өсімдіктердегі микоризалық саңырауқұлақтардың мол болуы олардың топырақтың ылғалдылығына тәуелді болуынан. Оңтүстік-шығыста ылғалдылықтың мөлшері 39% шамасында микориза саңырауқұлағының микотрофтылық дәрежесі 3,7 балл, ал ылғалдылықтың мөлшері 32% болғанды микориза дәрежесі 4,5 балл. Зерттеулер нәтижелері бойынша топырақтың мөлшерден тыс ылғалмен қанығуынан микориза саңырауқұлақтарының саны азая түседі.

Сонымен қатар өсімдіктердің микотрофтылығы жыл мезгілі бойынша да өзгеріп отыратыны анықталды. Құрғақ және жауынды мезгілдердегі арбускула-микориза саңырауқұлақтарының шоғырлану дәрежесі, алуан түрлі. Везикулалар саны күзге шамамен 1,5 есе көбейген. Везикулалар қабықтың ескірген жерлерінде көп кездесті, сондықтан тамырдың өлуіне әкелуі мүмкін.

Зигомицетті эндомикоризаларда сопақша шар тәрізді везикулалар кездеседі.

Везикулалардың көлемі мен түрі өсімдік-иесіне, қоректену жағдайына байланысты әртүрлі болады. Көбінесе везикулалардың көлемі 25-80 мкм-ге дейін жетеді және түсі ашық ақ-сары, сарғыш-қоңыр келеді. Микоризалық саңырауқұлақтар өсімдікпен селбесе тіршілік ете отырып, иесінің қоректік режимі мен дамуына әсер етеді. Себебі, бөлінген ферменттер көмегімен топырақтан нашар еритін минералды заттарды алып, оны өсімдікке минералдық заттар түрінде беруі мүмкін. Сонымен қатар, микориза түзетін саңырауқұлақ гифтерінде ауксиндер болады. Өлсіз концентрациядағы ауксиндер тамырдың дамуы мен ұзаруына әсер етеді, ал жоғары концентрацияда үлкен тамырлардың дамуын тежейді де, бір мезгілде ұсақ тамырлардың өсуін жылдамдатады.

Микориза саңырауқұлақтарының өсімдікке жұғу қарқыны микориза саңырауқұлақтары бар нұсқада жоғары келеді. Микотрофтылық дәреже өсімдіктің микоризалы нұсқасында жоғары болатыны анықталды. Экологиялық ортаның алуан түрлі болуы да өсімдіктер тамырларына микоризалық саңырауқұлақтардың жұғуына белгілі дәрежеде ықпал етеді. Тәжірибе мағлұматтарының көрсетулері бойынша оңтүстік өңірден алынған өсімдіктің микотрофтылық дәрежесінің басым болады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Влияния трех арбускулярных микоризных грибов на рост рассады огурца /Wang Changxian. Qin Ling.Feng Gu.Li Xiao-lin //Nongye huanjing kexue хуебао= J.Agro-Environ.Sci. - 2003. - 22. №3. - С. 301-303.
2. Микориза растений. Сборн. науч.труд. Пермь.1973.
3. Микориза и другие формы консортивных связей в природе. Пермь.1980.

УДК 81 (055.6)

Байдарова Гүлбаршын, Пернебай Саин,
Оңғарбай Қазыбек, Төлеш Мадина
Шымкент аграрлық колледжі
(Шымкент, Қазақстан)

КИТТЕР МЕН ДЕЛЬФИНДЕРДІҢ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Summary. *It is important to kitterdin professional gear. Primary teeth can not distinguish them.*

Keywords: *Animals, reproduction, habitat, water.*

Кит тәрізділердің барлық тіршілігі суда өтеді. Бір себептен судан шығып қалса, өздігінен қайтадан суға түсе алмайды. Бұлардың денесі ұзын, басы үлкен болады. Мойын бөлімін денесінен айыруға болмайды. Алдыңғы аяқтары ескекке айналған, артқы аяқтары мүлде болмайды. Жамбас белдеуінен омыртқа жотасына бекімеген, бос жататын екі рудиментті сүйек сақталған. Денесінде түгі болмайды, тек қана басында бірен-саран түгі болады. Терісінде тер және май бездері болмайды. Бір пар сүт безі болады. Емшегінің ұшы шап маңында болатын қалтта сияқты қуысқа ашылады. Емшегінің ұшының мұндай қалталардың түбінде болуы, балаларын емізгенде сүттің сумен араласып кетпеуін қамтамасыз етеді.

Тері астындағы май қабаты өте жақсы жетілген, ірі түрлерінде бұл қабатының қалыңдығы 50 см-ге жетеді. Май денесін салқындап кетуден сақтайды және меншікті салмағын кемітеді. Ірі түрлерінің меншікті салмағы судың меншікті салмағына жуық, яғни 1,025%: деуге болады. Өкпесі өте үлкен болады. Дельфиндер тыныс алғанда өкпесіне 1-2 литр, ал алып көк киттердің өкпесіне—14000 литр ауа сияды. Кейбір түрлерінің танау тесігімен жалғасып жататын ауа қуысы болады. Суға сүңгігенде осы қуыстағы ауа тыныс алуына жұмсалады. Көптеген түрлері су астында 15-45 минут тыныс алмай шыдайды, Киттердің су астында 1 сағаттан артық бола алатыны туралы мәліметтер бар.

Киттердің есіту органдары жақсы жетілген. Киттер кейбір дыбыстарды 10-20 км жерден естиді. Нашар көреді. Иіс сезу органының рудименті ғана сақталған.

Суда көбеюіне байланысты киттерде өзіндік бейімделулер пайда болған. Кит тәрізділердің балалары туысымен анасының соңынан еріп кетеді. Жаңа туған баласының дене мөлшері анасының денесінің $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{2}$ бөліміндей болады. Мысалы, Қара теңіздің дельфиндерінің денесінің ұзындығы 160-170 см болса жаңа туған баласының ұзындығы 80-85 см болады. Кашалоттың ірілерінің ұзындығы 7-8 метр болса, оның баласының ұзындығы 3-3,5 м ал көк киттің ересектері денесінің ұзындығы 22-23 м болса, олардың балаларының ұзындығы 7-8 м болады. Осындай ірі бала тууы жамбас сүйегінің болмауына байланысты. Екінші бір тамаша бейімделуі - киттер балалағанда баласы құйрығынан бастап шығатыны байқалған. Сондықтан аналық кит құйрығын жоғары көтеріп, судан шығарып, баласының тұншықпауын қамтамасыз етеді. Баласы жоғары ытқып шығып, суға түскенінше дем алып үлгіреді. Бұл кезде кіндігі үзіледі де, балалаған соң біраз уақыттан кейін жолдасы түседі. Баласы емгенде анасының емшегін жиырылып жатқан түтік тәрізді тілімен қармап

ұстайды, анасы құрсақ еттерін жиыру арқылы емшегін оның аузына сауады. Кит тәрізділердің барлығы да бір ғана бала туады. Тіссіз киттер 2-3 жылда бір рет, белуха - жыл аралап, дельфиндер - жыл сайын балалайды. Сүттері жұғымды болғандықтан балалары тез өседі. Мысалы, сиыр сүтінде 4-5% май болса, киттердің, сүтінің, 23-38 проценті май болады. Жыныс органдары 2-3 жасында жетіледі. Тіссіз киттер 20-50 жыл, дельфиндер 25-35 жыл жасайды. Кит тәрізділер екі отряд тармағына бөлінеді.

Тісті киттер. Бұл отряд тармағына дельфиндер және кашалоттар жатады. Бұлардың көптеген (240 жуық) тістері болады. Тістері қарапайым, формасы мен құрылысы бірдей болып келеді.

Кашалот тісті киттердің ең үлкен түрі, олардың ұзындығы 11—21 м болады. Солтүстік Мұзды мұхиттан басқа мұхиттардың, жылы теңіздердің, барлығында, бізде жазда Қиыр Шығыс теңіздерінде кездеседі. Негізінен бас аяқты моллюскалармен (сегіз аяқтылармен, кальмарлармен), кейде су түбінде тіршілік ететін балықтармен де қоректенеді. Олар 300 м тереңдікке сүнгі алады. Су астында бір сағат, тіпті одан да көбірек уақытқа шыдайды.

Тісті киттердің, кәсіптік маңызы үлкен. Бұлардың негізгі өзгешелегі тістері болмайды. Таңдайының екі жағына тізіліп орналасқан мүйізді пластинкалары болады. Бұларды «кит мұрты» деп атайды. Ол сүзгі аппараттың қызметін атқарады. Бұлардың көпшілік түрлері планктонды омыртқасыздармен, сирек болса да балықтармен қоректенеді. Мұртты киттер — барлық мұхиттарға тараған, бірақ суық теңіздерде көбірек кездеседі. Өрқашан миграциялап отырады. Солтүстік жарты шарда киттер қысты тропикалық суларда өткізеді де, жазда солтүстікке қарай ауысады, өйткені, бұл кезде солтүстікте планктондар көп болады. Күзде қайтадан оңтүстікке ауысады. Оңтүстік жарты шарда да осындай миграция байқалады. Киттердің бір жарты шардағы сулардан екінші жарты шардағы суларға миграция жасайтыны байқалған.

Тіссіз киттердің он шақты түрі белгілі. Олардың көпшілігі өте ірі болады. Мысалы, жасыл киттің ұзындығы 33 м, салмағы 160 тонна болады. М. М. Слепцовтың мәліметіне қарағанда бұл киттің салмағы 25 пілдің немесе 150 өгіздің салмағына тең. Жүрегі 600—700 кг, денесіндегі қаны 8000 л, яғни 8—9 т болады. Ішегінің ұзындығы 300 метрдей, қарнының сыйымдылығы 3000 л болады. Бала емізіп жүрген мұндай кит күніне 200—300 литрдей сүт береді. Бір тәулікте көк кит 4—5 т шаян тәрізділерді немесе балықтарды жейді. Тіссіз киттердің кәсіптік маңызы үлкен. Бұлардың майы, мұрты және терісі пайдаланылады. Етімен ішкі органдарынан тук деп аталатын жем даярлап, малға береді. Совет Одағында кит Қиыр Шығыста және Арктикада ауланады.

Дамандар систематикалық жағынан тұяқтыларға жақын, ұсақ жануарлар. Алдыңғы аяғында төрт, артқы аяғында үш саусағы және тұяғының рудименті болады. Шошақ тістері болмайды. Күрек тістері үлкен, және бойы өсіп тұрады. Олар үйірімен жүретін, өсімдіктермен қоректенетін жануарлар. Бірқатары тау етегінде, далалық жерлерде, басқалары орманда тіршілік етеді. Дамандар Сирияға, Палестинаға, Аравияға, Орта және Оңтүстік Африкаға тараған.

Дельфиндердің, көпшілігінің ұзындығы 1,5—3 метрге жетеді. бұлардың Қара теңізде бірнеше түрі тіршілік етеді. Мысалы, нағыз дельфин, теңіз шошқасы. Дельфиндер Балтық, Баренцев теңіздерінде және Қиыр Шығыстың

теңіздеріне тараған. Мұзды мұхит теңіздерінде және Тынық мұхиттың солтүстік теңіздерінде ақ дельфин деген түрі тіршілік етеді. Олардын, ұзындығы 6 м-ге жуық болады. Дельфиндердің барлығы балықтармен қоректенеді. Балықтардың ауған жағына қарай оларда ауысып отырады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Наумов С.П. Омыртқасыздар зоологиясы., зоология, жануарлар систематикасы.

УДК 639.32

Шекк Павел Владимирович, Бургаз Марина Ивановна
Одесский государственный экологический университет
(Одесса, Украина)

СОВРЕМЕННАЯ СТРАТЕГИЯ ПАСТБИЩНОЙ МАРИКУЛЬТУРЫ В СОЛОНОВАТОВОДНЫХ ЛИМАНАХ СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Аннотация: Разработана современная концепция пастбищной марикультуры в приморских лиманах. Предварительные расчеты показали, что пастбищная марикультура, при современном состоянии кормовой базы Шаболатского лимана, может обеспечить суммарную годовую продукцию 1824-1896 т.

Ключевые слова: концепция, пастбищная марикультура, причерноморские лиманы, продукция

Shekk Pavel, Burgaz Marina
Odessa State Environmental University
(Odessa, Ukraine)

MODERN STRATEGY OF PASTURE FOR MARICULTURE IN BRACKISH- WATER LIMANS OF THE NORTHWESTERN BLACK SEA

Abstraction: Developed the modern concept of grazing mariculture in coastal estuaries. Preliminary calculations showed that pastbishny mariculture, the present state of forage shabolatskogo estuary, may provide total annual production 1824-1896 T.

Keywords: concept, grazing, mariculture, the black sea estuaries, products.

Постановка проблемы Пастбищное выращивание морских рыб веками практиковалось в лиманах и лагунах Средиземного, Азовского и Черного морей. Объектом выращивания служили, аборигенные виды кефали (лобан, остронос и сингиль) и некоторые другие рыбы. Выращивание проводили при однолетнем обороте, технология которого предусматривала зарыбление лиманов мальками кефали (в основном сингиля), родившимися в море. Весной, по специальным каналам они заходили в быстро прогревавшиеся, обильные кормом лиманы, а осенью в тех же каналах вылавливали товарную двухлетку, стремящуюся выйти в море. В 60-х годах прошлого века была разработана технология пастбищного выращивании кефалей при двухлетнем цикле, которая предусматривала использование для зарыбления лагун кроме сингиля, мальков лобана и остроноса сохранённых в специальных зимовалах, которые были построены Экспериментальным кефалевым заводом (ЭКЗ) на Шаболатском лимане [1].

Уже в конце прошлого века под влиянием ряда антропогенных факторов, экологическое состояние и продукционные возможности большинства приморских водоёмов претерпели значительные изменения [2], а депрессивное состояние популяции кефали в море не позволяло обеспечить

кефалево-вырастные хозяйства необходимым количеством рыбопосадочного материала.

Возможность возрождения пастбищной марикультуры предполагало внедрение в рыбоводную практику методов искусственного разведения морских рыб [3], но из-за ухудшения экономической ситуации в Украине питомники так и не были построены, а разработанные биотехнологии не нашли своего промышленного применения. Ухудшило ситуацию закрытие кефалево-вырастных хозяйств в том числе и ЭКЗ с его уникальным зимовальным комплексом.

В сложившейся ситуации традиционные технологии пастбищной марикультуры оказались не эффективными. Возникла необходимость разработки новой концепции рыбоводного использования солоноватоводных приморских лиманов и на этой основе современной технологии пастбищной марикультуры. Основным принцип такой технологии – формирование в лиманах жилых, самовоспроизводящихся популяций морских рыб, для обеспечения зарыбления в основном за счет молоди от естественного нереста.

В рамках проводимого исследования разработана современная стратегия формирования пастбищной марикультуры, определены наиболее перспективные объекты выращивания, с учётом современного состояния солоноватоводных приморских лиманов, разработана методология и дана предварительная оценка объёмов зарыбления и выращивания товарной рыбы на примере Шаболатского лимана.

Материал и методика Материалом для исследования служили наиболее массовые промысловые виды (кефалевые, камбаловые и бычковые) встречавшиеся в лагуне в период с 2006 по 2014 гг. Рыб отбирали из промысловых орудий лова и уловов волокушей в разные сезоны года. Полученный материал подвергали полному биологическому анализу. Одновременно, для камеральной обработки, брали пробы на питание, которые фиксировали 4% формалином. Изучали качественный и количественный состав пищи рыб в зависимости от возраста и сезона. Рассчитывали индексы наполнения желудков и пищевого сходства [4], Изучали состояние кормовой базы водоёма и основные гидрохимические параметры вод лимана. В ходе исследования использовали стандартные методики [5]. Весь полученный материал обработан статистически [6].

Результаты исследования. Основной принцип при формировании поликультуры рыб для пастбищного выращивания – выбор объектов толерантных к условиям водоёма и способных максимально полно использовать естественную кормовую базу водоёма не вступая при этом в пищевую конкуренцию и обеспечивая максимальный прирост биомассы.

При выборе стратегии формирования пастбищной марикультуры в Шаболатском лимане при его современном состоянии необходимо учитывать тот факт, что полноценное зарыбление водоёма мальками аборигенных видов кефали от естественного воспроизводства в море маловероятно. Депрессивное состояние популяций и относительно низкая численность этих видов не даёт сегодня такой возможности. Кроме того сингиль и остронос из-за плохой обеспеченности пищей не могут в полной мере реализовать потенцию роста, а численность лобана всегда была чрезвычайно низка [2].

Проблематичной также является возможность искусственного воспроизводства аборигенных видов кефали и перевода пастбищного кефалеводства на двухлетний цикл. Это не возможно по причинам отсутствия в настоящее время в структуре рыбного хозяйства Украины действующих питомников по воспроизводству морских рыб и в связи с потерей уникального зимовального комплекса ЭКЗ, который мог обеспечить зимовку полученных в искусственных условиях сеголеток аборигенных видов кефали.

Таким образом, современная стратегия пастбищной марикультуры в Шаболатском лимане, как и в других солоноватоводных лиманах северо-западного Причерноморья, должна базироваться на целенаправленном формировании ихтиоценоза, главную роль в котором будут играть жилые популяций рыб. Ведущее место, как основные объекты выращивания, должны занять виды, постоянно обитающие в лимане и сформировавшие здесь самовоспроизводящиеся популяции. Как дополнительные объекты выращивания могут быть использованы ценные виды рыб, способные обитать в широком диапазоне температуры и солености. Наиболее перспективными, основными объектами пастбищной марикультуры Шаболатского лимана, могут служить постоянно обитающие здесь кефаль пиленгас (*Liza hematocheilus*), камбала глосса (*Platichthys luskus*) и бычки: кругляк (*Neogobius melanostoutus*) и траник (*Zosterisessor ophiocephalus*). При выборе дополнительных объектов поликультуры мы отдавали предпочтение видам, встречающимся в Шаболатском лимане в разные годы [5; 6], приспособившимся к специфике водоёма и проявившими высокий темп роста и толерантность к условиям среды.

Такими объектами могут служить: стальноголовый лосось (*Oncorhynchus mykiss*), лаврак (*Dicentrarchus labrax*), полосатый окунь (*Morone saxatilis*), бычок-(кнут) мезогобиус жабоголовый (*Mesogobius batrachocephalus*) и серебряный карась (*Carassius gibelio*) (табл. 1).

Таблица 1 - Абиотические условия товарного выращивания рыб.

Перспективные объекты марикультуры	Температура, °С		Соленость, ‰ min-max	Критическая концентрация растворенного в воде кислорода, мг/дм ³
	min-max	оптимальная		
<i>Carassius gibelio</i>	0-32	18-26	0-12	0,25-1,0
<i>Oncorhynchus mykiss</i>	1-25	14-20	0-35	1,50-2,60
<i>Neogobius melanostoutus</i>	0-28	20- 26	5-30	0,70-0,86
<i>Mesogobius barhocephalus</i>	0-28	22- 26	7-30	
<i>Zosterisessor ophiocephalus</i>	1-28	22-25	10-35	
<i>Liza hematocheilus</i>	1-35	24-28	0-35	0,5-1,1
<i>Platichthys luskus</i>	17-28	18-22	0-30	0,6-1,0
<i>Dicentrarchus labrax</i>	2-32	25-29	0- 35	2,1-2,5
<i>Morone saxatilis</i>	1,1-35	22-28	0- 28	2,10-2,50

При формировании поликультуры важным условием является отсутствие пищевой конкуренции и хорошая пищевая обеспеченность

объектов выращивания. Анализ питания и пищевых отношений основных объектов выращивания в Шаболатском лимане показал, что наибольшее сходства состава пищи наблюдается у кефалевых рыб (табл. 2). Среднегодовые величины индекса пищевого сходство пиленгаса и лобана (78,7), сингиля и остроноса (72,2). Сходство в питания между бычками травником и кругляком и между кругляком и глоссой было выражено слабее (31,2 и 31,9 соответственно). Несколько сильнее оно проявляется у глоссы и травника (39,4).

Дополнительные объекты поликультуры (стальноголовый лосось, лаврак, полосатый окунь, бычок кнут) по характеру питания – хищники. Основной пищей для них, в условиях Шаболатского лимана служили атерина (*Atherina pontica*) и мраморный бычок лысун (*Pomatoschistus marmoratus*). Запасы этих видов в лагуне очень высоки, а введение в поликультуру хищников (а эта ниша сегодня практически пустует) позволит получить дополнительную высококачественную рыбную продукцию и значительно снизить пресс на сообщество планктонных организмов.

Таблица 2 - Степень сходства состава пищи некоторых рыб Шаболатского лимана (среднегодовые величины индекса пищевого сходства для всех размерно-возрастных групп в период нагула)

Виды		Бычки		Камбал а глосса	Кефали			
		травник	кругляк		остронос	сингиль	пиленгас	лобан
Бычки	травник	–	31,2	39,4	10,2	12,1	12,5	15,6
	кругляк	31,2	–	31,9	5,6	5,7	3,1	5,0
Камбала глосса		39,4	31,9	–	8,4	9,8	11,1	13,7
Кефали	остронос	10,2	5,6	8,4	–	72,3	56,2	55,6
	сингиль	12,1	5,7	9,8	72,2	–	58,7	58,5
	пиленгас	12,5	3,1	11,1	56,2	58,7	–	78,7
	лобан	15,6	5,0	13,7	55,6	58,5	78,7	–

Исходя из экологических условий водоема, и особенностей биологии предлагаемых объектов культивирования марикультура рыб в Шаболатском лимане может развиваться по пути пастбищного и контролируемого выращивания (табл. 3).

Таблица 3 - Перспективные пути развития марикультуры рыб в Шаболатском лимане

Объекты культивирования	Перспективы использования в марикультуре
<i>Carassius gibelio</i>	Формирование естественной самовоспроизводящейся популяции. Искусственное воспроизводство, пастбищное выращивание.
<i>Liza hematocheilus</i>	Формирование естественной самовоспроизводящейся популяции. Искусственное воспроизводство, пастбищное выращивание.
<i>Platichthys luskus</i>	Искусственное и естественное воспроизводство, пастбищное выращивание. Реаклиматизация, восстановление естественной популяции.
<i>Neogobius melanostomus</i> ; <i>Mesogobius batrachocephalus</i> <i>Zosterisessor ophiocephalus</i>	Естественное воспроизводство и пастбищное выращивание с использованием искусственных нерестилищ и рифов. Объекты поликультуры при пастбищном и садковом рыбоводстве.
<i>Oncorhynchus mykiss</i>	Искусственное воспроизводство. Пастбищное и контролируемое выращивание в садках
<i>Dicentrarchus labrax</i>	
<i>Morone saxatilis</i>	

Как важнейшее рыбохозяйственное мероприятие рассматривается реконструкция и обеспечение бесперебойной работы в оптимальном режиме обловно-запускных каналов, которые должны обеспечить водообмен между Шаболатским лиманом и сопредельными акваториями моря и Днестровского лимана. Это позволит улучшить экологическое состояние водоема, оптимизировать и стабилизировать гидрохимический режим, обеспечить оптимальные условия для воспроизводства пиленгаса и глоссы.

Организацию пастбищной марикультуры в периодически открытом Шаболатском лимане можно представить в виде математической модели, блок-схема которой демонстрирует межвидовые и трофические отношения основных и дополнительных промысловых объектов при пастбищном выращивании в поликультуре (рис. 1).

Вместе с тем, объёмы естественного воспроизводства этих видов в современных условиях ограничены. Повышения численности бычков в лимане может быть обеспечено за счет интенсификации естественного воспроизводства за счет использования искусственных нерестилищ. Для эффективного зарыбления лимана пиленгасом и глоссой необходимо повысить солёность водоёма до 18-20‰, то есть создать условия для оптимизации естественного нереста.

Правильность такой концепции подтверждают наблюдения, проводившиеся в лимане. Так массовый нерест пиленгаса и глоссы наблюдался в годы с наиболее высокой солёностью вод (1986, 1985, 1990, 2000-2004 гг.). Дополнительно для зарыбления лимана можно использовать сеголеток, полученных в контролируемых условиях.

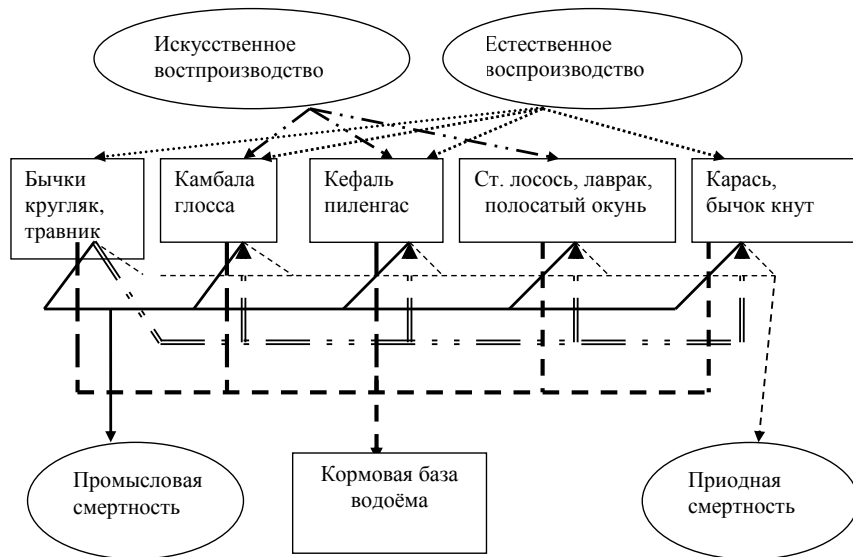

Рисунок 1 - Блок-схема модели сообщества рыб Шаболатского лимана при пастбищном выращивании.

Численность, биомассу и рыбопродукцию водоема при пастбищном выращивании определяли исходя из возможностей кормовой базы. Потребности популяции в корме не должны превышать возможности кормовой базы водоема $X_k \leq K_B$.

Цикл пастбищного выращивания каждого объекта поликультуры можно представить в виде отдельной матрицы (рис. 2).

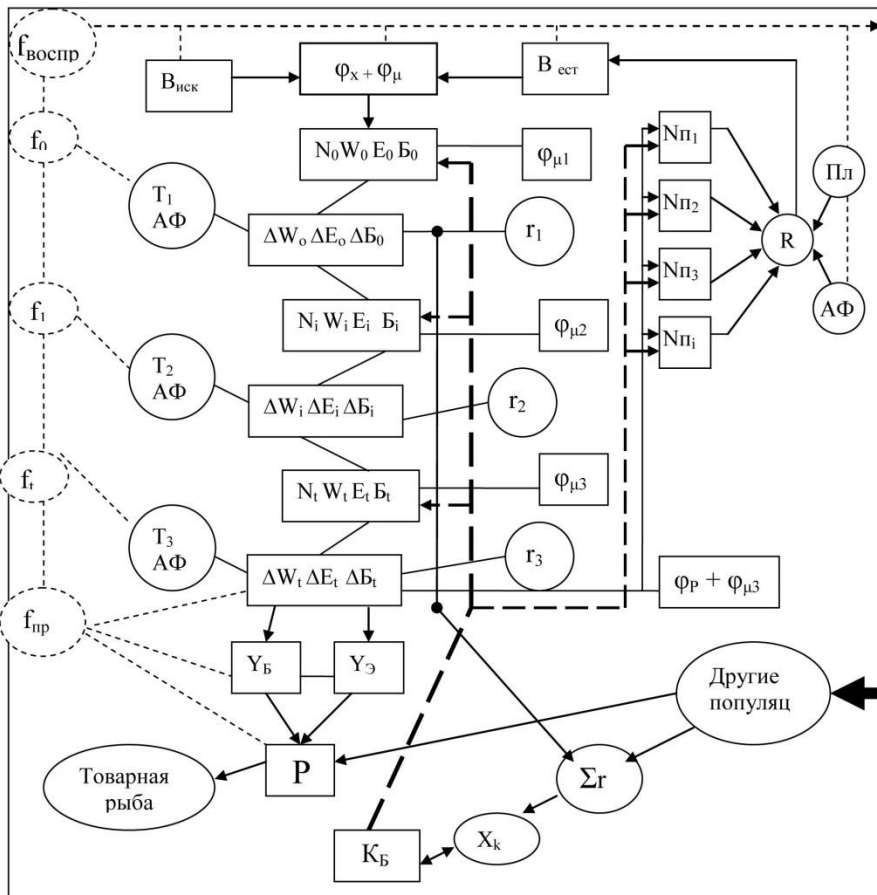

Рисунок 2 - Блок – схема организации пастбищной марикультуры в Шаболатском лимане при многолетнем обороте (пояснения в тексте)

Для основных объектов выращивания (пиленгас, глосса, бычки) это период от сеголетка (X_0) до товарной рыбы (X_t) и производителей (X_n). Каждая трофическая группа на каждом этапе выращивания $X_1 \rightarrow X_i \dots$ характеризуется: численностью – N , средней массой особей – W , приростом массы ΔW рыб и рационом (r). Суммарные пищевые потребности популяции (X_k) определяют нагрузку на кормовую базу (K_b) и потенциальную рыбопродукцию водоема. Для каждого этапа выращивания определен вектор управления системой (f) которые включают: контроль и управление длительностью и условиями выращивания, режимом работы каналов, оптимизацию солености вод и др. параметры.

Выход продукции на каждом этапе выращивания определяет естественная элиминация (ϕ_{μ}), изъятие хищниками (ϕ_x), и промысловая смертность (ϕ_p).

Модель межвидовых трофических отношений при пастбищном выращивании рыб в Шаболатской лагуне разработана на основе концепции управления рыбной популяцией [9]. Структуру сообщества задает матрица избираемости питания, которая включает коэффициенты избираемости (K), рассчитанные для каждого потребителя (i) и компонента питания (j).

$$K_{ij} = (r_{ij} \cdot K_{\Sigma i}) / (B_i \cdot r_i), \quad (1)$$

где

K_{ij} – коэффициент выборочности i -м пользователем j -го кормового объекта; r_{ij} – годовая рация i -го пользователя за счет j -го кормового объекта; $K_{\Sigma i}$ – кормовая база i -го пользователя; B_i – биомасса i -го кормового объекта;

Часть годового рациона (r_{ij}) i -го пользователя за счет j -го кормового объекта рассчитывается исходя из конкретных данных, об относительном содержании j -го кормового объекта в годовом рационе (r_i) i -го пользователя.

$$r_{ij} = r_i \cdot K_{ij}, \quad (2)$$

Для получения товарной массы W_t за время T пищевые потребности особи определенного вида и возраста составят:

$$T/\Delta t \quad (3)$$

$$X_k = \sum r_{ij}(t) \cdot N_i(t) \cdot \Delta t, \quad (4)$$

где $t=0$

$r_{ij}(t)$ – рацион особи за Δt в момент t (t при дискретном времени с дискретом Δt меняется от 0 к $T/\Delta t$); $N_i(t)$ – число рыб в момент t .

Каждый шаг работы модели определяет состояние кормовой базы $K_{\Sigma i}$ – для i -го пользователя, как сумму биомасс кормовых объектов B_i . Частный максимальный рацион i -го пользователя за счет j -го кормового объекта можно представить как:

$$\sum_{t=0}^{T/\Delta t} r_{ij}(t) \cdot N_i(t) \cdot \Delta t = (K_{ij} B_{ij} r_i) / K_{\Sigma i}, \quad (5)$$

$$\text{или } X_k = (K_{ij} B_{ij} r_i) / K_{\Sigma i} \quad (6)$$

$t=0$

Потенциальную нагрузку (V_j) на какой-то конкретный пищевой объект определяет сумма рационов $\sum r_{ij}$ всех пользователей за счет j пищевого объекта. Степень напряженности пищевых отношений в системе характеризует трофологический коэффициент – $Ч_j = \sum r_{ij} / B_j$

После определения того, в какой мере каждый объект питания может обеспечить потребности всех его пользователей, для популяции Шаболатского лимана это 4 основных вида рыб, рассчитывали реальный пищевой рацион R_i :

4

$$R_i = \sum X_k \cdot d_j$$

$i=1$

Каждая популяция моделируется по принципу запас пополнение. В конце каждого шага работы модели приводится баланс численности:

$$N_{t+1} = N_t (1 - \phi_{\mu}) (1 - \phi_p) + D, \quad (7)$$

где

D-пополнение сеголетками, численность которых определяется по формуле:

$$Nt = (B_{\text{ест}} + B_{\text{иск}}) \varphi_{\mu} - \varphi_x / W, \quad (8)$$

где

$B_{\text{ест}}$ и $B_{\text{иск}}$ – объем естественного и искусственного воспроизводства. Естественное воспроизводство (R) представлено блоком характеризующим численность отдельных групп производителей $N_{п1}; N_{п2} \dots N_{пi}$, их плодовитостью (Пл) и абиотическими условиями среды (АФ) в период нереста.

На выходе модели мы получаем ихтиомассу и численность разных трофических групп, формирующих популяцию, которую лимитирует состояние естественной кормовой базы водоема.

Заключение Предварительные расчеты показали, что пастбищное выращивание в поликультуре пиленгаса, бычков (кругляка и травника) и камбалы глоссы, при современном состоянии кормовой базы Шаболатского лимана, может обеспечить суммарную годовую продукцию 1824-1896 т.

Значительную дополнительную продукцию можно получить при использовании в поликультуре стальноголового лосося, лаврака, полосатого окуня и карася. Для обеспечения стабильной работы кефалево-вырастного хозяйства необходимо предусмотреть дополнительное зарыбление водоёма за счет искусственного воспроизводства морских рыб.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Старушенко Л.И. Биологические основы и биотехника товарного выращивания остроноса и лобана в Причерноморских соленых лиманах юга Украины при двухлетнем обороте: Автореф. дис. ... кан-та биол. наук. – Одесса, 1974. – 31 с.
2. Шекк П. В., Бургаз М. И. Оценка кормовой базы и перспективы использования Шаболатского лимана для пастбищной марикультуры// Вісник запорізького національного університету. 2010.– №1.– С. 1126-1135.
3. Шекк П. В. Биологически-технологические основы культивирования кефалевых и камбаловых рыб: Херсон: ЧП Гринь, 2012.- 305 с.
4. Методическое пособие по изучению питания и пищевых отношений рыб в естественных условиях. М.: Наука.– 1974.– 250 с.
5. Пряхин Ю.В., Шницкий В.А. Методы рыбохозяйственных исследований.- Краснодар, - Кубанский госуниверситет.- 2006.- 214 с.
6. Лакин Г.Ф. Биометрия: Учеб. пособие для биологич. Спец. Вузов. – 3-е изд., перераб. И доп. – М.: Высш. Школа, 1980. – 293 с.
7. Шекк П. В., Бургаз М. И. Ихтиофауна Шаболатского лимана./Академику Л.С. Бергу 140 лет // Сборник научных статей. Молдова.: Бендеры, 2016.– С. 576-580
8. Старушенко Л.И., Бушуев С. Г. Причерноморские лиманы Одесщины и их рыбохозяйственное использование.– Одесса: Астропринт, 2001.– 151 с.
9. Меншуткин В.В. Математическое моделирование популяций и сообществ водных животных. Л.: Наука. 196 с.

СЕКЦИЯ: МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ

УДК 338.486.1:17.022.1

Бартош Лариса Павлівна, Мисик Євгенія Вікторівна
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
(Київ, Україна)

ВПЛИВ УПРАВЛІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ФОРМУВАННЯ ІМІДЖУ ТУРИСТИЧНОГО ПІДПРИЄМСТВА

Анотація. У статті розкрито важливість іміджу туристичного підприємства та вплив на його формування управлінської культури. Висвітлено сучасний стан досліджуваної проблеми в науковій літературі. Проаналізовано та визначено поняття «імідж», «бажаний імідж», «самоімідж», «корпоративний імідж», «внутрішній імідж», «зовнішній імідж», «бізнес-імідж», «фірмовий стиль». Розглянуто особливості формування позитивного іміджу. Обґрунтовано шляхи реалізації створення іміджу підприємства.

Ключові слова: імідж, управлінська культура, бажаний імідж, самоімідж, необхідний імідж, корпоративний імідж, внутрішній імідж, зовнішній імідж, бізнес-імідж, фірмовий стиль.

Бартош Лариса Павловна, Мысык Евгения Викторовна
Национальной педагогической университет имени М.П. Драгоманова
(Киев, Украина)

ВЛИЯНИЕ УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ФОРМИРОВАНИЕ ИМИДЖА ТУРИСТИЧЕСКОГО ПРЕДПРИЯТИЯ

Аннотация. В статье раскрыто важность имиджа туристического предприятия и влияние управленческой культуры на его формирование. Освещено современное состояние исследуемой проблемы в научной литературе. Проанализированы и определены понятия «имидж», «желаемый имидж», «самоимидж», «корпоративный имидж», «внутренний имидж», «внешний имидж», «бизнес-имидж», «фирменный стиль». Рассмотрены особенности формирования положительного имиджа. Обсуждены пути реализации создания имиджа предприятия.

Ключевые слова: имидж, управленческая культура, желаемый имидж, самоимидж, необходимый имидж, корпоративный имидж, внутренний имидж, внешний имидж, бизнес-имидж, фирменный стиль.

Larissa Bartosh, Mysyk Yevheniia
National Pedagogical Dragomanov University
(Kyiv, Ukraine)

THE MANAGERIAL CULTURE'S INFLUENCE ON TOURISM COMPANY IMAGE FORMING

Abstract. *The article describes importance of the tourist company's image and managerial culture influence on its forming. The current state of the researched problem in scientific literature is lit. The concepts "image", "admired image", "self-image", "corporate image", "internal image", "external image", "business image", "corporate style" are analyzed and determined. Features of positive image's forming are considered. The company image creation ways of realization are grounded.*

Keywords: *image, managerial culture, admired image, self-image, required image, corporate image, internal image, external image, business image, corporate style.*

Стійкий та тривалий успіх туристичного підприємства в умовах жорсткої конкуренції залежить від створення власного іміджу. Вдало сформований імідж підприємства укріплює позиції на туристичному ринку та захищає його від атак конкурентів, робить привабливим та стійким туристичний продукт, легко встановлює відносини між споживачами, посередниками та постачальниками. Особливий вплив на формування іміджу має управлінська культура, яка інтегрує між собою пов'язані взаємозалежні детермінанти: культуру керівника, культуру процесу управління, культуру персоналу та умов їх праці. Ці складові безпосередньо впливають на формування іміджу підприємства, зокрема: особистого, корпоративного, товарного, тощо. Саме тому від високого рівня управлінської культури залежить потужний імідж туристичного підприємства.

З огляду на різні аспекти досліджуваної проблеми, які знайшли своє відображення у працях вчених: теоретичні основи іміджеології (Ю. Палеха, Г. Монастирський, Г. Почепцов, Н. Барна); психологічні аспекти іміджу (В. Лозниця, Л. Скібінська, Л. Орбан-Лембрик); створення позитивного іміджу підприємства (В. Сизоненко, Ф. Хміль); складові структури іміджу туристичної компанії (Г. Мунін, З. Тимошенко, Є. Самарцев, А. Зміїов) та інших. Проте, проблема впливу управлінської культури на формування іміджу туристичного підприємства є недостатньо розкритою та потребує подальшого дослідження.

На основі аналізу наукових досліджень можна стверджувати про те, що існує значна кількість дефініцій іміджу. Як відмічає Н. Барна, поняття "імідж" походить від латинського слова "imago", що пов'язане з іншим "imitare", тобто імітувати або від слова "image", що в буквальному перекладі з англійської чи французької мови означає образ [1, с. 14]. У "Європейському словнику філософії" зазначається, що французьке слово "image" це калька з латинського слова "imago", яке є досить блідим відголоском грецького словника, що стосується образу [2, с. 435].

Н.Барна розглядає імідж у межах іміджеології як сформоване за допомогою цілеспрямованих професійних зусиль символічне уявлення про клієнта в соціальній групі, яка створює аудиторію іміджу, задля підвищення

успішності певної діяльності клієнта (людини або організації) чи досягнення суб'єктивного психологічного ефекту [1, с. 23].

Згідно з визначенням Л. Орбан-Лембрик, імідж (від англ. image – образ) – це враження, яке організація та її працівники справляють на людей і яке фіксується в їхній свідомості у формі певних емоційно забарвлених стереотипних уявлень (думках, судженнях про них) [3, с. 543].

На думку В. Сизоненка, імідж – це позитивний образ будь-якої фірми, що формує стабільну конкурентну перевагу через створення загального образу, репутації, думки громадськості, споживачів і партнерів про престиж підприємства, його товари та послуги, післяпродажний сервіс [4, с. 420].

Тому, позитивний імідж повинен простежуватися у всьому – в найменуванні, емблемі чи товарному знаці організації, її девізі. Його можна визначити в одязі співробітників чи їх головних уборах, в архітектурі будівель та ергономіці офісів, оформленні робочих місць та організації праці, Кодексі ділової поведінки співробітників, якості здійснених послуг чи випущених товарів, у публікаціях ЗМІ про фірму, тощо [5, с. 190]. Таким чином, успіх організації насамперед залежить від створення її іміджу. Адже сьогодні імідж є однією з найважливіших характеристик організації, чинником довіри до неї та її товару, а отже, є умовою її процвітання. Тому мета створення іміджу полягає не в отриманні організацією популярності, а у забезпеченні позитивного ставлення до неї. Г. Монастирський вважає, що імідж є однією з форм прояву культури організації, тобто репутація, добре ім'я, образ, що формується у клієнтів, партнерів, громадськості під впливом результатів діяльності, успіхів або неуспіхів організації [6, с. 212].

Отже, підприємство має той імідж, який формує управлінська культура, що відображається у культурі процесу управління, працівника, в умовах праці та культурі менеджерів усіх рівнів. Культура менеджера визначається внутрішніми та зовнішніми факторами, що формують особистий імідж, а саме самоімідж, бажаний та необхідний. Самоімідж – це візуальна привабливість особистості отримується за рахунок свого високого професіоналізму, високої загальної культури, культури управління, вміння самовдосконалюватись, стежити за собою. Самоімідж потрібно формувати для підвищення ефективності управління своєю поведінкою [1, с. 26]. Бажаний імідж створюється для сприймання нас оточуючими так, як би нам того хотілося. Будується він на основі: зовнішнього вигляду ділової людини; її манер уміння триматись, спілкуватись, використовувати мовні та невербальні сигнали; зовнішньої й внутрішньої культури; уміння себе подати. Бажаний імідж – це передусім уміння бути приємним у спілкуванні, тому для його формування багато значить візуальна доброзичливість, техніка проведення переговорів і елегантною поведінки як запорука успіху ділової людини [5, с. 65]. Саме тому, для створення необхідного іміджу керівникові, слід мати такі якості: розумові складові (логіка мислення, добра пам'ять); інтелект (вміння управляти своєю психікою, ефективно використовувати правила саморегуляції та самонавіювання); комунікабельність (здатність встановлювати контакт); емпатичність (здатність розуміти поведінку іншого); красномовність (уміння впливати словом); моральні цінності; знання людинотворчих технологій (уміння управляти персоналом, вести ділове спілкування, передбачати і ліквідувати конфлікти, працювати в критичних ситуаціях), розвинуту інтуїцію,

тощо [5, с. 65]. Також, керівник повинен мати привабливий зовнішній вигляд (стиль одягу, хода і постава, блиск очей, щирість посмішки, зачіска, прикраси, тощо). Отже, всі ці елементи створюють образ (імідж) ділової людини, від якого буде залежати авторитет керівника та репутація його фірми.

Ф. Хміль підкреслює, що висока культура організації є чинником успіху, тому менеджер повинен володіти не тільки методами та способами забезпечення ефективної діяльності організації, а й делікатними, іноді невидимими інструментами, які формують і імідж, й успіх організації на ринку [7, с. 94]. Для досягнення стійкого і тривалого ділового успіху туристичного підприємства керівнику необхідно створити потужний корпоративний імідж. Це імідж організації загалом, який умовно поділяється на внутрішній та зовнішній.

Внутрішній імідж створюють відносини керівництва і персоналу, їх загальне спрямування та атмосфера. У широкому розумінні це: корпоративна культура, імідж керівника та персоналу, фірмовий стиль, тощо. Фірмовий стиль виконує роль візитної картки підприємства, за якої її відвідувачі, в тому числі потенційні, ідентифікують її щодо конкурентів. Основні елементи фірмового стилю є: знак турпродукту, логотип, фірмовий блок (об'єднаний в єдину композицію знак і логотип турпродуктів, а також різного роду пояснювальні написи, наприклад, фірмовий слоган, фірмові кольори, шрифт) [8, с. 236].

Зовнішній імідж – це сприйняття підприємства суспільством, партнерами, споживачами, ЗМІ. Складові якого є: соціальний імідж, бізнес – імідж, імідж турпродукту, тощо. Соціальний імідж – уявлення широкої громадськості про соціальні цілі і роль туристичної компанії в економічному, соціальному і культурному житті суспільства. Бізнес – імідж це уявлення про організацію як суб'єкт певної діяльності, детермінанти якого є ділова репутація (дотримання етичних норм поведінки) в обслуговуванні, а також ділова активність, індикатором якої є: обсяг продажу; відносна частка ринку; інноваційність технології і ступінь її освоєння; патентний захист; різноманітність турпродуктів; гнучкість цінової політики; доступ до мереж просування і продажу тур продуктів [8, с. 234-235].

Значний вплив на імідж підприємства має екстер'єр та інтер'єр приміщення, де відбувається діяльність організації. Зовнішнє оформлення (екстер'єр) дає інформацію про характер діяльності організації. Архітектура споруди, фірмовий знак перед входом, охайність навколишньої території настраюють на певний «регістр поведінки» того, хто потрапляє сюди вперше. Додаткову інформацію і враження можна отримати, увійшовши в хол приміщення: оперативна інформація, найважливіші здобутки, найвизначніші люди цієї організації, зручні меблі для сидіння, кілька красивих авторських полотен, міні-сад – це те, що викличе у відвідувача доброзичливість, повагу та діловий настрій [9, с. 230].

Таким чином, всі складові організації спрямовані на формування потужного іміджу туристичного підприємства. Саме тому, управлінська культура повинна створити такі умови (організаційні, технологічні, соціальні, психологічні) для досягнення стійкого і тривалого бізнесового успіху підприємства. Для цього необхідно впроваджувати заходи на:

- формування потужного корпоративного іміджу підприємства;
- підвищення рівня культури керівника та персоналу;

- створення яскравого та впізаного образу фірми;
- позиціонування та реалізацію бажаного іміджу;
- створення унікального туристичного продукту;
- організацію та проведення престижної реклами;
- забезпечення постійної комунікації зі споживачами та партнерами;
- підтримку зв'язків з громадськістю та ЗМІ, тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Барна Н.В. Іміджелогія: Навчальний посібник для дистанційного навчання / За наук. ред. В.М. Бебика. – К.: Університет “Україна”, 2008 – 217 с.
2. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей / Б.Кассен. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, т.1. – 2009. – 576 с.
3. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління: посібник. – К.: Академвидав, 2003 – 568 с.
4. Сизоненко В.О. Сучасне підприємництво: довідник. – К.: Знання – Прес, 2007. – 440 с.
5. Палеха Ю.І. Іміджелогія: Навч. посібник / За заг.ред. З.І. Тимошенко. – К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2005 – 324 с.
6. Монастирський Г. Л. Теорія організації: підручник / Г.Л. Монастирський. – Тернопіль: ТНЕУ, 2014. – 288 с.
7. Хміль Ф.І. Управління персоналом: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. –К.: Академвидав, 2006. – 488 с.
8. Мунін Г.Б.,Тимошенко З.І., Самарцев Є.В., Зміїв А.О. Маркетинг туризму: Навч. посіб. Ч.П. – К.: Вид-во Європ. Ун-ту – 2006. – 427 с.
9. Лозниця В.С. Психологія менеджменту: Навч. посібник. – К.: ТОВ “Екс Об”, 2000. – 512 с.

УДК 658:005.95

Лугова Вікторія Миколаївна, Серіков Денис Олександрович
Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця
(Харків, Україна)

ДІАГНОСТИКА УПРАВЛІНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ КЕРІВНИКА

Анотація. Статтю присвячено діагностиці управлінської компетентності керівників за функціональною і особистісною складовим. У результаті аналізу отриманих даних визначено ключові проблеми та обґрунтовано напрями розвитку управлінської компетентності керівників.

Ключові слова: управлінська компетентність керівника, функціональна компетентність, особистісна компетентність, функції управління, мотивація, соціально-психологічні якості керівника, професійна Я-концепція.

Луговая Виктория Николаевна, Сериков Денис Александрович
Харьковский национальный экономический университет им. С. Кузнеця
(Харьков, Украина)

ДИАГНОСТИКА УПРАВЛЕНЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ РУКОВОДИТЕЛЯ

Аннотация. Статья посвящена диагностике управленческой компетентности руководителей по функциональной и личностной составляющим. В результате анализа полученных данных определены ключевые проблемы и обоснованы направления развития управленческой компетентности руководителей.

Ключевые слова: управленческая компетентность руководителя, функциональная компетентность, личностная компетентность, функции управления, мотивация, социально-психологические качества руководителя, профессиональная Я-концепция.

Luhova Viktoriia, Serikov Denis
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics
(Kharkiv, Ukraine)

DIAGNOSTICS OF MANAGERIAL COMPETENCE OF MANAGERS

Annotation. The article is devoted to diagnostics managerial competence of managers in terms of functional and personal components. As a result of the analysis, key problems were identified and the directions for the development management competence of managers were justified.

Key words: managerial competence of the manager, functional competence, personal competence, management functions, motivation, social and psychological qualities of the manager, professional self-concept.

Швидкі темпи змін у всіх сферах суспільного життя, кризові явища, економічна нестабільність забезпечують постійну актуальність питання якісної

професійної підготовки керівних кадрів, здатних ефективно функціонувати в сучасних умовах постійних змін, невизначеності та ризику. Управлінська компетентність керівника є складним професійно-особистісним утворенням, яке актуалізується в процесі управлінської діяльності, забезпечує готовність і здатність до її виконання на нормативному рівні і включає знання, вміння, навички, особистісні якості і здібності, цінності, мотиви та оцінки.

Управлінська компетентність є предметом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених. Серед останніх публікацій, присвячених дослідженню управлінської компетентності слід відзначити роботи І. Бадаєвої [1], І. Дарманської [2], М. Дороніної [3], І. Литовченко [4], С. Михеева, А. Деркача [5], Л. Оліфіри [6], В. Свистун [7], В. Семанчиної [8] та ін.

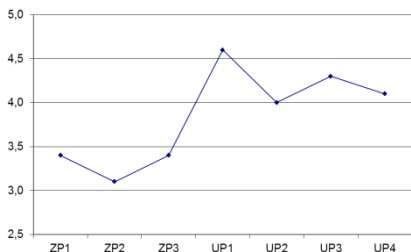
Аналіз наукових праць дозволяє стверджувати, що в існуючих публікаціях недостатньо розкрито характерні особливості праці керівників підприємства, що вимагають особливих підходів до оцінки. Існують значні розбіжності у визначенні складових управлінської компетентності, які вимагають оцінки. Значення та актуальність перелічених питань зумовили вибір мети дослідження, яка полягає у визначенні показників оцінки та обґрунтуванні напрямів розвитку управлінської компетентності керівників.

Діагностика стану управлінської компетентності керівника будь-якого рівня управління на поточний момент є важливою передумовою її розвитку. Важливим етапом цього процесу є визначення параметрів за якими вона буде здійснюватись. Як зазначають С. Міхеев та А. Деркач, «структура управлінської компетентності дозволяє використовувати її як інструмент діагностики наявного рівня управлінської компетентності» [5, с. 60].

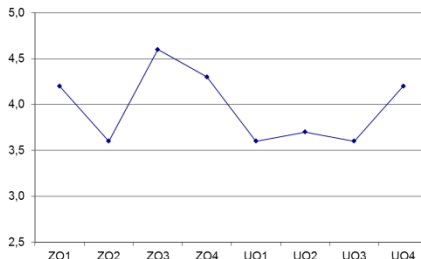
У попередніх роботах авторів було обґрунтовано структуру управлінської компетентності керівника, базовими елементами якої є функціональний та особистісний компоненти [9]. Для оцінки складових управлінської компетентності керівників було розроблено анкету «Дослідження управлінської компетентності за функціональною і особистісною складовими», відповіді на питання якої дозволяють отримати інформацію про знання та вміння керівників здійснювати основні функції управління: планування, організацію, мотивацію та контроль (дослідження функціональної складової управлінської компетентності), мотивацію, соціально-психологічні якості та здібності керівника та професійну Я-концепцію (дослідження особистісної складової управлінської компетентності). При заповненні анкети респонденти користувалися шкалою від 1 до 5: «5» відповідає варіанту «Так»; «4» – «Скоріше так, ніж ні»; «3» – «50/50»; «2» – «Скоріше ні, ніж так»; «1» – «Ні».

У якості респондентів виступили керівники всіх рівнів управління ПРАТ «Лозівський ковальсько-механічний завод» (далі ЛКМЗ).

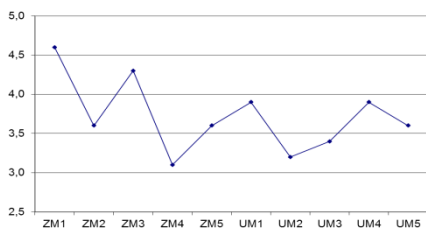
Перш за все розглянемо результати дослідження стану функціональної складової управлінської компетентності керівників (рис. 1).

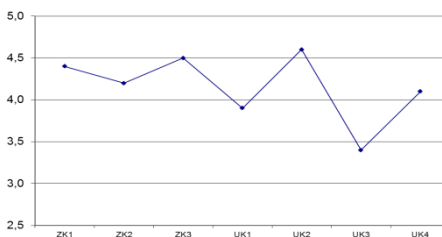
а) Показник «Компетентність у здійсненні функції планування»

б) Показник «Компетентність у здійсненні функції організації»

в) Показник «Компетентність у здійсненні функції мотивації»

г) Показник «Компетентність у здійсненні функції контролю»

Рис. 1. Результати дослідження функціональної складової управлінської компетентності керівників ПАТ «ЛКМЗ»

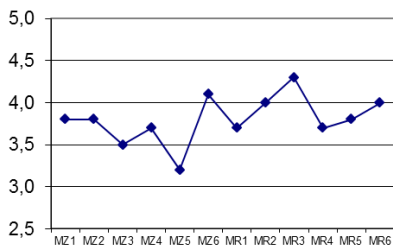
Як показав аналіз складових показника «Компетентність у здійсненні функції планування», керівники ЛКМЗ вважають, що вони вміють встановлювати цілі та розробляти завдання (середній бал 4,6), планувати необхідні ресурси та здійснювати їх розподіл по цілям і завданням (4,3), доводити плани до виконавців (4,1); розробляти стратегії, плани та програми для досягнення цілей (4,0). Однак слід зауважити, що оцінка знань, необхідних для здійснення даної функції значно нижча, що свідчить про скоріш інтуїтивне виконання планування керівниками.

Стосовно знань, умінь та навичок щодо виконання функції організації можна зробити висновок, що в цілому керівники ними оволоділи на достатньому рівні. Керівники знають як необхідно здійснювати інформування (середній бал 4,6); делегування прав, обов'язків та повноважень (4,3 бали); організацію роботи відділу (підприємства) (4,2 бали); налагодження взаємодії між підрозділами та працівниками (3,6 бали). Уміння та навички також достатньо сформовані: найкраще керівники оволоділи навичками інформування (середній бал 4,2), достатньо розвинено умінь та навички налагодження взаємозв'язків та забезпечення координації (3,7 бали); здійснення розподілу праці і забезпечення кооперування та делегування (по 3,6 бали).

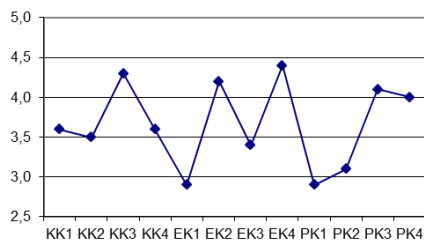
На основі отриманих результатів стосовно знань, умінь та навичок щодо виконання функції мотивації можна стверджувати, що керівники ЛКМЗ добре розуміють сутність процесу мотивації (середній бал 4,6) та форми й методи мотивації (середній бал 4,3), вміють ефективно використовувати форми і методи мотивації в управлінні персоналом (середній бал 3,9), узгоджувати цілі працівника й підприємства за допомогою мотивації (середній бал 3,9). При цьому їх способи мотивації не враховують останні наукові підходи. Так, знання в області сучасних підходів до мотивування персоналу були оцінені на середньому рівні (середній бал 3,6). Це в свою чергу унеможлиблює врахування індивідуальних особливостей працівників при застосуванні різних способів мотивації. Так, знання в області особливостей мотивації різних категорій персоналу та вміння враховувати індивідуальні особливості працівників для забезпечення процесу мотивації були оцінені на рівні 3,1 та 3,2 відповідно.

Як показав аналіз складових показника «Компетентність у здійсненні функції контролю», керівники ЛКМЗ вважають, що вони володіють високим рівнем знань в області попереднього (середній бал 4,4), поточного (середній бал 4,2), заключного (середній бал 4,5) контролю. Це в свою чергу формує на високому рівні навички та вміння налагодити зворотній зв'язок (середній бал 4,6) та оцінити кінцеві результати роботи (середній бал 4,1). При цьому керівникам недостатньо умінь щодо виявлення проблем та розробки заходів з їх вирішення у процесі виконання завдань.

Далі розглянемо стан особистісної складової управлінської компетентності керівників (рис. 2).

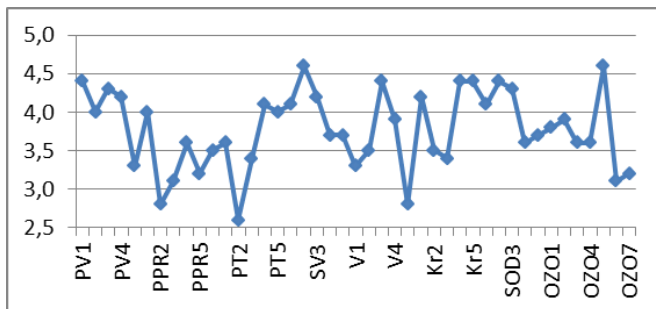

в) Показник «Мотивація самозбереження та саморозвитку»

в) Показник «Професійна Я-концепція»

в) Показник «Соціально-психологічні якості та здібності»

Рис. 2. Результати дослідження особистісної складової управлінської компетентності керівників ПАТ «ЛКМЗ»

Аналіз внутрішньої мотивації керівників показав, що на їх поведінку значний вплив справляє як мотивація самозбереження так і саморозвитку. Найвище керівники оцінили потребу постійних змін, різноманіття цілей та завдань, нових ініціатив (середній бал – 4,3); потребу уваги, оцінки заслуг, досягнень і успіхів, їх визнання, схвалення від інших людей (4,1 бали); прагнення цікавої, корисної праці, потреба у роботі, яка наповнена змістом і значенням, є суспільно корисною (4 бали). Найнижчі бали отримали такі чинники як прагнення жорсткого структурування роботи (3,5) та прагнення працювати в колективі, де панують добрі взаємовідносини, сприятливий морально-психологічний клімат, довіру (3,2).

За показником «професійна Я-концепція» було відзначено значний вплив наступних факторів: відчуття повної віддачі та гнучкість у вимогах (по 4,4 бали); повага за високий професіоналізм (4,3); відчуття досягнення професійної зрілості (4,2). Найменші оцінки отримано за такими показниками як відчуття тісного емоційного зв'язку зі своїми колегами; визначення стилю своєї діяльності (по 2,9 бали).

Середні оцінки за показником «соціально-психологічні якості та здібності» показують, що керівники високо оцінили здатність «заражати» і «заряджати» інших своєю енергією; схильність впливати логікою доказів (по 4,6 балів); здатність визначати психологічні особливості та стани інших людей; логічність і аргументованість, глибину і істотність критичних зауважень; сміливість і готовність приймати на себе роль організатора і відповідального за інших (по 4,4 бали); схильність і здатність аналізувати поведінку і вчинки інших людей; почуття задоволеності у процесі організаторської роботи (по 4,3 бали). Низькі оцінки від керівників отримали здатність зацікавлювати людей справою, знайти моральні та матеріальні стимули зацікавленості (2,8) та уміння знаходити спільну мову з різними людьми в різних обставинах (2,6).

Таким чином, за результатами дослідження було зроблено ряд висновків: 1) виділення у структурі компетентності особистісної та функціональної складової є доцільним; 2) складові управлінської компетентності керівників розвинені нерівномірно; 3) більшість керівників

вважає, що рівень розвитку їх управлінської компетентності – середній, що потребує більш глибокої діагностики компетентності та розробки заходів щодо підвищення її рівня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бадаева И.М. Влияние управленческой компетентности руководителя на формирование организационной культуры профессиональной образовательной организации / И.М. Бадаева // Пензенский психологический вестник. – 2016. – вып. 2(7). – с. 60-74. – Режим доступа: <http://www.psychology-news.ru/2016/2-5>
2. Дарманська І. Сутнісна характеристика поняття "управлінська компетентність керівника загальноосвітнього навчального закладу" / І. Дарманська // Педагогічний дискурс. – 2015. – Вип. 18. – С. 74-78.
3. Дороніна М.С. Развитие професійної компетентності управлінського персоналу: Монографія / М.С. Дороніна, І.В. Литовченко, Д.Г. Михайленко, А.О. Полубєдова. – Харків: Видавничий Дім "ИНЖЕК", 2014. – 368 с.
4. Литовченко И.В. Методика развития профессиональной компетентности управленческого персонала / И.В. Литовченко, В.Н. Луговая // Экономика и социум. – 2014. – № 4 (13). – с. 880-892.
5. Михеев С. С. Развитие управленческой компетентности государственного служащего: монография / С. С. Михеев, А. А. Деркач. – М.: РУДН, 2012. – 259 с.
6. Оліфіра Л.М. Професійна управлінська компетентність керівників вищих педагогічних навчальних закладів I – II рівнів акредитації як педагогічна категорія / Л.М. Оліфіра // Нова педагогічна думка. – 2014. – № 3 (79). – С. 47 – 50
7. Свистун В. Управлінська компетентність керівника професійно- технічного навчального закладу в умовах ринкової економіки/ В.Свистун // Концептуальні засади професійного розвитку особистості в умовах євроінтеграційних процесів: зб. наук. статей / за ред. В.Г. Кременя, М.Ф. Дмитриченка, Н.Г. Ничкало – К.: НТУ, 2015. – С. 235-243
8. Семанчина В. Управлінська компетентність керівника загальноосвітнього навчального закладу / В. Семанчина // Актуальні питання гуманітарних наук. – 2016. – Вип. 15. – С. 430-437. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apgnd_2016_15_54
9. Лугова В.М. Уточнення структури управлінської компетентності керівника / В.М.Лугова, Д.О. Серіков // Розвиток європейського простору очима молоді: економічні, соціальні та правові аспекти: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та студентів, м. Харків, 22 квітня 2016 р. – Харків. – С. 3221-3236.

СЕКЦИЯ: ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ

УДК 338.486.2-52:796.5(477-25)

Бартош Лариса Павлівна, Бондаренко Наталія Борисівна
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
(Київ, Україна)

ГЕОГРАФИЯ ПОДОРОЖЕЙ ОРГАНИЗОВАННЫХ ТУРИСТИЧНЫМИ ФИРМАМИ УКРАИНЫ

Анотация. У статті проаналізовано географію подорожей організованих туристичними фірмами України. Сформульовано основну мету дослідження даної теми. Розглянуто особливості міжнародного туристичного потоку України. Висвітлено основні проблеми у здійсненні організації туристичних подорожей. Акцентовано увагу на дослідженні перспектив організації подорожей.

Ключові слова: туризм, культурно-пізнавальний туризм, туристичний ринок, туристичний потік, туристична фірма, екологічний туризм, круїзний туризм, масовий туризм, міжнародний туризм.

Бартош Лариса Павловна, Бондаренко Наталия Борисовна
Национальной педагогической университет имени М.П. Драгоманова
(Киев, Украина)

ГЕОГРАФИЯ ПУТЕШЕСТВИЙ ОРГАНИЗОВАННЫХ ТУРИСТИЧЕСКИМИ ФИРМАМИ УКРАИНЫ

Аннотация. В статье проанализировано географию путешествий организованных туристическими фирмами Украины. Сформулировано основную цель исследования данной темы. Рассмотрено особенности международного туристического потока Украины. Проведен анализ основных проблем в осуществлении организации туристических путешествий. Акцентировано внимание на исследовании перспектив организации путешествий.

Ключевые слова: туризм, культурно-познавательный туризм, туристический рынок, туристический поток, туристическая фирма, экологический туризм, круизный туризм, массовый туризм, международный туризм.

Larissa Bartosh, Natalia Bondarenko
National Pedagogical Dragomanov University
(Kyiv, Ukraine)

THE GEOGRAPHY OF TRIPS ORGANIZED BY TRAVEL AGENCIES IN UKRAINE

Abstract. The article analyzes the geography of trips organized by travel agencies in Ukraine. The basic goal of the topic researching is formulated. The

features of the international Ukrainian tourist flow are examined. The basic problems in the implementation of tourist trips organization are illuminated. The attention is focused on the research of perspectives in travel organization.

Keywords: *tourism, cultural and educational tourism, tourist market, tourist flow, travel agency, ecotourism, cruise tourism, mass tourism, international tourism.*

Туризм являє собою систему відносин і явищ, які є результатом використання людиною свого вільного часу і пов'язані з її переміщенням між місцем постійного проживання і місцем проведення дозвілля. Туризм стає дедалі більш прибутковою галуззю економіки і набуває все відчутнішого значення для господарства як окремих країн, так і цілих регіонів. Масштаб і стабільність темпів зростання перетворюють туризм на одну з пріоритетних галузей. Одна з найбільш і високодохідних галузей світової економіки є міжнародний туризм. Перспективні напрямки розвитку якого є: культурно - пізнавальний, екологічний, пригодницький, тематичний, круїзний, тощо. Найбільш поширеним видом туризму є культурно-пізнавальний, основна мета якого - ознайомлення туристів з природою, культурно-історичним надбанням і сучасним життям країни. Екотуризм спрямований на збереження навколишнього середовища та забезпечення мінімального впливу людини на природу. Особливо великими темпами розвивається круїзний туризм.

Проблемам розвитку сфери туризму та рекреації, організації туристичної діяльності присвячено праці вчених: В.Ф. Кифяка, О.О. Любіцевої, О.О. Бейдика, І.Г.Смірнова, Т.І.Ткаченка, М.П. Мальської, Н.В. Антонюк, Н.М. Ганич, та інших науковців.

Метою статті є дослідження географії подорожей організованих туристичними фірмами України.

Туристичний ринок України відноситься до реформованого типу національного туристичного ринку, який характеризує країни перехідного типу, що формують ринкові структури і де переважає міжнародний туризм імпортного спрямування, які переважно постачають туристів. Також крім переваги ринку міжнародного туризму, у країнах перехідного типу спостерігається відновлення ринку внутрішнього туризму. Ці типологічні особливості необхідно враховувати під час прогнозування розвитку туристичної діяльності та двосторонньої співпраці України з іншими країнами - суб'єктами регіонального та глобального ринків [1, с. 110].

Дані надані Управлінням комунікацій і доступу до публічної інформації Державної служби статистики свідчать про те, що Україна також включається у світовий туристичний процес. Станом на 2016 рік кількість громадян України, які виїжджали за кордон становила 24668233 особи. За метою поїздки було виділено три основні категорії: службова поїздка, організований туризм та приватна поїздка. Серед найбільш відвідуваних країн українцями за Державною службою статистики виділено: Австрія (105905 осіб), Білорусь (1114457 осіб), Німеччина (275987 осіб), Угорщина (2893370 осіб), Польща (10111086 осіб), Румунія (857728 осіб), Словаччина (886120 осіб), Об'єднані Арабські Емірати (150673 осіб), Туреччина (930657 осіб), Єгипет (417949 осіб) [2].

Особливо виділяється Туреччина: так, за даними відділу культури і туризму в посольстві Туреччини в Україні, в минулому році в Туреччину

прибуло 574 тис. українців. Незважаючи на політичні події в Єгипті, експерти відзначають його досить високу популярність. На третьому місці за популярністю - Греція, на четвертому - Іспанія [3, 62-69].

Відкриттям року для багатьох туристів став В'єтнам, Камбоджа, Ізраїль і Португалія. Також продовжує набирати обертів напрямки, відкрите недавно пряме авіасполучення з Україною - Гоа (Індія), Шрі-Ланка і Домініканська Республіка. В цілому ж, ринок виріс на 25%.

За даними Німецької туристичної компанії TUI (TUI AG, Туристичний союз International), частка турпотоків за традиційними масовими напрямками склала близько 60%. На думку фахівців, це пояснюється рядом факторів. По-перше, відпочинок в Єгипті після революційної «арабської весни» став більш доступним за ціною, по-друге, зниження цін на відпочинок стало для українців достатнім аргументом для придбання турпакета в цю країну. До того ж, як показує практика, негативні події швидко забуваються і не роблять значного впливу на подальший турпотік [4, с.24-25].

Крім масових напрямків, були популярні екзотичні курорти: Туніс, Мексика, Мальдіви, Шрі-Ланка, Куба, Домініканська Республіка, та інші.

Взимку затребувані гірськолижні курорти в Словаччині, Болгарії, Польщі, Австрії, Андоррі, так і морські - Об'єднані Арабські Емірати, Таїланд, Балі (Індонезія), Домініканська Республіка, Ямайка, Куба. За спостереженнями туроператорів, традиційні масові напрямки користуються високим попитом як влітку, так і взимку. Зимовий сезон незмінно показує хороші продажі за наступними напрямками: Туреччина, Єгипет, Таїланд, ОАЕ, Австрія, які особливо популярні в період новорічних свят. Туреччина вже перестала бути країною тільки літнього відпочинку [5, с. 52-56].

Таким чином, на теперішній час існує дуже багато вітчизняних туристичних фірм, які пропонують міжнародні подорожі, а саме: Join UP, Apex Tour, TPG, Coral Travel, PEGAS Touristik, Idriska Tour, Феєрія, CAM, Поїхали з нами, Роза Вітрів, Експрес Вояж, Край відпочинку, Королівські Подорожі, тощо.

На сучасному виїзному туристичному ринку України спостерігаються певні тенденції розвитку: спрощуються умови виїзду туристів; уводиться політика валютного регулювання, що дозволяє легітимне конвертування й вивезення валюти; виділяється сегмент населення, що володіє достатньою платоспроможністю для закордонних поїздок; розширюються ділові контакти й співпраця України із зарубіжними партнерами; відзначається інтенсивне просування іноземного туристичного продукту в Україну; змінюється структура споживання населення на користь туристичних послуг [6, с.122-123].

Останніми роками спостерігаються зміни на користь масового туризму (групові туристи, що подорожують за кордон), що є наслідком впливу таких факторів:

- збільшення вільного часу;
- зниження цін на авіаперевезення;
- збільшення кількості чартерних рейсів для зручності туристів, які подорожують групами;
- зростання зацікавленості туроператорів масовим туризмом як бізнесом, що дає значні прибутки;
- пошуку нових економічно вигідних напрямків;

- збільшення кількості робочих місць у масовому туризмі;
- збільшення кількості туристів, які подорожують автобусом завдяки низькій ціні турпакета [7, с. 41- 42].

Туристичний потік є одним із найважливіших індикаторів розвитку сфери туризму, оскільки виявлені у процесі його вивчення закономірності можуть бути покладені в основу стратегії розвитку туризму країн і регіонів. Моніторинг стану в'їзних та виїзних туристичних потоків сприятиме розробці та реалізації ефективної туристичної політики, формуванню туристичних продуктів, які матимуть попит, залученню і застосуванню в туризмі нових ресурсів, оптимальному використанню наявного потенціалу.

Отже, дослідження географії подорожей організованих туристичними фірмами України відкриває перспективу дослідження нових туристичних напрямків задля збільшення конкурентоспроможності ринку послуг щодо масових туристичних ринків.

Тенденції розвитку міжнародного туризму мають позитивний характер. Зростаючий інтерес туристів до іншої культури, велика кількість реклами, доступність інформації сприяють збільшенню можливостей спілкування між народами, що дозволяє простим громадянам краще розуміти один одного [8, с. 225-227].

Також, розвитку міжнародного туризму сприяли політичні, економічні, технічні, культурологічні та соціальні фактори. Інтенсивний його розвиток спостерігається в країнах зі сприятливою внутрішньою і зовнішньою політикою, стійким економічним розвитком, високим рівнем культури, розвинутою соціальною інфраструктурою [9, с.19].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Любіцева О.О. Ринки туристичних послуг (геопросторові аспекти) 3-є вид., перероб. Та доп. - К.: "Альтерпрес", 2005. - 436 с.
2. Сайт Державної служби статистики України // Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
3. Воронин И.Н. Анализ рынка въездного/выездного туризма Украины Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского Серия «География». - 2012. - Том 25(64). - №4. - С.62-69
4. Самойлов Ю. Выездные потоки возрастают // Украинский туризм. 2012. - №2. - С.24-25.
5. Пестерева А. Основные тенденции туррынка - 2011 // Турбизнес. - 2011. - №1-2(43-44). - С.52-56
6. Горбаль Н.І. Вплив євроінтеграційних процесів на розвиток туристичного ринку в Україні – Львів, Національний університет "Львівська політехніка", 2015.– С.120-128.
7. Мальська М.П., Антонюк Н.В., Ганич Н.М. Міжнародний туризм і сфера послуг: Підручник. – К.: Знання, 2008. – 661 с.
8. Кифяк В.Ф. Організація туризму: Навчальний посібник. – Чернівці: Книги – XXI, 2008. - 344 с.
9. Мальська М.П., Худо В.В. Туристичний бізнес: теорія та практика. Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2007 – 424с.

УДК 004.42:338.48

Козловський Євген Вікторович
Київський національний університет культури і мистецтв
(Київ, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ВІРТУАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ У СФЕРІ ТУРИЗМУ

Анотація. У даній статті запропоновано визначення віртуального туризму, розглянуті його особливості у порівнянні з характеристиками туризму в традиційному розумінні. Наведено приклади використання технологій віртуальної реальності вітчизняними та іноземними підприємствами сфери туризму. Визначено основні позитивні та негативні властивості технології віртуальної реальності для споживача та виробника даної послуги.

Ключові слова: віртуальна реальність, туризм, культура, інформаційні технології, мультимедійні презентації.

Kozlovsky Yevhen Victorovych
Kyiv National University of Culture and Arts
(Kyiv, Ukraine)

THE FEATURES OF APPLYING THE TECHNOLOGY OF VIRTUAL REALITY IN TOURISM

Abstract. In this article the definition of virtual tourism and its features compared with the characteristics of tourism in the traditional sense is considered. Examples of the applying the virtual reality technology by domestic and foreign tourism enterprises are proposed. The main positive and negative properties of virtual reality for consumers and producers of this service are determined.

Keywords: virtual reality, tourism, culture, information technology, multimedia presentations.

Розвиток інформаційних технологій у XXI столітті призвів до створення нової специфічної форми передачі, зберігання та відтворення даних, яка пов'язана з використанням віртуальної реальності. Наразі ця технологія швидко входить у всі сфери життя, істотно впливає на формування нового виду культури, моральності та системи цінностей. Науковий інтерес до віртуальної реальності можна відчутти за кількістю публікацій та праць на цю тему. На базі накопичених знань у даній сфері створюються нові наукові парадигми.

Нині віртуальна реальність є найбільш динамічна та перспективна технологія, що використовується у сфері туризмі. Тема віртуального туризму, безумовно, актуальна, але поки недостатньо висвітлена у науковій літературі. Перш за все, вимагає уточнення поняття віртуального туризму. Не зважаючи на те, що дана проблема представляє інтерес для дослідників різних галузей знань: туризмознавців, філософів, психологів, культурологів, межі цього поняття ще повністю не визначені.

Зараз у науковій літературі можна знайти невелику кількість статей присвячених темі віртуального туризму, що цілком природно і пояснюється

відносно новизною даного явища. Більшість визначень віртуального туризму зводяться переважно до опису технології віртуальної подорожі. Так, віртуальний тур розглядається як спосіб реалістичного відображення тривимірного багатоелементного простору. В цілому можна говорити, що віртуальний туризм підміняє собою справжню подорож, роблячи її більш комфортною, зручною та безпечною, тому що вона по суті здійснюється у межах будинку або офісу.

Віртуальні екскурсії – це мультимедійні презентації, які дозволяють оглянути туристичні об'єкти ще до реального їх відвідування. Прикладами можуть бути панорами об'єктів будь-якого розміру (експонати музеїв і картинних галерей, приміщення готелів, вулиці або будівлі міст, алеї парків, види з висоти пташиного польоту). Панорами з'єднані між собою імітованими продовжними пересуваннями всередині об'єкта таким чином, що створюється ілюзія реального руху вздовж та всередині об'єкта з можливістю зупинки для кругового огляду в будь-яких цікавих місцях.

Віртуальні екскурсії часто затребувані у туристичній діяльності, де вони отримали назву "віртуальні тури". Ця технологія дозволяє наблизити або віддалити будь-який об'єкт, детально розглянути окремі деталі інтер'єру, обстежити панораму здалеку, подивитися вгору-вниз, повернутися на всі боки, наблизитися до обраної точки або відійти від неї, через активні зони переміститися з однієї панорами на іншу. Можна обійти будинок зсередини або оглянути його зовні, здійснити віртуальну подорож по екзотичному острову, не залишаючи власної квартири. І все це робиться у такому ритмі та порядку, які визначає конкретний користувач.

Отже, віртуальний туризм – це процес, що дозволяє за допомогою використання сучасної комп'ютерної техніки та комунікаційних мереж створити і отримати максимально реалістичну сенсуальну інформацію про бажані країни, регіони або об'єкти без фактичного переміщення людини у географічному просторі. Спробуємо надати декілька коментарів до нашого визначення.

По-перше, відзначимо, що говорячи про сенсуальну інформацію, ми розуміємо не тільки візуальне і аудіальне сприйняття. Вже сьогодні існують так звані 4D-технології, що імітують сенсорні відчуття, і резонно припустити, що у найближчому майбутньому з'являться способи симулювати все різноманіття людських афектів, отже повнота і реалістичність віртуального простору будуть зростати з кожним роком.

По-друге, на наш погляд, принципово важливо в умовах швидкого розвитку технології віртуальної реальності підкреслити, що під віртуальним туризмом ми розуміємо переміщення в як завгодно віддалене, але реально існуюче місце. Тобто під віртуальним туризмом ми визнаємо онлайн відвідування Лувра або Ермітажу, комп'ютерну імітацію висадки на Місяць (за умови, що вона побудована на документальному матеріалі). Але, наприклад, подорож на планету Пандора, вкрай реалістично створену режисером Джеймсом Кемероном у фільмі "Аватар", вважати віртуальним туризмом ми не можемо.

Необхідно відзначити важливу відмінність віртуального туризму від туризму в класичному його розумінні. Вирушаючи у реальну подорож, турист метою візиту задає країну, регіон, місто і значно рідше – певну установу.

Навіть якщо кінцевим пунктом є конкретний заклад: музей, ресторан, готель, то в процесі переміщення до нього мандрівник мимоволі отримує комплекс вражень від особливостей регіону, в якому він перебуває.

Інтерактивні віртуальні тури слушно зайняли належне місце на сайтах відомих підприємств сфери обслуговування. Мати на сайті віртуальний тур в епоху повсюдного поширення мережі Інтернет вважається модною тенденцією. Так, у ресторанах та кафе гостям з використанням віртуального туру простіше зарезервувати стіл, відвідувачам музеїв та галерей – заздалегідь визначитися де знайти касу, гардероб і в який зал піти для ознайомлення з тією або іншою частиною експозиції. Таким чином, віртуальні тури дозволяють істотно заощадити час і знизити навантаження на персонал підприємств сфери послуг. До недавнього часу віртуальні тури обмежувалися лише двовимірним зображенням, проте технології не стоять на місці, епоха тривимірного простору та повсюдного поширення віртуальної реальності стрімко наближаються.

Google Art&Culture – найбільша інтернет-платформа, яка дозволяє відвідувати найбільші музеї світу та у найдрібніших деталях вивчити найкращі твори мистецтва, розміщені у інтернет-просторі. Об'єктами показу в Google Art&Culture є близько 400 музейних залів. Користувач може прогулятися по галереям за допомогою віртуального туру, створеного за технологією Street View. Такі екскурсії доступні поки у 60 музеях. Галерея Тейт (Лондон), Музей Тиссен-Борнемісса (Мадрид), Метрополітен (Нью-Йорк), Версаль (Париж), Ермітаж (Санкт-Петербург), Музей ісламського мистецтва (Доха), Національна галерея сучасного мистецтва (Нью-Делі) – це лише деякі з учасників, які з'єднали свої колекції з технологіями Google [1].

360cities – найбільша та швидкозростаюча колекція інтерактивних сферичних панорам у світі. Крім віртуальних прогулянок вулицями міст, на ресурсі є своя “фішка”. На інтернет-сайті можна віртуально зробити десятки “занурень” у річки, моря і океани. А переміщуючись по інтерактивним панорамам найбільших європейських столиць, можна розглянути навіть найдрібніші деталі, наприклад дізнатися номер автомашини [2].

AirPano – колекція сферичних панорам з високою роздільною здатністю, знятих з повітря. За кількістю матеріалу, географією зйомок, рівнем художньої та технічної якості, AirPano не має аналогів у світі. На інтернет-сайті вже зараз представлено понад 300 панорам, що показують біля сотні відомих ландшафтів Землі. У окремий розділ винесені віртуальні тури по середньовічним, а також сучасним туристичним пам'яткам, які названі “чудесами світу” [3].

Яскравим прикладом використання технології віртуальної реальності в Україні є інтернет-проект 3dmaps.com.ua, який передбачає створення і демонстрацію віртуальних турів Україною. Адже кожне українське місто має свої визначні місця, які цікаво буде відвідати іншим людям. Для реалізації цієї мети був створений тематичний інтернет-сайт, який є майданчиком для розміщення захоплюючих панорам українських поселень, що популяризує багату та самобутню культурну спадщину України у віртуальному просторі.

Інтернет-проект є корисним інформаційним ресурсом для туристів і мандрівників, яких приваблює як самобутність архітектурно-мистецьких пам'яток української культури так і мальовнича краса нашої природи та об'єктів

садово-паркового мистецтва. Для демонстрації об'єктів використовуються технології віртуальної реальності, коли людина має змогу інтерактивно переміщуватися у просторі за допомогою відповідних вказівників, що створює неймовірний ефект присутності та забезпечує круговий огляд.

Водночас звертаємо увагу на те, що на цьому сайті розміщуються панорами різних готелів, хостелів, квартир приватного сектору, що допомагає користувачу попередньо обрати зручне та комфортне місце проживання у місті, яке він збирається відвідати. У свою чергу, віртуальні панорами кафе, ресторанів, кав'ярень та нічних клубів допоможуть користувачу не розчаруватися та відвідати справді взірцевий заклад для приємного проведення вільного часу [4].

Інший відомий вітчизняний проект – це “Музейний портал”. Він спрямований на популяризацію культури, науки та музейної справи. Портал надає інформацію і актуальні новини з музейного життя та доступ до бази даних з інформацією про музеї зі зручним інтерфейсом користувача. Також на цьому ресурсі можна знайти унікальні віртуальні тури найкращими музеями України та світу. Сайт порталу щодня знайомить відвідувачів з новими цікавими музеями і експозиціями. З огляду на велику популярність та перспективи розвитку порталу команда проекту постійно готує нові розробки та експедиції для популяризації у всесвітній мережі культурного та наукового надбання. При створенні проекту використовуються найновіші технології, такі як розробка віртуальних турів, створення гнучких баз даних, фотографії та відеоматеріали HD-якості [5].

Підкреслюючи всі позитивні моменти віртуальної екскурсії, необхідно відзначити і один мінус – навіть таке близьке, але віртуальне спілкування з цінностями культури є сурогатом справжнього сприйняття мистецтва. Тому екскурсійна робота з об'єктами показу в мережі Інтернет повинна здійснюватися або як підготовка до сприйняття твору мистецтва у реальності, або у якості заміни сприйняття реального твору мистецтва при неможливості побачити або почути його у оригіналі. Найголовніше завдання віртуальної екскурсії – формування у людини бажання прийти у музей або художню галерею та подивитися на всі експонати в оригіналі.

Віртуальний туризм сьогодні швидко розвивається, він має декілька привабливих властивостей як для споживача послуги, так і для виробника. Відзначимо найбільш значущі привабливі аспекти для споживача.

1) Мінімальні витрати особистих ресурсів: часу і грошей. Переважна більшість віртуальних турів на даний момент безкоштовні, вони не вимагають часу на “збори в дорогу”, до того ж у будь-який момент таку подорож можна перервати, а потім продовжити у зручний час.

2) Можливість віртуально відвідати країни, регіони або об'єкти, які недоступні у реальному житті. Розмірковуючи про цей пункт, найчастіше згадують перспективи, які відкриває віртуальний туризм для осіб з обмеженими можливостями. Але список груп населення, для яких віртуальний туризм надає шанс відвідати недоступні території, значно ширше. Наприклад, це незаміжні європейські жінки, для яких закритий в'їзд у деякі мусульманські країни; підлітки, які не можуть перетинати кордон без супроводу батьків; люди, обтяжені сімейними зобов'язаннями, що не дозволяють вільно переміщатися по світу (матері з дітьми грудного та раннього віку, багатодітні батьки тощо).

3) Безпека подорожі. Очевидно, що ризиків під час мандрівки по мережі Інтернет менше, ніж при реальній подорожі. Хоча, зустрітися з “повноцінною” небезпекою у віртуальній реальності також можливо. Припустимо, якщо не дотримуватися правил безпеки у мережі Інтернеті, можна втратити, наприклад, гроші зі свого банківського рахунку. Однак, віртуальний тур при жодних обставинах не ставить під загрозу життя та здоров'я людини.

4) Безконтактний спосіб знайомства з країною, регіоном або об'єктом є комфортним для осіб, які не володіють іноземними мовами. Він не передбачає прямої вербальної комунікації з корінним населенням і дозволяє таким чином уникнути труднощів, пов'язаних з незнанням мови та браком знань про місце перебування. Для деяких людей віртуальний туризм є підготовкою до здійснення реальної подорожі.

Говорячи про привабливі аспекти для виробника послуги, потрібно зробити наступне застереження. Якщо споживачем послуг віртуального туризму ми можемо вважати окремого індивіда (групу людей), то виробником можуть виступати різні економічні суб'єкти. Найчастіше, це заклади культури, спорту, освіти тощо. Безумовно, в окрему групу слід виділити безпосередньо підприємства сфери туризму.

Кожна група отримує свої вигоди від входження у простір віртуального туризму. В підприємців з'являється можливість вигідно запропонувати свою послугу або товар (якщо йдеться, наприклад, про нерухомість у привабливих туристичних центрах) при продажу, підвищити лояльність клієнтів. У закладах культури – організувати навчальні програми, популяризувати культурну спадщину в широких колах населення. У всіх випадках віртуальний тур дозволяє створити імідж сучасної, інноваційно-орієнтованої організації.

Віртуальний туризм також є перспективним засобом просування тієї чи іншої зони відпочинку, він дає можливість потенційному туристу ознайомитися з культурними, історичними, рекреаційними можливостями місць відвідування та вибрати для себе найбільш цікаві об'єкти. Віртуальний туризм підсилює бажання відвідати привабливі місця та побачити все своїми очима, тим самим він стимулює людину до здійснення реальної подорожі.

На закінчення хотілося б відзначити, що віртуальні тури у короткостроковій перспективі звичайно не зможуть повністю замінити справжні подорожі, проте їх очевидні переваги перед традиційними туристичними продуктами повинні бути поштовхом до формування та подальшого розвитку віртуальних технологій у сфері туризму. Резонно припустити створення у майбутньому потужної індустрії, в якій віртуальні тури стануть популярним продуктом споживання, приклади чого вже ми можемо бачити вже сьогодні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Google Art&Culture. Офіційний сайт. – Режим доступу: <https://www.google.com/culturalinstitute>
2. 360cities. Офіційний сайт. – Режим доступу: <https://www.360cities.net>
3. Airpano.com. Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.airpano.com>
4. 3dmaps.com.ua. Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://www.3dmaps.com.ua>
5. Museum-portal.com. Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://museum-portal.com>

УДК 338.48-057.212

Костючик Сергій Володимироич
Науковий керівник: Щербак Людмила Валеріївна
НПУ ім. М.П. Драгоманова
(Київ, Україна)

ПРОБЛЕМИ ІННОВАЦІЙНО – ІНВЕСТИЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНИХ ТУРИСТИЧНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Аннотация. В статье анализируются основные проблемы ввода инноваций в развитии туризма, виды и объекты инновационных превращений. Осуществлен анализ современных методов инвестирования, с использованием международного опыта, и проанализированы новейшие, инновационные технологии для повышения эффективной деятельности туристических предприятий.

Ключевые слова: инновации, инновационно-инвестиционное развитие, инновационное развитие туризма, инновационно - информационные технологии, инновационные проекты.

*Kostiuchyk Serhii Volodymyroych, Shcherbak Liudmyla Valeriivna
National pedagogical University to the name of M. P. Dragomanov
(Kyiv, Ukraine)*

PROBLEM OF INNOVATION – INVESTMENT DEVELOPMENT OF DOMESTIC TOURISM ENTERPRISES

Abstract. In the article the basic problems of input of innovations are analysed in development of tourism, kinds and objects of innovative transformations. The analysis of modern methods of investing is carried out, with the use of international experience, and the newest, innovative technologies are analysed for the increase of effective activity of tourist enterprises.

Keywords: innovations, innovative investment development, innovative development of tourism, innovative information technologies, innovative projects.

Інноваційно-інвестиційна ситуація розвитку туризму в Україні потребує наявності відповідної інфраструктури, інвестицій, освічених та креативних людей, які спроможні виконувати інноваційні розробки. Процеси, що відбуваються в українській економіці, створюють додаткові умови для конкурентної спроможності компаній та їх продукції. На даному етапі підприємства недостатньо швидко реагують на ринкові тенденції, що постійно змінюються, проте використання нових технологій, їх упровадження, стратегічна та інноваційна співпраця мають стати основними елементами підґрунтя для побудови ефективної та високотехнологічної економіки.

У сьогоденних умовах світової економічної кризи, яка стала головним аспектом економічних негараздів в Україні, закордонний капітал є одним з важливих ресурсів розвитку регіонів. Однак криза посилила загальносвітові тенденції до зменшення інвестицій. Тому для України є важливим використання досвіду інших держав у цій сфері з одночасним пошуком нових

шляхів до залучення іноземних інвестицій у регіони. Усе це вимагає проведення наукових досліджень з метою пошуку альтернативних та інноваційних рішень для поживлення інвестиційного руху. У сучасних умовах успішна діяльність підприємств неможлива без інновацій і вітчизняних інвестицій. Ринкові умови розвитку постійно висувають вимоги як кількісних, так і якісних перетворень. Разом з тим, розробка та ефективне використання інновацій потребує збільшення обсягів інвестування підприємств, запровадження такої інвестиційної політики, яка б визначала пріоритетність фінансування інноваційної діяльності. Таким чином, дослідження інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств туристичної сфери та обґрунтування інноваційно-інвестиційного механізму підвищення їх ефективності є надзвичайно актуальним.

Варто зазначити, що інвестиційна діяльність має певні галузеві особливості. Останнім часом все більше дослідників працює над проблемами інвестиційної діяльності в сфері туризму, зокрема: В. Гавран, Т. Гнатюк, О. Охріменко, Н. Свірідова, та інші [6].

Теоретико-методологічні основи інноваційно-інвестиційної діяльності підприємств представлені в роботах відомих зарубіжних та вітчизняних вчених: І.Т. Балабанова, І.А. Бланка, В.В. Бочарова, А.В. Гриньова, С.О. Гуткевича, П.Ф. Друкера, С.М. Ілляшенка, Н.В. Краснокутської, Т.В. Майорової, А.В. Мертенса, П.П. Микитюка, С.С. Ніколенка, С.В. Онишко, М.Є. Рогози, А.В. Суріна, Р.А. Фатхутдінова, А.В. Череп, В.Я. Шевчука, Б.М. Щукіна та ін [8].

Метою статті є визначення та надання практичних рекомендацій щодо вирішення проблем інноваційно-інвестиційного розвитку вітчизняних туристичних підприємств, на основі удосконалення інноваційно-інвестиційного механізму підвищення їх ефективності.

Найважливішим джерелом фінансування у сфері туризму є власні кошти, проте в Україні їх частка невелика. Відповідно нестача приватних інвестицій повинна доповнюватись державними інвестиціями. Проте розмір внутрішніх інвестицій в Україні є недостатнім. Тому в сучасних умовах важливим напрямом інвестування є залучення прямих іноземних інвестицій у туристичну галузь України, які разом із внутрішніми інвестиціями генерують синергетичний ефект.

У сучасних економічних умовах вирішальну роль у підвищенні ефективності функціонування підприємств туристичного бізнесу відіграють інновації, активне впровадження яких дозволить суб'єктам господарювання забезпечити стійкі темпи розвитку та посилити конкурентні позиції на вітчизняному та світовому туристичних ринках. На сучасному етапі в міждержавних і національних системах управління туристичною діяльністю почали проходити інноваційні процеси; настав час освоєння та застосування нових технологій, удосконалюються форми маркетингу та туристичного продукту [3].

Туризм є багатовекторною та мультигалузевою сферою і тому складною для запровадження радикальних інновацій. У структурі сфери послуг є галузі, інноваційність яких не викликає сумнівів, тому що вони мають власну базу досліджень і розробок і пропонують ринку нові високі технології. Наприклад, сфера інформаційно-комп'ютерних технологій (ІКТ), має за меті віртуалізацію частини виробничих та торговельних операцій, управління економічними

процесами від мега до мікрорівня, широке застосування різновиду прикладних програм для ефективного управління й адміністрування підприємством. Іншого сектору в українській економіці, що зростає так само швидко, як ІТ, просто немає. ІТ-індустрія дійсно перспективна, інвестиційно та інтелектуальноємна сфера економічної діяльності, яка прискорює інвестиції в людину, як основне джерело інноваційної зрушності і, дозволить вирішити проблему економічної та грошової стабільності в державі в майбутньому.

І хоч туристичний бізнес переживає бум інформатизації, враховуючи широкий інформаційний сектор, потужність та масовість інформаційних повідомлень та віртуальний сектор подорожей в глобальних мережах, фахівці-туризмознавці зауважують, що туризм є більше «споживачем інформаційних інновацій», аніж продуцентом. Новими напрямками використання ІТ для туризму є: запровадження мобільного Інтернету, електронних каталогів пропозицій, поширення on-line-бронювання не лише в роботі з ритейловими агентствами, а й безпосередньо з клієнтами. Неординарні ідеї, що просувають бізнес у сфері туризму, автоматизація і доступність довідкової інформації, розробка нових туристичних маршрутів, програмне забезпечення і програмні рішення – це тільки деякі приклади, що ілюструють інноваційну діяльність і напрям її подальшого розвитку.

Соціальна функція туризму також широко віртуалізується. Так, соціальні інформаційні мережі є потужним інструментом, який впливає на споживання туристичних послуг. Групи туристів створюють сайти, контактні групи з обміну досвідом подорожей, думкою про готелі, курорти, роботу персоналу та рівень сервісу [4].

Туристичні підприємства повинні орієнтуватись на нові джерела конкурентних переваг на основі використання сучасних інформаційних технологій. Важливим є створення незалежних туристичних інформаційних центрів та центрів сприяння розвитку інформаційної мережі між підприємствами туристичної галузі.

Для цього необхідно розробити інтегровану стратегію діяльності, яка об'єднала б туристичні стратегії окремих областей і забезпечила їм можливість спільно вирішувати проблемні питання в рамках концепції розвитку туризму. Необхідно підготувати реєстр головних туристичних ресурсів для регіону, який сприятиме стратегічному плануванню і розробці програм використання туристичних продуктів. Потрібно визначити кращих виробників туристичного продукту по всьому регіону, організувати мережу в'їзних туристичних операторів, готових спеціалізуватися на роботі з найбільшими іноземними туристичними операторами.

Стосовно інновацій в туризмі, то слід визначити нові продукти розміщення, здатні відповідати ринковому попиту, наприклад — сільські оселі, фермерські гостьові будинки, котеджі самообслуговування, історичні готелі. Необхідно організувати туристичний портал регіонів, роль якого полягатиме в покращенні дії туристичного бізнесу. Потрібно застосувати тренінгові програми, які збільшують можливості регіональних адміністраторів і малих туристичних підприємств. Зміст тренінгу включатиме маркетинг, розвиток продукту, Інтернет-маркетинг, підтримку малого бізнесу[5].

Необхідно поліпшити бізнес середовище для малих підприємств у туризмі через створення прецеденту ліберального управління і організацію

реальної служби підтримки. Для цього слід провести вибіркове анкетування туристичних малих підприємств, рекомендувати нові системи підтримки.

У зв'язку з особливостями вітчизняного інноваційного процесу, у руслі нової інноваційної стратегії необхідно розробити і реалізувати програми формування національних інноваційних лідерів у туристичній індустрії, які мають пріоритетне значення для формування національної моделі економічного зростання. Розробки в даній сфері діяльності є актуальними і потребують подальшого дослідження, зважаючи на світовий досвід регулювання даного процесу. Велика частина пропозицій у сфері туристичного маркетингу вимагає серйозних виконавчих дій для їх підтримки, потребує тісної співпраці з органами державного управління на місцевому і на державному рівнях [5].

Той факт, що основним показником ефективності інновацій є прибутковість вкладених в них інвестицій, тобто вкладання коштів в сфері (галузі) рентабельні, з високою продуктивністю, де капіталоозброєність низька, а заробітна плата висока; в туризмі навпаки: капіталоозброєність матеріальної бази туризму висока, а заробітна плата ні.

До загальних факторів, що стримують запровадження інновацій в діяльності туристичних підприємств відносяться:

– недосконала національна туристична політика, яка пасивно реагує на захоплення ринку міжнародними консолідаторами;

– національні виробники-продуценти туристичних послуг та турорганізатори не мають власних коштів на розвиток еволюційних, стратегічних, радикальних інновацій, тому і не можуть вийти на «зрілі» ринки економічно розвинених країн;;

– на результати економічних трансформацій суттєво впливають: кумулятивний характер інноваційних змін; низький рівень інноваційної культури; переважна більшість мікро-підприємств з невеликими обсягами виробництва та фінансовими ресурсами[6].

Ефективним способом залучення іноземних інвестицій в туристичну галузь є участь у різноманітних програмах міжрегіонального та транскордонного співробітництва. Таким прикладом може бути проект ПАУСІ “Туристичні інвестиції в Західну Україну” в рамках польсько-американсько-української співпраці, результатом якого є розроблення конкретних інвестиційних проектів.

Важливим засобом презентації та інформування широкого кола громадськості, потенційних інвесторів про рекреаційно-туристичний потенціал території є участь місцевих органів влади, представників бізнесу цієї території у виставковій діяльності. Прикладом є інвестиційний форум у м. Львові «Вперед, Україно!», де місцевими органами державної влади було представлено ряд інвестиційних проектів.

Висновки. Тому, можна сказати, що важливим чинником підвищення ефективності та конкурентоспроможності туристичних підприємств на вітчизняному та міжнародному ринках є активізація інноваційно-інвестиційної діяльності. Відповідно, в процесі ефективного функціонування туристичних підприємств важливим елементом виступають інновації, які в туризмі слід розглядати як сукупність технічних, виробничих, організаційно-управлінських і комерційних заходів, що спричиняють появу на ринку нового туристичного

продукту, послуги або іншого кінцевого результату інноваційної діяльності, дозволяють задовольнити плінні потреби туристів та отримати максимальний ефект (економічний, соціальний, екологічний).

Зміна економічних пріоритетів, бізнес-середовища функціонування, висока ступінь невизначеності та коливання попиту на ринку, важкопрогнозованість наслідків криз та інших негативних факторів впливу спонукають туристичні підприємства до винайдення шляхів подальшого розвитку, які лежать в площині інноваційних перетворень як підприємницької складової ринкових змін, так і розвитку нових форм і методів управління.

Успішні інноватори туризму своїм досвідом доводять, що створення і впровадження нового - не просто бажано, але і необхідно в конкурентній боротьбі, а в період економічної нестабільності, - це повинно сприйматися як умова виживання та функціонування на ринку туристичних послуг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Свиридова Н.Д. Проблемы инвестирования в сферу туризма // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. — 2005. — № 2 (84). — Ч. 2. — С. 198—201.
2. Теоретико – методологічні дослідження інноваційної діяльності: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://mydisser.com/en/catalog/view/10266.html].
3. Інвестиційна політика підприємства: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [file:///C:/Users/Sergey/Downloads/sre_2013_3_49.pdf].
4. Інноваційні технології в туристичній діяльності: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://tourlib.net/statti_ukr/myhajlichenko3.htm].
5. Проблеми інноваційно-інвестиційної стратегії туристичного бізнесу: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.investplan.com.ua/pdf/6_2009/8.pdf].
6. Стримуючі фактори запровадження інвестицій: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://tourlib.net/statti_ukr/myhajlichenko3.htm].

УДК 379.85

Ткаченко Тетяна
Київський національний університет культури і мистецтв
(Київ, Україна)

ПРОФЕСІОГРАФІЧНА ЕКСКУРСІЯ ЯК СУЧАСНА ФОРМА ПОЗИТИВНОГО ІМІДЖУ ТУРИСТСЬКОГО ПРОДУКТУ УКРАЇНИ

Анотація. *Приділяється увага комплексному обґрунтуванню теоретичних аспектів, розробці методичних основ дослідження, яке полягає в удосконаленні інформаційної складової формування нового високоефективного й конкурентоспроможного позитивного іміджу екскурсійно-туристського продукту України.*

Ключові слова: *професіографічна екскурсія, екскурсійно-туристський продукт, екскурсанти, професійне виховання, професійно інформаційна робота, санаторно-курортна база країни, курорт Ворзель*

Tkachenko Tetiana
Kyiv National University of Culture and Arts
(Kyiv, Ukraine)

PROFESSIOGRAFICHESKOY TOUR MODERN FORM AS POSITIVE IMAGE OF UKRAINE TOURISM PRODUCT

Abstract. *Attention is paid to the comprehensive justification of the theoretical aspects, the development of methodological foundations of the study, which is the advanced information component forming a new and highly competitive positive image excursion and tourist product Ukraine.*

Keywords: *professiograficheskoy tour, excursion tourism product, tourists, professional training, profinformatsiyana work, health-resort base of the country, the resort Vorzel.*

Ткаченко Татьяна
Киевский национальный университет культуры и искусств
(Киев, Украина)

ПРОФЕСИОГРАФИЧЕСКАЯ ЭКСКУРСИЯ КАК СОВРЕМЕННАЯ ФОРМА ПОЛОЖИТЕЛЬНОГО ИМИДЖА ТУРИСТСКОГО ПРОДУКТА УКРАИНЫ

Аннотация. *Уделяется внимание комплексному обоснованию теоретических аспектов, которые заключаются в усовершенствовании информационной составляющей формирования нового высокоэффективного и конкурентоспособного положительного имиджа экскурсионно-туристского продукта Украины.*

Ключевые слова: *профессиографическая экскурсия, экскурсионно-туристский продукт, экскурсанты, профессиональное воспитание, профинформационная работа, санаторно-курортная база страны, курорт Ворзель*

Нині простежується приємна турбота та внесок Уряду і Парламенту України у реанімацію туристично-екскурсійної галузі, але обмеженість у баченні процесу та фінансах ускладнює реформу національного туризму. Зрозуміло, що для масштабної монетизації турпоїздок у податковій надходження для держбюджету країни потрібна величезна підготовча робота держустанов у сфері презентації нашої країни. У відповідності з інформацією офіційного сайту МЕРТ, держбюджетом нашої країни на 2017 рік передбачені бюджетні асигнування на реалізацію заходів у сфері туризму і курортів у сумі близько 31 млн. грн. Такі новації надали можливість використовувати кошти держбюджету для організації участі нашої країни у міжнародних та національних туристичних виставках і ярмарках. 10 березня 2017 р. урядовці схвалили внесення змін до постанови КМУ №117 та №710, які дозволять здійснювати бюджетне фінансування участі України у туристичних подіях. Крім того, ці нововведення дозволяють проводити попередню оплату товарів і послуг, що закуповуються у рамках бюджету, і пов'язаних з участю у туристичних заходах [1].

Професійна орієнтація – науково обґрунтована система взаємопов'язаних економічних, соціальних, медичних, психологічних і педагогічних заходів, спрямованих на активізацію процесу професійного самовизначення та реалізації здатності до праці особи, виявлення її здібностей, інтересів, можливостей та інших чинників, що впливають на вибір професії або на зміну виду трудової діяльності [2].

Важливу роль в організації та проведенні профорієнтаційної роботи з учнями відіграють навчально-методичні кабінети профорієнтації в школах і профтехучилищах. У роботу кабінету професійної орієнтації входить інформування учнів про різні галузі господарства; ознайомлення з найбільш поширеними професіями; виявлення та розвитку професійних інтересів, схильностей, здібностей учнів до певних видів трудової діяльності; формування в учнів професійних намірів, відповідних психофізіологічних якостей особистості і враховують потреби суспільства в кадрах; організація консультацій для учнів з питань вибору професії, працевлаштування та продовження освіти; проведення зборів, лекцій, зустрічей, індивідуальних консультацій з вчителями та батьками учнів; вивчення та узагальнення передового досвіду з профорієнтації школярів; здійснення зв'язку з трудовими колективами та громадськістю з питань профорієнтації [3].

Професіографічна екскурсія передбачає наявність професійної інформації, пропаганди та агітації. Її мета – повідомити екскурсантам відомості про особливості професії, інформувати їх про способи та умови оволодіння нею; пропагувати суспільну значимість професії. Розрізняють також професійне виховання, яке навчає школярів професійно важливих якостей особистості: професійного обов'язку і честі, відповідальності, професійної гордості, етики тощо.

Професійна інформація як окремий вид освіти являє собою систему організації та проведення навчально-виховної роботи, спрямованої на засвоєння учнями необхідних знань про соціально-економічні, психологічні і психофізіологічні умови правильного вибору професії.

Елементи професійно інформаційної роботи [4, 5]:

– профінформаційний урок, його завданням є активізація інтересу учнів до вивчення та вибору професій; виховання у підлітків відповідального й активного ставлення до свідомого вибору професії; виявлення правильної мотивації вибору професійної діяльності; сприяння розвитку пізнавальної активності та самостійності учнів; стимулювання школярів до самовиховання професійно важливих якостей з метою самовизначення та становлення особистості.

– професіографічна зустріч є одним із шляхів вивчення професії учнями і представляє собою зустріч представника певної професії зі школярами. У ході професіографічної зустрічі учні разом з представником професії проводять психологічний аналіз змісту праці, описують вимоги професії до особистості.

За допомогою учнів представник професії розкриває соціально-економічні та технологічні аспекти професійної діяльності, а також психологічну структуру своєї професії і аналізує себе як фахівця, відповідаючи на поставлені питання: Чим подобається обрана професія? Завдяки чому вдається домагатися високої продуктивності в праці? Чому ця професія подобається не кожній людині? Чому дехто не виконує окремі завданнями або виконує їх погано?

Професіографічне дослідження ґрунтується на організації самостійної діяльності учнів і передбачає самостійний пошук інформації про дану професію певними групами школярів з метою складання профорієнтаційної характеристики. Професія вивчається за п'ятьма аспектами, відповідно до яких учнів розділяють на 5 груп: перша досліджує загальні відомості про професію, друга – характеристику процесу «власне» праці, третя – санітарно-гігієнічні умови праці, четверта – вимоги професії до фізичної і психологічної підготовки людини, п'ята – вимоги до професійної підготовки.

Професіографічна екскурсія полягає в тому, щоб, з одного боку, ознайомити екскурсантів зі структурою сучасного виробництва, його технікою, технологією, організацією праці і принципами дії професійних закономірностей, із застосуванням та використанням знань про різні природні закономірності, а з іншого боку – навчити їх самостійно аналізувати професію в профорієнтаційних цілях. Іншими словами, професіографічна екскурсія – це форма організації пізнавальної діяльності, спрямована на отримання і аналіз професіографічної інформації безпосередньо в конкретних умовах професійної діяльності людей.

Професіографічна екскурсія в сфері туризму є надзвичайно актуальною. Вона допомагає поліпшити професіоналізм працівників туризму. Маючи різноманітні туристичні ресурси та висококваліфіковані кадри Україна зможе стати провідною туристичною країною світу.

Туризм є однією з найприбутковіших галузей економіки у світі. Багато країн створюють штучні туристичні ресурси задля приваблення туристів. Україна ж має достатньо природно-рекреаційних та історико-культурних ресурсів, курортних зон. Використовуються з метою туризму здебільшого пам'ятки великих міст, в той час коли багаті історією та природними особливостями містечка і села пустують. Мало того, що багато курортів нашої держави не використовуються за цільовим призначенням, так вони ще й підлягають знищенню.

Яскравим прикладом є курорт Ворзель на Київщині.

Мета даної професіографічної екскурсії – спонукати професіоналів туризму до дослідження самобутності курортів України на прикладі курорту Ворзель. Одне з головних завдань – звернути увагу громадськості на стан санаторно-курортної бази країни.

Курорт Ворзель – це неповторна рекреаційна зона Київської області. Завдяки своїм природно-кліматичним умовам та історико-культурним особливостям селище може приваблювати велику кількість туристів та екскурсантів, що забезпечить великі доходи для місцевості.

Завдяки винятковим природно-кліматичним умовам Ворзель набув широкої популярності, насамперед, як оздоровча місцевість. Цьому значною мірою сприяли спостереження за позитивними результатами лікування осіб із захворюваннями серця та нервової системи, проведені академіками М. Д. Стражеском, Б. М. Маньковським та професором Ф. Г. Яновським. Вони називали Ворзель українським Кисловодськом [6].

У Ворзелі успішно використовували штучні водні процедури, озокеритолікування, кліматотерапію. Широко застосовувалась лікувальна фізкультура, апаратна фізіотерапія, киснева терапія, лікувальне харчування тощо. Санаторії курорту мали належну лікувально-діагностичну базу: клінічні та біохімічні лабораторії, кабінети функціональної діагностики, рентгенологічні, фізіотерапевтичні та масажні кабінети, ванні відділення, озокеритолікувальниці, зали лікувальної фізкультури, інгаляторії, аеросолярії тощо.

Перший ворзельський санаторій, нині це санаторій «Зірка», на 60 ліжок з водолікарнею було організовано 1932 року на базі пансіонату лікаря Ердрайха, що працював уже з 1928 року, а 1938 року Ворзель було оголошено курортом республіканського, тобто всеукраїнського значення. У передвоєнні роки в оздоровницях селища вже налічувалося 4500 ліжок.

Під час фашистської окупації майже усе господарство оздоровниць було знищене, проте з 1944 року почалося відновлення курорту: під час літнього сезону 1949 року тут уже функціонували 17 оздоровчих закладів, а на початку 1980-х років у Ворзелі працювало вже 28 оздоровчих закладів.

З початком перебудови 1985 р. більшість організацій – власників оздоровчих закладів для дорослих та дітей стали не спроможні утримувати свої оздоровниці і тому багато будинків відпочинку та піонерських таборів перестали існувати.

Нині у Ворзелі працюють 6 оздоровчих закладів, які в складних умовах будівництва незалежної української держави гідно продовжують курортні традиції, закладені в селищі з початку його існування.

За своїми природними лікувальними ресурсами Ворзель – це рівнинний кліматичний курорт. Під час опадів і після них водяна пара конденсується на частинках пилу, що знаходяться в повітрі й осідає разом з ними на поверхню ґрунту. Крім того, опади перешкоджають вивітрюванню ґрунтів, що в свою чергу теж зменшує запиленість та забруднення повітря. Це має велике значення для формування унікального ворзельського мікроклімату, який відрізняється збільшеною прозорістю атмосфери. Так, дослідження вчених свідчать, що у Ворзелі повітря влітку чистіше ніж, наприклад, у Ялті, де опади випадають переважно взимку. Отже, у Ворзелі надзвичайно сприятливі умови

для кліматичного лікування, а велика інтенсивність сонячної радіації при незначній температурі повітря і відносній вологості дозволяє приймати геліопроцедури в сприятливішому для здоров'я режимі, ніж у Криму [6].

В планах адміністрації перетворити курортно-туристичну індустрію Ворзеля на основне джерело надходжень до місцевого бюджету. Генеральний план розвитку селища на найближчі двадцять років передбачає створення інфраструктури готельного, розважального і реабілітаційного напрямків.

Нажаль, нині Ворзель занепадає: санаторно-курортні бази масово закривають, діючі – знаходяться у край важкому стані, інфраструктура майже відсутня, не доглядається ліс, посеред рекреаційних зон часто можна побачити сміттєзвалища, відсутні пристосовані місця для відпочинку населення. Якщо, й надалі, буде продовжуватись така тенденція, то вже зовсім скоро на місці курорту буде один з багатьох – житловий масив.

Таким чином, враховуючи сучасний стан економіки потрібно використовувати наявні туристичні ресурси для розвитку туризму в селищах та містах, з метою подолання економічної кризи в країні. Для того, щоб курорт успішно розвивався та приваблював туристів варто звернути увагу на утилізацію сміттєзвалищ, на популяризацію курорту серед населення, на відновлення та розвиток санаторно-курортної бази селища. Цими питаннями має займатись місцева влада та громадські організації. Провівши дослідження «Ворзель туристичний», було встановлено, що 84% ворзелян проголосували за те, щоб Ворзель розвивався виключно як курорт. Ворзель – це потенційний туристичний центр Київської області. При відповідальному керівництві, він зможе оздоровлювати людей та приносити прибутки в місцеву громаду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/>
2. Герасименко В.Г. Основи туристичного бізнесу: навч. посібник. – Одеса: Чорномор'я, 1997. – 160 с.
3. Експертна діяльність в питаннях і відповідях – 2 // *Новости турбизнеса*. – 2015. – №15 (65). – С.4-5.
4. Емельянов Б.В. Экскурсоведение. – 5-е изд. – М.: Советский спорт, 2004. – 216 с.
5. Зорин И.В., Квартальнов В.А. Энциклопедия туризма: Справочник. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 368 с.
6. Офіційний сайт Ворзельської селищної ради – Режим доступу: <http://www.vorz-el-rada.gov.ua/>

Турсынова Тангал Турсыновна, Садыкова Айгерим Жанахметовна,
Канапия Гулниза, Тұрсын Іңкәр Ғибадатқызы,
Бейсеналы Орынбасар Абылайханұлы
Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева
(Астана, Казахстан)

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье рассматривается перспектива развития туризма в Казахстане. Исследуются условия, способствующие росту туризма. Определены основные направления развития туризма.

Ключевые слова: международный туризм, экологический туризм, индустрия туризма.

Abstract. In article the prospect of development of tourism in Kazakhstan is considered. The conditions promoting growth of tourism are investigated. The main directions of development of tourism are defined.

Keywords: international tourism, ecological tourism, tourism industry.

Международный туризм в настоящее время является одной из наиболее динамично развивающихся отраслей внешнеэкономической деятельности. Неуклонный рост влияния туризма как на мировую экономику в целом, так и на экономику отдельных стран и регионов является одной из наиболее значительных, постоянных и долгосрочных тенденций, которая способствует формированию и развитию мирового хозяйства. В Манильской декларации по мировому туризму 1980 года, туризм определяется как деятельность, имеющая важное значение в жизни народов в силу непосредственного воздействия на социальную, культурную, образовательную и экономическую области жизни государств и их международных отношений [3]. Становится очевидным превращение туризма в крупную самостоятельную отрасль национальной экономики, деятельность которой направлена на удовлетворение специфических потребностей населения. Многообразие этих потребностей удовлетворяется не только туристскими предприятиями, но и предприятиями других отраслей, что обуславливает значение туризма как одного из факторов мультипликативного воздействия на развитие экономики. Туризм является одним из факторов мировых интеграционных процессов, а туристский бизнес становится сейчас значимым сектором экономики.

Казахстан, обладая уникальными природными ресурсами и самобытной культурой кочевого народа, имеет огромный нереализованный потенциал для развития туризма на международном и региональном рынках. Туристический потенциал рекреационных ресурсов и историко-культурного наследия позволяет Казахстану гармонично интегрироваться в международный рынок туризма и достичь интенсивного развития туризма в стране. Это обеспечит устойчивый рост занятости и доходов населения, стимулирование развития смежных с туризмом отраслей и увеличение притока инвестиций в национальную экономику. Индустрия туризма в Казахстане на

государственном уровне признана одной из приоритетных отраслей экономики. Анализ статистических и эмпирических данных свидетельствует о возрастающем интересе к Казахстанскому туристическому продукту и благоприятных тенденциях роста количества туристов и расширения рынков сбыта.

Республика становится более привлекательной для бизнесменов, спортсменов, ученых, любителей экстремального отдыха, а также для людей, интересующихся историей и сегодняшним днем стран, расположенных на Великом Шелковом пути. Поскольку большую часть территории Казахстана занимают горы, то именно они являются наиболее привлекательным ресурсом для туристов дальнего зарубежья. Приключенческий туризм пользуется высоким спросом на мировом туристическом рынке.

Кроме природных достопримечательностей, Казахстан богат историко-культурными памятниками, расположенными на Великом Шелковом пути, имеющими всемирное значение. Организация транзитных туров на Великом Шелковом пути особенно актуальна, так как это даст Казахстану возможность вхождения в зону интереса таких стран, как Япония, Малайзия, КНР, Корея, а также европейских государств. В целях формирования и укрепления туристского имиджа за рубежом Казахстан принимает участие в крупнейших мировых туристских выставках в г. Берлине (Международная туристская биржа ITB) [1], в г. Лондоне (Всемирная туристская биржа World Travel Market) [8], в г. Москве (Международная выставка "Туризм и Путешествия") [7], в г. Ташкенте (Международная Туристическая Ярмарка) [4].

Одной из основных задач развития экономики страны является стимулирование среднего и малого предпринимательства, в том числе в сфере туризма. Сегодня на туристском рынке Казахстана работают 893 туристских организаций [6]. Местным органам власти поручено оказывать поддержку предпринимателям осуществляющим туристскую деятельность по приему и обслуживанию иностранных туристов, путем передачи в долгосрочную аренду неиспользуемых домов отдыха, пансионатов, детских лагерей и других объектов. Следует отметить, что услуги туристских организаций работающих на прием туристов из-за рубежа не облагаются налогом на добавленную стоимость. Грамотное использование этих ресурсов способствует развитию в республике практически всех видов туризма. Туристский потенциал Казахстана может удовлетворить спрос любого туриста, тем более, что основным туристским продуктом является гостеприимство и доброжелательность казахского народ. Доходы от туризма устойчиво занимают третье место после доходов от экспорта нефти, нефтепродуктов и автомобилей [2].

Для развития туризма в стране необходимо наличие политических, правовых, экономических и социальных мер. В республике действует Концепция развития туризма в Республике Казахстан, в которой отмечено, что туризма способен оказать три положительных эффекта на экономику страны: во-первых, обеспечить приток иностранной валюты и оказывать положительное влияние на такие экономические показатели как платежный баланс и совокупный экспорт; во-вторых, помогает увеличить занятость населения; в третьих, способствует развитию инфраструктуры страны [8]. Геополитическое положение и природно-сырьевые ресурсы позволяют

рассчитывать на увеличение количества туристов, приезжающих в Казахстан по вопросам бизнеса и участия в международных мероприятиях. Это, прежде всего, города Алматы, Астана, Атырау. Инфраструктура вышеуказанных центров в основном соответствует международным стандартам. Город Алматы является стратегическими (воздушными, автомобильными, железнодорожными) воротами для республики и основная миграция происходит именно через этот город. Помимо удобных для проведения различных форумов зданий и гостиниц город имеет все необходимое для отдыха и развлечений, кроме того на территории близлежащей городу в радиусе 500 км расположены замечательные рекреационные зоны. Город Астана становится такой же стратегической зоной. Всевозрастающий интерес к городу, как к молодой столице нашего государства, имеющей современный облик и инфраструктуру, послужит стремительному развитию в городе международного и внутреннего туризма.

Наиболее перспективными регионами культурно-познавательного туризма являются город Алматы и Алматинская область, развитие туризма по Шелковому пути (международный туристский поезд "Жемчужина Шелкового пути" по маршруту Алматы - Туркестан - Ташкент - Самарканд - Бухара - Ургенч - Мары - Ашгабат-Алматы). Огромные возможности для развития внутреннего культурно-познавательного туризма в республике открывает участие Казахстана в туристском трансконтинентальном маршруте «Шелковый Путь», осуществляемый под эгидой UNWTO в сотрудничестве с UNESCO. Одним из перспективных направлений развития туристской отрасли в Казахстане становится экологический туризм. Количество туристов, проявляющих интерес к заповедным зонам Казахстана, растет, получают развитие новые формы организованного туризма: велосипедный, конный, водный.

Необходимость развития экологического туризма в Республике Казахстан обусловлена не только экономическими факторами - созданием новых рабочих мест, развитием местных сообществ в отдаленных регионах, но и социальным заказом-потребностями населения в более целостном, системном подходе к проблемам охраны здоровья и использования свободного времени. В настоящее время в Казахстане наблюдается развитие экологического туризма. По данным Агентства Республики Казахстан по статистике, национальными особо охраняемыми природными территориями со статусом юридического лица в 2015 году обслужены 722,6 тыс. туристов, доход от посещения туристских групп в 2015 году составил 12,1 млн. тенге [2].

Однако, несмотря на то, что экологический туризм отличается от других видов туризма незначительным воздействием на природную среду и не нуждается в особо развитой инфраструктуре, деятельность в этом направлении сталкивается с серьезными трудностями в связи с тем, что большей частью рекреационно-туристская инфраструктура находится все еще на этапе становления. Экономический потенциал экологического туризма в Казахстане практически неограничен-Щучинско-Боровская зона, «Сары-Агаш», «Арасан - Капал», «Моялды», «Баянаул», «Жанакорган», «Каспий»-далеко не полный перечень «жемчужин» Казахстана. Однако для его становления и развития потребуются значительные капиталовложения и затраты. Создание необходимой инфраструктуры для экологического туризма позволит

обеспечить доступность уникальных уголков природы для туристов. Необходимо создать условия для привлечения инвестиций и частного капитала с целью реализации инвестиционных проектов по объектам экологического туризма, таких, как строительство туристского комплекса на Рахмановских ключах в районе горы Белухи в Восточно-Казахстанской области, создание сети горнолыжных курортов в Алматинской области, и других.

Другим приоритетным направлением туристской отрасли является развлекательный туризм. Развлекательный туризм представлен пляжным и круизным туризмом на Каспийском море. Еще одним интересным проектом в области развития туризма является организация так называемого «космического туризма». Космический туризм планируется развивать в городе Байконыр в рамках проекта «Казахстан-первая космическая гавань планеты». Большой экономический потенциал представляет развитие социального туризма, субсидируемого из источников внебюджетного финансирования, в целях создания условий для путешествий школьникам, молодежи, пенсионерам, инвалидам, ветеранам войны и труда и иным гражданам, которым государство, государственные и негосударственные фонды, иные благотворительные организации и фонды оказывают социальную поддержку, как наименее обеспеченной части населения при использовании их права на отдых. При этом люди с инвалидностью и престарелые, составляя все более многочисленную группу потребителей услуг индустрии путешествий и других видов отдыха в мире, а также семьи с детьми, которые также становятся частью этого расширяющегося рынка индустрии туризма, не имеют физического доступа к большинству гостиниц, транспортных средств и туристских достопримечательностей.

Таким образом, доступность туристских ресурсов становится все более важным фактором в развитии туризма. Несмотря на увеличение числа туристов, к которому привело бы расширение доступа к туристским ресурсам и услугам, многие туроператоры пока еще не осознали значения принятия мер в этом отношении. Поэтому необходимо выработать четкую политику и стратегию содействия обеспечению доступности туристских ресурсов, поднять уровень специальной подготовки персонала в индустрии туризма, повысить информированность общественности о потребностях туристов с инвалидностью и о значимости туризма в социально-экономическом-развитии.

Развитие социального туризма, в том числе краеведческого, спортивного, самодетельного, лечебно-оздоровительного, культурно-познавательного, экологического туризма, семейных путешествий, туризма пожилых лиц и инвалидов, молодежного и детско-юношеского туризма имеет большое воспитательное и патриотическое значение. В решении всех этих вопросов первостепенную роль приобретают институциональные элементы формирования турпродукта. Казахстан имеет конкурентные преимущества, которые заключаются в уникальной культуре, богатой и разнообразной природе, возросшей деловой активности, что дает возможность развивать культурно-познавательный, экологический, деловой туризм, заниматься активными видами отдыха, такими, как спортивный, приключенческий туризм.

В целях выработки конкретных подходов и общесистемных мер по развитию индустрии туризма Министерством туризма и спорта РК

разработана и утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 29 декабря 2006 года № 231, Государственная Программа развития туризма в Республике Казахстан на 2007-2011 годы [8]. Целью данной Программы является создание конкурентоспособной туристской индустрии для обеспечения занятости населения, стабильного роста доходов государства и населения за счет увеличения объемов въездного и внутреннего туризма.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Nomadic Travel Kazakhstan" на выставке ITB Berlin-2013 // http://www.nomadic.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=166%3Aitb-berlin-expo&catid=8%3A4-4-activity&Itemid=28&lang=ru
2. Агентство Республики Казахстан по делам спорта и физической культуры // <http://ru.government.kz/structure/org/m18>.
3. Манильской декларации по мировому туризму 1980 года // http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30840437.
4. Международная Туристская Выставка в Ташкенте // <http://sarxostour.uz/news/190>
5. Международные доходы от туризма бьют новый рекорд // <http://www.tourprom.ru/news/16936/>.
6. Реестр лиц, осуществляющих туристской деятельностью с 2009 г. // <http://www.kit.gov.kz/index.php/ru/litsenzirovanie>.
7. Туристические выставки в Москве: Туристические выставки 2013 / 2014 - календарь выставок // <http://www.ridjey.ru/index.php?pagem=turist>.
8. Участие Казахстана в Международной туристской выставке WTM, г. Лондон (Великобритания) // <http://www.kitf.kz/index.php/ru/press-tsentr/novosti/35-15-11-2012-tengri>

УДК 008:379.85

Устименко Леся Миколаївна,
Київський національний університет культури і мистецтв
(Київ, Україна)

НАЦИОНАЛЬНЫЙ МЕНТАЛЬНЫЙ ПОРТРЕТ ТУРИСТА

Анотація. Мета дослідження - аналіз та узагальнення теоретичного матеріалу щодо терміну «національний ментальний портрет туриста».

Методика. Проаналізовано основні дефініції та систематизовано наукові підходи, що пов'язані з формуванням ментальності туриста.

Результати. Визначено термін «національний ментальний портрет туриста». Обґрунтовано доцільність використання терміну «національний ментальний портрет туриста» в практиці міжнародного туризму. Визначено основні складові, що формують «національний ментальний портрет туриста».

Ключові слова: туризм, менталітет, туристична діяльність, «національний ментальний портрет туриста».

НАЦИОНАЛЬНЫЙ МЕНТАЛЬНЫЙ ПОРТРЕТ ТУРИСТА

Аннотация. Цель исследования - анализ и обобщение теоретического материала относительно термина «национальный ментальный портрет туриста».

Методика. Проанализированы основные дефиниции и систематизовано научные подходы, связанные с формированием ментальности туриста.

Результаты. Определен термин «национальный ментальный портрет туриста». Обоснована целесообразность использования термина «национальный ментальный портрет туриста» в практике международного туризма. Определены основные составляющие, которые формируют «национальный ментальный портрет туриста».

Ключевые слова: туризм, менталитет, туристическая деятельность, «национальный ментальный портрет туриста».

NATIONAL MENTAL PORTRAIT OF TOURIST

Abstract. The purpose of research - analysis and synthesis of the theoretical material about the term "national mental portrait of a tourist."

Methods. Analyzes of the basic definitions and systematically the scientific approaches that relate to the tourist mentality.

Results. Defined the term "national mental portrait of a tourist." The expediency of using the term "national mental portrait tourist" in the practice of international tourism. Defined of the main components that form the "national mental portrait of a tourist."

Keywords: tourism, mentality, tourist activity, "national mental portrait of a tourist."

Проблема менталітету суспільства та ментальності особистості, зокрема, привертає увагу дослідників різних галузей наук: психологів, політологів, соціологів, культурологів, педагогів і на емпіричному рівні, і на більш вищому, теоретичному рівні. З методологічної точки зору такий підхід має принципове значення, тому що він дозволяє виокремити підґрунтя й особливості цього явища і тим самим надає дефініціям та можливим поясненням відповідне теоретичне наповнення. Зараз будь-яка галузь орієнтована на задоволення потреб клієнта, оскільки це прямопропорційно впливає на її прибутки.

Сучасна туристична індустрія працює за гаслом: «ми можемо запропонувати вам все чого ви не побажаєте». Відповідно, організатори туристичної діяльності зацікавлені в створенні певних матриць споживача із різних країн, що ґрунтуються на національному менталітеті. Отже на сьогодні є актуальним формування національного ментального портрету туриста, що значною мірою покращить результат взаємодії суб'єктів туристичної діяльності.

Література з проблем ментальності дуже репрезентативна. Вивчали проблему такі дослідники: М.А. Бердяєв, В.С. Соловйов, Л.П. Лосський, Г.П. Федотов, Л.П. Карсавін, В.В. Зеньковський та ін. У сучасній українській філософії методологічні аспекти ментальності проаналізовано у працях О. М. Козлової, Д.В. Полежаєва, Н. Михайловської, А Шведової та ін. Ментальність туриста розглядалася такими науковцями як Алдошина М.В., Брусільцева Г.М., Жукова Н.В., Завьялова Н. В. Незважаючи на достатню велику кількість публікацій з цієї теми жоден із авторів не зробив спробу систематизувати основні критерії щодо національного ментального портрету туриста.

Метою даного дослідження є аналіз та узагальнення теоретичного матеріалу щодо терміну «національний ментальний портрет туриста».

Згідно поставленої мети, завданнями роботи є:

- аналіз основних дефініцій та наукових підходів, що пов'язані з ментальністю туриста;
- визначення основних складових, що формують «національний туристичний ментальний портрет»;
- обґрунтування доцільності використання терміну «національний ментальний портрет туриста» в практиці міжнародного туризму.

У науковий обіг слово «ментальність» введено Е. Дюркгеймом, який визначив її як «колективне несвідоме». Термін «менталітет» вперше вжив у 1906 році французький етнограф і соціолог М. Мосс, розуміючи його як «образ думок». Термін «ментальність» вживав і Л. Леві-Брюль на початку ХХ століття, він намагався виділити види ментальності [1].

Етапними в дослідженні проблем ментальності є праці Ж. Лефевра, де відокремлюється і застосовується поняття колективної та індивідуальної ментальності як специфічних, зумовлених біологічними законами, констант людського мислення. Погоджуюсь з визначенням В.Полежаєва, що без чіткого знання структури й особливостей менталітету країни в цілому та окремих етносів, що входять до її складу, неможлива спрямована модернізація суспільства і держави [2, с. 72].

Так, у наші дні «ментальність» належить до найбільш інтенсивно й широко вживаних науково-публіцистичних термінів, і це є причиною деякої розмитості його семантики. Здебільшого під ментальністю розуміють глибинний рівень свідомості, від якого залежить специфіка світосприймання, світобачення, орієнтація та поведінка людини (спільноти) в реальності. Іншими словами, ментальність обумовлює, визначає особливості душі, серця та розуму, вона є серцевиною того, що називають характером народу й що значною мірою робить людей українцями, євреями, німцями, турками, японцями і т. д.

У залежності від носіїв ментальності та сфери життєдіяльності людини ментальний феномен можна розглядати як його окремі різновиди – політична ментальність, економічна, релігійна, або туристична.

Таким чином, якщо існує туристична ментальність, то на її основі можна виокремити туристичний ментальний портрет, який здатен виступати регулятором поведінки туриста в процесі міжкультурної комунікації, що дозволяють туристу ідентифікувати себе в навколишній дійсності, а також переосмислювати уявлення та цінності інших соціокультурних спільнот.

У структуру ментального портрета туриста включено різні соціально-психологічні установки, стереотипи мислення та поведінки, звички, способи бачення картини світу, а також уявлення людей, що відносяться до певної соціально-культурної спільноти. Ментальний портрет має дворівневу структуру: усвідомлений і неусвідомлений рівні. Ментальний портрет туриста, що включає в себе когнітивний, аксіологічний та конатівний компоненти, зумовлює модель поведінки туриста в процесі міжкультурної комунікації [3].

Основна функція усвідомленого рівня ментального портрету туриста полягає в осмисленні туристом навколишнього світу та конкретної реальності за межами постійного місця проживання крізь призму не тільки особистісних оцінок, але й етнічних цінностей. Неусвідомлений рівень ментального портрету туриста визначає орієнтацію туристської поведінки на якісну взаємодію мандрівника з представниками інших культур з урахуванням поправки на етнічні уявлення та цінності один одного.

У сучасному науковому знанні, за визначенням Н.Зав'ялової сформувалося декілька дослідницьких підходів до визначення поняття «*туристичного ментального портрету*» - культурно-антропологічний, історичний, етнопсихологічний і лінгвістичний. Ментальний портрет туриста у всіх його проявах неможливо охарактеризувати з точки зору однієї науки – чи то культурна антропологія, історія, психологія, культурологія, соціологія або лінгвістика. Так, культурно-антропологічний підхід до дослідження ментального портрету туриста ґрунтується на розумінні та аналізі питань взаємодії ментального портрету туриста з «культурно чужим». В межах даного підходу дослідницька увага цілком спрямована на входження туриста в інше культурне середовище, яке неминуче в процесі зарубіжної туристської поїздки [6].

Трансдисциплінарний підхід дозволяє розглянути ментальний портрет туриста як сукупність цінностей, уявлень і практик поведінки, визначальну особливість їх самовираження та, відповідно, їх сприйняття представниками інших культур в процесі міжкультурної комунікації, що має місце бути за межами їх постійного місця проживання [5].

Розвиваючись історично, туристичний ментальний портрет в процесі подорожі перетворюється в ту саму духовно-поведінкову специфічність, яка відрізняє представників одного етносу від іншого, що дозволяє йому ставати одним з основних чинників самоідентифікації тієї чи іншої етнічної спільності за межами звичного культурного середовища. При цьому цінність туристичного ментального портрету як самостійної наукової категорії має величезний аналітичний заряд, який доцільно використовувати для сприяння якісному осмисленню туристських практик і результатів емпіричних досліджень в сфері туризму, особливо пов'язаних з аналізом системи цінностей туристів та, відповідно, їх поведінкою в процесі зарубіжної поїздки [6, с. 44].

На сучасному етапі актуальною є проблема популяризації України в світі, підвищення свідомості нації, що є достойною презентацією державно-національної спільноти. Туризм, в силу своїх взаємозв'язків, виступає ефективним каналом трансляції ментальності, а через неї тих багатьох духовно-культурних здобутків нації, що можуть сформувати у світової спільноти позитивний туристичний імідж нашої держави. Водночас в умовах світової інтеграції, зближення культур і цивілізацій принциповим є питання збереження історичних, національних і мовно-культурних традицій.

Все вище викладене дає змогу визначити поняття «туристичного ментального портрету» як загальний термін, що використовується для характеристики складових ментальності туриста, тобто кожного термін можна вважати шаблоном, що в кожному випадку наповнюється новими складовими. Але у зв'язку з тим, що для практичної діяльності більш важливий саме «національний ментальний портрет туриста», оскільки він дає більш конкретне уявлення та може бути активно використаний маркетологами та організаторами туризму, то слід визначити основні його складові.

Основними складовими «національного ментального портрету туриста» є: національна приналежність; віросповідання; демографічна приналежність; соціальний стан; платоспроможність, рівень освіти. Базовою ознакою тут виступає саме національна приналежність, оскільки частково інші складові у різній мірі будуть нею обумовлені (наприклад, кулінарні вподобання, ставлення до жінки, або старших родичів тощо).

Враховуючи все вище викладене можна дати визначення терміну «національний ментальний портрет туриста». Отже, національний ментальний портрет туриста – це комплекс взаємопов'язаних складових, що визначаються на основі базової ознаки – національності туриста, оскільки саме від неї в більшій мірі будуть залежати основні вподобання туриста щодо власних першочергових потреб, його поведінка в звичайних та нетипових ситуаціях, що виникають під час подорожі. Відповідно, постачальники туристичних послуг мають в значній мірі орієнтуватись саме на «національний ментальний портрет туриста».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Козлова О. М. Визначення змісту поняття "ментальність" / О. М. Козлова // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. - 2015. - Вип. 18. - С. 14-18.

2. Полежаев Д.В. Ментальность личности: философско-освітній аспект / Д.В. Полежаев // Психологія і особистість. - 2015. - № 2(1). - С. 71-85.
3. Алдошина М.В., Брусильцева Г.М. Крос-культурні комунікації в галузі туризму в умовах глобалізації / Економіка торгівлі та послуг. – Бізнес-інформ, 2014. – №3. – С. 197 – 202
4. Завьялова Н. В., Завьялов А. А. Поведение туриста из России за рубежом: конструктивные модели / Н.В. Завьялова, А.А. Завьялов // Гуманитарий Юга России. - 2016. - № 2. - С. 232-241
5. Завьялова, Н.В. Потенциал экспертного интервью при исследовании туризма / Н.В. Завьялова // Большая социология: расширение пространства данных: материалы V социол. грушин. конф. (Москва, 12–15 марта 2015 г.). – М.: РАНХИГС, 2015. – 25 с.
6. Жукова, Н.В. Теоретические основы изучения понятия «туристический менталитет» / Н.В. Жукова // Социально-культурная консолидация в условиях модернизации современной России: материалы Всерос. науч.-практ. конф. (Майкоп, 12– 14 марта 2013 г.) / отв. ред. Р.Д. Хунагов. – М.; Майкоп; Ростов н/Д.: Изд-во АГУ, 2013. – 588 с.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Козлова О. М. Определение содержания понятия "ментальность" / О. М. Козлова // Научный журнал НГУ имени М. П. Драгоманова. Серия 22: Политические науки и методика преподавания социально-политических дисциплин. - 2015. - Вип. 18. - С. 14-18.
2. Полежаев Д.В. Ментальность личности: философско-образовательный аспект / Д.В.Полежаев // Психология и личность. - 2015. - № 2(1). - С. 71-85.
3. Алдошина М.В., Брусильцева Г.М. Крос-культурні комунікації в отрасли туризма в условиях глобализации / Экономика торговли и услуг. – Бізнес-інформ, 2014. – №3. – С. 197 – 202
4. Завьялова Н. В., Завьялов А. А. Поведение туриста из России за рубежом: конструктивные модели / Н.В. Завьялова, А.А. Завьялов // Гуманитарий Юга России. - 2016. - № 2. - С. 232-241
5. Завьялова, Н.В. Потенциал экспертного интервью при исследовании туризма / Н.В. Завьялова // Большая социология: расширение пространства данных: материалы V социол. грушин. конф. (Москва, 12–15 марта 2015 г.). – М.: РАНХИГС, 2015. – 25 с.
6. Жукова, Н.В. Теоретические основы изучения понятия «туристический менталитет» / Н.В. Жукова // Социально-культурная консолидация в условиях модернизации современной России: материалы Всерос. науч.-практ. конф. (Майкоп, 12– 14 марта 2013 г.) / отв. ред. Р.Д. Хунагов. – М.; Майкоп; Ростов н/Д.: Изд-во АГУ, 2013. – 588 с.

REFERENCES

1. Kozlova O. M. Vyznachennya zmistu ponyattya "mental'nist'" / O. M. Kozlova // Naukovyy chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriya 22: Politychni nauky ta metodyka vykladannya sotsial'no-politychnykh dystsyplin. - 2015. - Vyp. 18. - S. 14-18.
2. Polyezhavev D.V. Mental'nist' osobystosti: filosofsko-osvitniy aspekt / D.V.Polyezhavev // Psykholohiya i osobystist'. - 2015. - # 2(1). - S. 71-85.

3. Aldoshyna M.V., Brusil'tseva H.M. Kros-kul'turni komunikatsiyi v haluzi turyzmu v umovakh hlobalizatsiyi / *Ekonomika torhivli ta posluh*. – *Biznes-inform*, 2014. – #3. – S. 197 – 202
4. Zav'yalova N. V., Zav'yalov A. A. Povedenye turysta yz Rossyy za rubezhom: konstruktivnye modely / N.V. Zav'yalova, A.A. Zav'yalov // *Humanytaryy Yuha Rossyy*. - 2016. - # 2. - S. 232-241
5. Zav'yalova, N.V. Potentsyal ekspertnoho ynterv'yu pry yssledovanyy turyzma / N.V. Zav'yalova // *Bol'shaya sotsyolohyya: rasshyrenye prostranstva dannykh: materyaly V sotsyol. hrushyn. konf. (Moskva, 12–15 marta 2015 h.)*. – M.: RANKhYHS, 2015. – 25 s.
6. Zhukova, N.V. Teoretycheskiye osnovy yzuchenyya ponyatyaya «turystycheskyy mentalytet» / N.V. Zhukova // *Sotsyal'no-kul'turnaya konsolydatsyya v uslovyakh modernyzatsyyi sovremennoy Rossyy: materyaly Vseros. nauch.-prakt. konf. (Maykop, 12– 14 marta 2013 h.)* / otv. red. R.D. Khunahov. – M.; Maykop; Rostov n/D.: Yzd-vo AHU, 2013. – 588 s.

СЕКЦИЯ: ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 620.197.323;669.14

Parshutin Vladimir, Sholtoian Nicolai
Institute of Applied Physics of Academy of Sciences of Moldova,
Socolov Vasili, Socolova Liudmila
Free International Universiti of Moldova
(Chisinau, Moldova)

ACCELERATION OF ANODE DISSOLUTION OF TUNGSTEN AND ITS ALLOYS IN NEUTRAL SOLUTIONS OF SALTS

Abstract: Influence of various concentration of additives of bisdimethylgloximato- dithiocarbamidcobalt (III) nitrate and hidroximethylsulfinate sodium on process of anode dissolution W, WC and suggestions solid alloys WC-Co in solutions NaCl and NaNO₃ is studied. Various influence of additives (as combined and separate) on process dissolution metals is shown.

Key words: tungsten alloys, anodic dissolution, passivation films.

Паршутин Владимир, Шолтоян Николай
Институт прикладной физики Академии наук Молдовы,
Соколов Василий, Соколова Людмила
Международный Независимый Университет Республики Молдова
(Кишинев, Молдова)

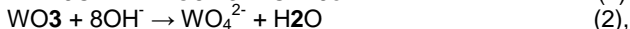
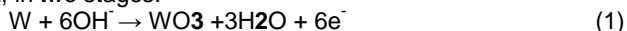
УСКОРЕНИЕ АНОДНОГО РАСТВОРЕНИЯ ВОЛЬФРАМА И ЕГО СПЛАВЫ В НЕЙТРАЛЬНЫХ РАСТВОРАХ СОЛЕЙ

Аннотация: Изучено влияние различных концентраций добавок бисдиметилглиоксиматодитиокарбамидкобальт (III) нитрат и гидроксиметилсульфинат на процесс анодного растворения вольфрама, кобальт вольфрама и предложенных твердых сплавов WC-Co в растворах NaCl и NaNO₃. Показано различное влияние добавок (как комбинированно, так и отдельно) на процесс растворения металлов.

Ключевые слова: вольфрамовые сплавы, анодное растворение, пассивационные пленки.

1. Introduction

It is known, that anode dissolution of tungsten in neutral water solutions of salts take course to insignificant speed because of passivation of the surface by the oxide film. In water solutions of electrolytes electrode reaction of dissolution of tungsten passes, at least, in two stages:

first of which - electrochemical, the second - chemical. Excess superficial concentration of OH⁻ ions is necessary for course with sufficient speed of reaction (2), and they are obviously insufficient in neutral water solutions of salts [1, p. 235].

Previously we came out with the assumption, that introduction in electrolyte of a reducer will increase the speed of dissolution of tungsten, not allowing to bind its ions with oxygen and translating them in a solution. As a reducer we have used rongalit C - hidroximethylsulfinat sodium and $[\text{Co}(\text{DH})_2\text{thio}_2]\text{NO}_3$, where DH - the rest of dimethylglyoxime, thio- thiourea separately or in a mixture [2, p. 328-329].

2. Experimental

Anode polarization curves were taken on a rotating disk electrode with diameter of 3 mm with speed of development of potential 40 mV/s using potentiostat P-5848. Potentials were measured comparatively the chlorine-silver saturated electrode, and then recalculated comparatively a normal hydrogen electrode. As the material for the electrodes have been used ceramet of tungsten of type WC, sintered firm alloy WC-8 (carbide tungsten of 92 % weight, a cobalt sheaf of 8 % weight) and both cast carbide tungsten and cobalt. Treatment was performed in water solutions of chloride 150 g/l or nitrate 150 g/l sodium without and with additives of reducers.

Rongalite C was twice recrystallized from water in presence of a small amount of formaldehyde. $[\text{Co}(\text{DH})_2\text{thio}_2]\text{NO}_3$ was received according to [3] by oxidation by oxygen of air of a reactionary hydroalcoholic mixture hexahydrate nitrate of cobalt, dimethylglyoxime and thiourea taken in molar proportion 1:2:2 respectively [3, c. 1438].

3. Results and discussions

Researches have shown a various degree of influence of additives on process of dissolution of tungsten and alloys on its basis in electrolytes NaCl and NaNO_3 . Small concentration of additives in solution NaCl (150 g/l) lead to small growth of a current at dissolution of tungsten, and influence of speed mass transfer on anode process in this case is practically imperceptible. Introduction of 15.5 g/l of rongalite and 0,2 g/l of cobalt (III) dioximate gives almost five times fold increase in speed of dissolution (fig. 1).

Increase of temperature from 20 up to 50 °C does not change the character of influence of the additive on process of dissolution, but the increase of temperature promotes an intensification of process in a much greater degree, than in a basis electrolyte - without the additive (fig. 2).

The introduction of only complex compound, without changing the character of a polarization curve carbide tungsten, complicates the process of dissolution, shifting potentials of both peaks in the positive part. Addition of 0.2 g/l of rongalit complicates the process of dissolution even more. More significant decrease in speed of dissolution is observed at addition in electrolyte of a mixture 15.5 g/l of rongalite and 0.2 g/l of a complex of cobalt (III). The intensification of dissolution due to increase of electrolyte temperature is not so essential, as at dissolution of tungsten.

The influence of additives on dissolution of cobalt is ambiguous. At addition in the electrolyte, for example, of 0.3 g/l of rongalite and 0.3 g/l of complex compound of cobalt the speed of dissolution of metal falls on 20-30 % whereas the additive 0.3 g/l of rongalite and 0.2 g/l of the complex intensifies the process of dissolution more than 2.5 times. The increase in of electrolyte temperature leads to even greater increase of speed of dissolution of metal.

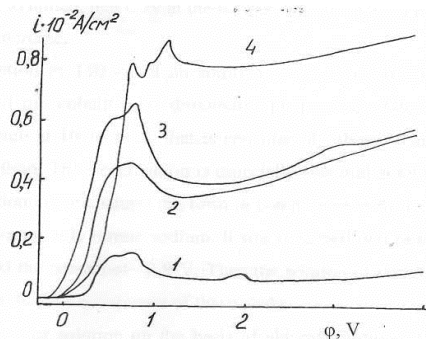

Fig. 1. Potentiodynamical polarization curves of anode dissolution of tungsten in electrolytes (g/l): 1 - NaCl 150; 2 - NaCl 150 + rongalite 0,6 + [Co(DH)₂thio₂]NO₃; 3 - NaCl 150 + rongalite 1,77 + [Co(DH)₂thio₂]NO₃ 0,2; 4 - NaCl 150 + rongalite 15,5 + [Co(DH)₂thio₂]NO₃ (n = 1500 r/min, 40°).

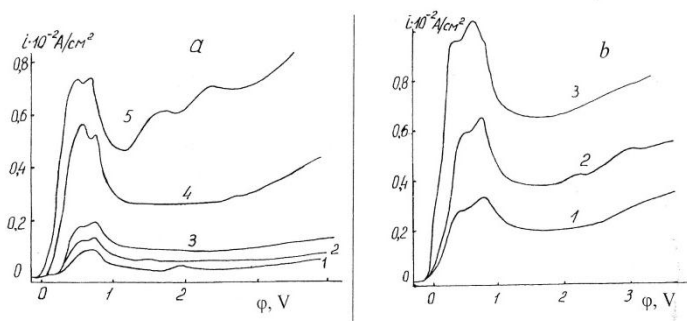

Fig. 2. Potentiodynamical polarization curves of anode dissolution of tungsten in electrolytes (g/l); NaCl 150 (a) и NaCl 150 + rongalite 1,77 + [Co(DH)₂thio₂]NO₃ 0,2 (b) at temperature, °C: 1 - 20, 2 - 40, 3 - 50, 4 - 70, 5 - 80 (n = 1500 r/min).

The additive in electrolyte of 0.2 g/l of the complex compound shifts the potential of dissolution of alloy VC-8 in the positive part, and the introduction of a mixture of 0.2 g/l of rongalite and 0.2 g/l of the complex complicates the dissolution of the alloy even more. It would seem optimum for tungsten, but a little bit worsening the process of dissolution carbide tungsten and cobalt the additive of a mixture 15.5 g/l of rongalite and 0.2 g/l of the complex compound of cobalt sharply reduces the speed of dissolution of two-componental alloy VC-8. Thus it is necessary to notice, that only at the temperature of 50 °C of electrolyte and more the etching of an alloy increase.

The introduction of 150 g/l of an additive in the form of a mixture of 15.5 g/l of rongalite and 0.2 g/l of cobalt(III) dioximate in the electrolyte NaNO₃ intensifies the dissolution of tungsten at 10-12 time, that is considerably above, than in electrolyte on the basis of chloride sodium. This acceleration is especially essential

at temperature of electrolyte 50 °C. The polarization curve changes the form in comparison with that which is observed in the electrolyte containing only nitrate sodium. It was observed two peaks of a current: one at potential ~0.8 V, and the second – at ~2.8 V. Thus the relation of components of the additive does not influence the area of occurrence of these peaks.

Defferent from the solution on the basis of chloride sodium at polarization carbide tungsten in electrolyte on the basis of nitrate of sodium the current in the field of the second peak considerably increases, in instead of the first one there are two, but at more negative values of potentials.

Otherwise, in the solution NaCl the introduction of additives influences anode dissolution of alloy VC-8. The form of a polarization curve thus does not vary, however process of dissolution of an the alloy is a little facilitated.

4. Conclusion

Thus, it is revealed, that hidroximethylsulfinat sodium as the reducer, in a mixture with bisdimethylgloximatoditiocarbamidocobalt (III) nitrate interferes with linkage of ions W by oxygen, promotes its transition in a solution with formation of complexes, that, not giving an opportunity to be formed on a dissolved surface of metal passivation a film. That speed of anode dissolution of metal considerably increases.

REFERENCES

1. V.V. Parshutin, V.V. Bereza. Electrochimicheskaia razmernaia obrabotka speehenyeh tverdyeh splavov, Kishinev. Shtiinta, 1987. p. 235
2. V.V. Parshutin, N.N. Proskina. XXI International Chugaevskaia Conference. Kiev. 2003, p. 328-329.
3. N.N. Proskina, V.Ia. Ivanova, M.I. Halac, A.A. Stratulat. J. Inorgan Chem. 1986, 31, 6, c. 1438.

УДК 118 (081.2)

Жунисова Майра, Данаш Бейбарыс,
Бердишева Мадина, Жумаш Қымбат
Шымкент аграрлық колледжі
(Шымкент, Қазақстан)

МЫСТЫҢ АРПА ӨСІМДІГІНІҢ ӨСУІНЕ ӘСЕРІ ЖӘНЕ КЛЕТКА ҚҰРЫЛЫМЫНДА ТАРАЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация: В статье описана ситуация, согласно которой если растение является одним из неотъемлемых элементов в жизни меди, ее самая высокая концентрация в окружающей среде является высокотоксичным тяжелым металлом.

Ключевые слова: Медь, растение, окружающая среда, концентрация, токсичность.

Abstract: The article describes a situation in which if a plant is one of the inalienable elements in the life of copper, its highest concentration in the environment is a highly toxic heavy metal.

Keywords: Copper, plant, environment, concentration, toxicity.

Ауыр металдардың қоршаған ортаға таралуы тек табиғи жағдайда ғана емес, сонымен қатар антропогенді жолмен де қарқынды түрде жүзеге асуда. Олардың қатарына өндіріс қалдықтары, тау-кен өндірісі, транспор, түсті және қара металл өндірісі, құрамында ауыр металдар кездесетін пестицидтер мен тыңайтқыштарды ретсіз пайдалану, жылу-электр орталықтары немесе урбанизацияны жатқызуға болады ауыр металдардың қоршаған ортаға таралуы тек табиғи жағдайда ғана емес, сонымен қатар антропогенді жолмен де қарқынды түрде жүзеге асуда. Олардың қатарына өндіріс қалдықтары, тау-кен өндірісі, транспор, түсті және қара металл өндірісі, құрамында ауыр металдар кездесетін пестицидтер мен тыңайтқыштарды ретсіз пайдалану, жылу-электр орталықтары немесе урбанизацияны жатқызуға болады. Ауыр металдар арасында өсімдік тіршілігінде маңызы жоқ (Cd, Pb) элементтермен қатар, оның аз концентрациясында өте қажетті микроэлементтер де кіреді. Осындай ауыр металдардың бірі мыс.

Мыс-өсімдік тіршілігінде ауыстырылмайтын микроэлементтер қатарында жатса, оның қоршаған ортадағы жоғарғы концентрациясы бойынша өте улы ауыр маталл болып есептеледі. Сондықтан оның өсімдік морфофизиологиясына улы әсері, өсімдік бойымен жылжуы, таралуы және оның клетка құрылымдарында таралу ерекшеліктері зерттеушілер арасында қызығушылық тудырады.

Өсімдіктердің белсенді өсіп-даму кезеңі мыстың жоғары концентрациясына өте сезімтал келеді. Өсімдіктің жапырақ тақтасы кішірейіп, құрылысы бұзылады. Паренхима клеткалары үлкейіп, саны азаяды және олардың арасында қуыстар үлкейеді. Көптеген зерттеушілердің көрсетулері бойынша мыс өсімдіктің тамыр жүйесінде көп шоғырланады және тамыр клетка қабығы мен цитоплазмасы мыстың көп кездесетін орны болып есептеледі.

Мыстың жоғары концентрациясына сезімталдылығы жағынан бір тұқымдасқа жататын түрлер арасында да ерекшеліктер бар. Бұл элементке сезімтал жоңышқа, шпинат және қант қызылшасы болса, төзімділігімен райграсс, қара бидай, бидай ерекшеленеді. Елімізде кең тараған дақыл – арпаға мыстың ауыр металдық әсерін анықтасақ.

Арпа өсімдігінің «Бортаң сортының дәні алдын ала мұқият жуылып, 20 минут 16%-тік сутегінің асқын тотығымен өңделеді. Фильтр қағазы төселген пластмасса ыдыста 25°C температура тұрақты сақталған термостатқа 4 күнге өндіруге қойылады. Өнген өсімдік дәндері CaSO_4 -ның 0,1мМ ерітіндісі бар ортаға ауыстырылды. Тәжірибе факторостатты бөлмеде жалғастырады. Арнайы ыдысқа орнатылғаннан кейін үш күннен соң ерітіндіге жеке мысқа есептелген CaSO_4 40мг/л қосылды. Мыстың бұл концентрациясы алдын-ала жасалған тәжірибелер нәтижесінде анықталды. Бақылау вариантында өсімдіктер 0,1мМ CaSO_4 ерітіндісінде өсірілді. Он екінші күні өсімдік тамыры мен сабағы жекеленіп, салмағы мен биометриялық көрсеткіштері өлшенді. Фильтр қағазбен суын құрғатып, әр варианттың тамыр және жер үсті бөлігінен 1г. мөлшерінде биомасса өлшеніп алынды. Алынған өсімдік ұлпалары келесі құрамдағы буферлік ортада (трис- HCl 0,85, 0,5 М сахароза 0,1% альбумин, рН 7,4) ұнтақталды. Буферлік орта мөлшері өсімдіктің жер үсті мүшелері үшін 1:5, тамыр жүйесі үшін 1:4 қатынасына сәйкес. Алынған гомогенат капрон арқылы сығылып, буферлік ортамен жуылды. Сығынды клетка қабығы ретінде қарастырылды. Қалған сұйықтық 20 минут бойы минутына 800 айналым жылдамдықпен центрифугаланды. Тұнбаны клетка ядросы деп қарастырдық. Ал, супернатант 15 минут бойы минутына 2500 айналым жылдамдықпен центрифугаланып, алынған тұнба жер үсті мүшелері үшін хлоропластар деп қарастырылды. Супернатант, хлоропласт, ядро және клетка қабығы тұндырылып алынған 15 минут минутына 14000 қалған сұйықтық клетка айналым жылдамдықпен центрифугаланды. Бұл тұнда клетка митохондриялары болып қарастырылды. Ал, қалған сұйықтық клетка цитоплазмасы ретінде сақталды. Алынған клетка фракциялары: клетка қабығы, ядро, хлоропласт, митохондрия, және цитоплазма ерітілмеген күкірт қышқылына 57% хлор қышқылы қосылған қоспамен минералданды. Күйдіру процесі жылдам және толық жүруі үшін 33% сутегінің асқын тотығымен өңдеп отырдық. Зерзаттың толық, түссізденуі аяқталған соң, ол салқындалатылып, көлемі дистилденген сумен 15 мл-ге дейін жеткізілді. Пробиркалардың қақпағын жауып, тоңазытқышқа сақтадық. Осы фракциялардағы мыс мөлшері атомдық-абсорбциялық спектрофотометрдің көмегімен анықталды. Клетка құрылымдарын мұндай жолмен бөліп алуды Э.П. Ладыженская қызметтестерімен бірге өз жұмыстарында қолданған.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей мыстың жоғары концентрациясы арпа өсімдігінің өсуін айтарлықтай тежегенін 1-ші кестеден көруге болады.

1-кесте. Он екі күндік арпа өсімдігінің өсуіне мыстың жоғары концентрациясының әсері

Варианттар	Сабақ (см)	Тамыр (см)
Бақылау	12,9±0,31	4,4±0,2
40 мг/кг	8,7±0,6	1,0±0,04

Арпаның өсуі бақылау вариантымен салыстырғанда тәжірибеде өсімдік сабағы 44%-ке ал, тамыры 88%-ке тежеген. Алынған нәтижелерден байқағанымыздай мыстың әсерінен өсімдік тамыр жүйесінің өсуі сабаққа қарағанда көбірек шектелетіні байқалады. Бұл мәліметті толықтыру үшін осы тәжірибедегі өсімдіктің жеке мүшелерінің биомасса жинақтау қабілетіне назар аударайық. Ол 2-ші кестеден нәтижелерге сәйкес болады.

2-кесте. Он екі күндік арпа өсімдігінің құрғақ биомасса жинауына мыстың жоғары концентрациясының әсері

Варианттар	Сабақ (мг)	Тамыр (мг)
Бақылау	12,2±0,1	5,8±0,2
40 мг/кг	5,3±0,1	2,2±0,05

Бақылау вариантымен алыстырғанда тәжірибеде өсімдіктің сабағы 57%-ке биомассасы азайса, тамыр жүйесінің биомасса жинақтауы 63%-ке төмендеген. Бұл нәтижелер, ауыр металдың жоғарғы концентрациясы әсер еткенде өсімдіктің тамыр жүйесі сабақпен салыстырғанда көп зардап шегетіні тағы бір дәлелі деп қарастыруға болады.

Осы мәліметтерді негізге ала отырып, арпа өсімдігінде сіңірілген мыстың мөлшері клетка компонентерінде таралу еркешеліктерін қарастыруды мақсат тұттық. Бұл тәжірибе нәтижелерін 3-ші кестеден көруге болады.

3-кесте. Мыстың арпа өсімдігіндегі клеткааралық таралуы (1г. ылғал салмаққа шаққандағы мг)

Концентрациялар	Бақылау, мыссыз				Тәжірибе, 40мг/л мыспен			
	Жекелеген өсімдік мүшелері							
Клетка құрылымдары	Тамыр		Сабақ		Тамыр		сабақ	
	Мг	%	Мг	%	Мг	%	мг	%
Клетка қабығы	0,10±0,00	20	0,11±0,008	19	0,19±0,00	22	0,13±0,00	20
Ядро	0,11±0,00	21	0,14±0,01	24	0,24±0,00	28	0,13±0,03	20
Хлоропласт	-		0,10±0,0	17	-		0,11±0,0003	18
Митохондрия	0,11±0,003	21	0,11±0,009	19	0,18±0,009	21	0,12±0,002	19
Цитоплазма	0,19±0,0	37	0,13±0,003	22	0,24±0,006	28	0,15±0,003	23
Барлығы	0,51	100	0,58	100	0,85	100	0,64	100

Тәжірибе вариантының өсімдік сабағы клеткалары құрылымдарында мыстың таралуы салыстырмалы біркелкі және оның мөлшері бақылаудағымен салыстырғанда аз өзгерген деп айтуға болады. Мыстың таралуын бақылау варианты өсімдігі тамырымен салыстыра жинақталатындығы белгілі болды. Мыс негізінен тамыр клетка қабығы мен цитрплазмада және ядрода көп шоғырланатындығы байқалды. Мысалы: тамыр клетка қабығында (бақылау вариантында) 0,10-ден тәжірибеде 0,20 мг-ға екі есеге жоғарылаған. Сонымен

қатар клетка ядросында 0,11-ден 0,24-ке жоғарылаған. Бұл көрсеткіш тамыр клетка митохондриясында 0,11-ден 0,18 мг жоғарыласа, цитоплазмада 0,19-дан 0,24 мг-ға дейін жоғарылағанын байқауға болады. Ал, жалпы тамыр бойынша тәжірибе вариантында 66%-ке көп сіңірілсе, сабағы бойынша мыстың мөлшері бақылаумен салыстырғанда 10%-ке ғана көп тасымалданған.

Тәжірибе нәтижесінде мыстың 40мг/л мөлшері арпаның өсуі мен биомасса жинауына едәуір нұқсан келтіретіндігі айқын көрінеді. Әсіресе, өсімдіктің тамыр жүйесінің өсіп-жетілуімен биомассасының артуы тежелетіні анықталды.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Черных. Н.А., Ладонин В.Ф. Нормирование загрязнение почв тяжелыми металлами // Агрoхимия, 1995. №6 С. 71-80
2. Небел Б. Наука об окружающей среде: как устроен мир. В. 2-х /Пер.с англ. М.: Мир, 1993. Т.1. 424 с. Т.2. 336 с.
3. Оксенгендлер Г.И. Яды и организмы:Проблемы химической опасности. СПб.: Наука, 1191г.320с.
4. Кішібаева Е.А., Сәрсенбаева Б.Ә., Кадмий элементінің өсімдік-топырақ жүйесінде таралуы және оның өсімдіктерге әсері (Шолу) // ҚазҰУ ХАБАРШЫ, ЭКОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ №1 (12) 2003ж. 110-113 б.

УДК 543.257.5:547.29

Нарбек Сапаевич Палванов
Ургенчский филиал Ташкентской Медицинской Академии,
Отожон Юлдашевич Атажонов
Академический лицей №2 при
Ургенчском Государственном университете
(Ургенч, Узбекистан)

КОНДУКТОМЕТРИЧЕСКОЕ ТИТРОВАНИЕ КИСЛОТ В СМЕШАННЫХ И НЕВОДНЫХ РАСТВОРАХ

***Аннотация.** В данной работе приводятся результаты определения карбоновых кислот в смешанных и неводных растворах методом кондуктометрического кислотно-основного титрования. Исследовано влияния химических и физических свойств растворителей в условиях кислотно-основного титрования. Выявлена линейная зависимость между константой кислотности и величиной диэлектрической проницаемости. Величина константы автопротолиза растворителя также является важным показателем для выбора растворителя для кислотно-основного титрования.*

***Ключевые слова:** Анализ, определение, титриметрия, кондуктометрия, константа автопротолиза, диэлектрическая проницаемость, растворитель.*

*Narbek Sapaevich Palvanov
Urgench branch of the Tashkent Medical Academy
Otojon Yuldashevich Atajanov
Academic Lyceum № 2 at the Urgench State University
(Urgench, Uzbekistan)*

CONDUCTIOMETRIC TITRATION OF ACIDS IN WATER AND MIXED, NON- AQUEOUS SOLUTIONS

***Annotation.** In given work happen to the results of the determination carbon acids in mixed and non-aqueous solution by method conductometry titrating acid-main. The Explored influence chemical and physical characteristic of the solvents in condition acid-main titrating. The linear dependency will Revealled between constant of acidity and value non electry permeability. The Value of the constant autoprotolys solvent also is an important factor for choice of the solvent for acid-main titrating.*

***Keywords:** Analysis, determination, titrimetry, conductometry, autoprotolysis constant, dielectrical permeability, reproductoin.*

Актуальность. Как известно, что кислоты играют важную роль в жизнедеятельности живых организмов и в промышленности. Изменение их концентрации в организме ведет к различным нарушениям. Следовательно, актуальным является контроль их содержания в организме, в промышленных процессах и т.д.

Среди методов определения кислот особое место занимает кондуктометрическое титрование. Он достаточно прост, доступен и точен. Этот метод легко внедрим в лаборатории химического анализа предприятий пищевой и других отраслей [1, 5, 10].

В данной работе приводятся результаты определения карбоновых кислот в смешанных и неводных растворах методом кондуктометрического кислотно-основного титрования.

Материалы и методы исследования

В качестве объектов выбраны муравьиная, уксусная, бензойная, аминокислотная, аминокислотные (м- и п-) кислоты, DL- α -аланин и другие карбоновые кислоты. Карбоновые кислоты титровали растворами изопропилата калия в различных по природе растворителей (этанол, пропанол-1, пропанол-2, диметилформамид, ацетонитрил, хлороформ-ацетон, безводная уксусная кислота) [2, 4, 5, 6].

Аминокислоты титровали как по реакции карбоксильной группы, так и по реакции аминной группы. Аминокислоты по реакции карбоксильной группы титровали в среде смешанного растворителя вода-пропанол-2, вода-ацетон (1:19) раствором изопропилата калия, а также в среде безводной уксусной кислоты раствором ацетата калия. По реакции аминной группы аминокислоты титровали раствором хлорной кислоты. Точность определения аминокислот в среде безводной уксусной кислоты точнее определений в изопропанольном растворе [8, 9].

Исследованием влияния химических и физических свойств растворителей на условия кислотно-основного титрования выявлена линейная зависимость между константой кислотности и величиной диэлектрической проницаемости. Величина константы автопротолиза растворителя также является важным показателем для выбора растворителя для кислотно-основного титрования.

Результаты и обсуждения.

Как показали проведенные исследования, чем меньше константа автопротолиза растворителя, тем более дифференцирующим он является. Следовательно, для дифференцированного титрования кислот следует уменьшить величину диэлектрической проницаемости и константы автопротолиза среды, чему можно добиться добавлением в соответствующий растворитель, растворителя с меньшими значениями диэлектрической проницаемости и константы автопротолиза [7, 3, 10].

В данной работе мы титровали как индивидуальные кислоты, так и бинарные, тройные и четырехкомпонентные смеси кислот (в том числе смеси с минеральными кислотами) в растворителях с меньшими значениями диэлектрической проницаемости и константой автопротолиза.

Выводы

1. Показана возможность условия кондуктометрического титрования карбоновых, аминокислотных кислот растворами изопропилата калия, проявляющих в водно-смешанных и неводных средах сильно выраженные основные свойства на основе оцененных и известных констант кислотностей исследованных кислот.

2. Установлена линейная зависимость между константами кислотности веществ и величиной диэлектрической проницаемости среды. Показано, что

существует линейная связь между константой кислотности веществ и константой автопротолиза, а также диэлектрической проницаемостью среды. Увеличение показателя константы автопротолиза и уменьшение величины диэлектрической проницаемости приводят к уменьшению силы растворенных карбоновых и аминокарбоновых кислот и, следовательно, к увеличению дифференцирующего действия растворителя.

ЛИТЕРАТУРА

1. Смолова Н.Т., Бурмистрова Т.И., Крешков А.П. Дифференцированное титрование алифатических монокарбоновых кислот // Журн. аналит. химии. 1975, Т. 30, № 9. -С. 1805-1808.
2. Голубицкий Г.Б., Будко Е.В., Басова Е.М., Костарной А.В., Иванов В.М. Устойчивость аскорбиновой кислоты в водных и водно-органических растворах для количественного определения // Журн. аналит. химии. 2007, Т. 62, № 8. –С. 1254-1259.
3. Зайцев В.Н., Кобылинская И.Г., Костенко Л.С., Герда В.И. Кондуктометрическое определение концентрации кислотных центров на функционализированных материалах // Журн. аналит. химии. 2008, Т.63, № 8. –С. 852-859.
4. Радушев А.В., Чеканова Л.Г., Гусев И.Ю., Сазонова Е.А. Определение гидразидов и 1,2-диацилгидразидов алифатических карбоновых кислот кондуктометрическим титрованием // Журн. аналит. химии. 2000, Т.55, № 5. – С. 496-499.
5. Худякова Т.А., Востоков В.М., Тарасова Т.Н. Кондуктометрический метод кислотно-основного титрования бифункциональных соединений в водно-органических и неводных растворах // Физ.-хим. методы анализа (Горький). 1978, № 3. -С. 49-51.
6. Rao T.S., Rao M.S.P. Titrimetric and Spectrophotometric Methods for the Determination of Glyoxal and Analysis of Ternary Mixtures of Its Oxidation Products // Журн. аналит. химии. 2005, Т. 60, № 8. –С. 806-810.
7. Файзуллаев О., Файзуллаев О.О. Определение некоторых неорганических и органических компонентов сточных вод // Актуальные проблемы аналитической химии: Тез. докл. Всероссийск. конф. –М.: 2002. –С. 145.
8. Файзуллаев О., Полвонов Н.С. Кислотно-основное титрование многоосновных карбоновых кислот в водных, смешанных и неводных растворах.// Аналитика и контроль. Екатеринбург, 2004, Т. 8, № 2. – С.118-120.
9. Файзуллаев О., Полвонов Н.С. Титриметрическое определение аминокислот. // Аналитик кимё ва экологиянинг долзарб муаммолари. II Респ.илмий-амалий конф.матер. Самарқанд: 2006, - С. 20-21.
10. Мчедлов-Петросян Н.О. Дифференцирование силы органических кислот в истинных и организованных растворах // Ж. аналит. химии. - 2006. - Т. 61. - № 3. - С. 329-330.

СЕКЦИЯ: ЭКОЛОГИЯ

Ільяш Вікторія Сергіївна
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
(Київ, Україна)

МАТЕМАТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ПРОЦЕСУ ВИДІЛЕННЯ БІОГАЗУ З ПИВНОЇ ДРОБИНИ

Анотація. В даній статті проаналізований тепловий режим метантенка, також досліджено його тепловий баланс та чи відповідають задані параметри теплоносія на вході мезофільному режиму бродіння. Розроблена геометрична модель експериментальної установки – метантенка.

Ключові слова: математичне моделювання, пивна дробина, метантенк, тепловий баланс, біогаз, мезофільний режим, теплоносій, бродіння.

Iliash Viktoria
National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”
(Kyiv, Ukraine)

MATHEMATICAL MODELING OF THE PROCESS OF BIOGAS PRODUCTION FROM THE BEER PELLET

Abstract. This article analyzed the thermal treatment of digester, also researched its thermal balance and whether the given parameters of heat carrier at the entrance responsible of mesophilic fermentation. A geometric model of the experimental set – digester was also designed.

Keywords: mathematical modeling, beer pellet, digesters, heat balance, biogas, mesophilic regime, heat carrier, fermentation.

Ильяш Виктория Сергеевна
Национальный технический университет Украины
«Киевский политехнический институт имени Игоря Сикорского»
(Киев, Украина)

МАТЕМАТИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРОЦЕССА ВЫДЕЛЕНИЯ БИОГАЗА С ПИВНОЙ ДРОБИНЫ

Аннотація. В данній статтє проаналізований тепловий режим метантенка, також дослідовані його тепловий баланс і відповідають ли заданні параметри теплоносителя на вході мезофільному режиму броження. Розробтана геометричєская модель експериментальної установки - метантенка.

Ключевые слова: математическое моделирование, пивная дробина, метантенк, тепловой баланс, биогаз, мезофильный режим, теплоноситель, брожения.

Відходи пивоваріння – це джерело сировини з високою харчовою цінністю і біологічною активністю, які використовуються для відгодівлі худоби і птиці, також як альтернативне паливо. Відходи на пивоварному заводі середньої потужності утворюють 35–40 тис. т пивної дробини щорічно, яка містить понад 80 % вологи, тому термін зберігання обмежений кількома десятками годин через швидке бродіння і пліснявння.

Пивна дробина утворюється після фільтрації пивного суслу в процесі варки пива. Це натуральний, екологічно чистий продукт з високим вмістом протеїну (в 2-3 рази більшим, ніж в ячмені). З неї можна виробляти біогаз, екологічне добриво, електроенергію, застосовувати при виготовленні хліба, макаронних і ковбасних виробів [1, с.106-108]. Розглянемо в даній статті саме процес вироблення біогазу з пивної дробини.

Для спрощення розрахунків та економії часу модель метантенку було змодельовано об'ємом 1 м^3 у програмі SolidWorks [2] (рис.1).

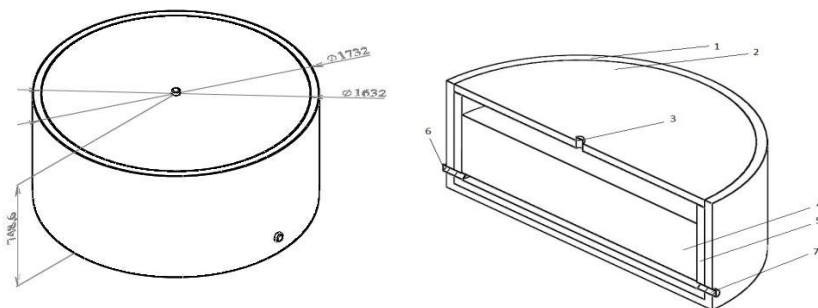

Рисунок 1 – Модель та розріз метантенку:

- 1 - теплоізоляційна обичайка (мін. вата);
- 2 – теплоізоляційна кришка (мін. вата);
- 3 – заглушка виходу біогазу; 4 – біомаса; 5 – бетонна обичайка; 6 – заглушка входу пропіленгліколю; 7 – заглушка виходу пропіленгліколю.

В якості теплоносія використовуються 25 % водяний розчин пропіленгліколю з початковою температурою $65 \text{ }^\circ\text{C}$ та витратою $10,7 \text{ м}^3/\text{год}$. Із інженерної бази даних програми SolidWorks в якості матеріалів заглушок та кришок вибрано «1032 листова вуглецева сталь (SS)», в якості біогазу – метан.

Таблиця 1 – Властивості використаних матеріалів

Матеріал	Густина, кг/м ³	Теплоємність, кДж/кгК	Коефіцієнт теплопровідності, Вт/мК
Бетон	1000	0,84	0,44
Мінеральна вата	50	0,84	0,048
Біомаса	1040	3,92	0,6029

Таблиця 2 – Розміри складових метантенку

Складові метантенку	Висота, мм	Внутрішній діаметер, мм	Товщина стінки, мм
Бетон	645,6	1532	50
Мінеральна вата	748,6	1632	50
Біомаса	405	1532	-
Нижня сталева кришка	3	1532	-
Верхня сталева кришка	3	1632	-
Кришка з мін. вати	50	1632	-
Заглушка для теплоносія	125	21	1,5
Заглушка для біогазу	75	21	1,5

Досліджувався тепловий баланс метантенка, параметри теплоносія на вході в метантенк пропорційно відповідали реальній установці. Температура навколишнього середовища становила 25 °С. Початкова температура біомаси становила 30 °С, оскільки вона підігрівалася у приймальному резервуарі перед подачею у ферментатор.

Рівняння теплового балансу складається із підведеної теплоти й тепловтрат та виглядає наступним чином [3]:

$$Q_n = Q_o + Q_d + Q_k + Q_z + Q_b, \quad (1)$$

де - Q_n - підведена теплота, Вт; Q_o - тепловтрати через обичайку, Вт; Q_d - тепловтрати через дно, Вт; Q_k - тепловтрати через кришку, Вт; Q_z - тепловтрати через заглушки, Вт; Q_b - тепловтрати із виходом біогазу, Вт.

Рівняння теплопередачі розраховується по формулі [3]:

$$Q_n = G \cdot cp \cdot (t_{вх} - t_{вих}), \quad \text{Вт} \quad (2)$$

де - G - масова витрата теплоносія, кг/с; cp - питома ізобарна теплоємність теплоносія, Дж/кгК; $t_{вх}$ - температура теплоносія на вході, °С;

$t_{вих}$ - температура теплоносія на виході, °С.

Тоді підведена теплота для реальної установки [3]:

$$Q_{py} = \frac{Q_n \cdot V_{py}}{V_m} \quad \text{Вт}, \quad (3)$$

Тепловий потік через огорожуючі конструкції метантенку вимірюється на їх поверхнях у програмі та становить:

- тепловтрати через обичайку $Q_o = 28,127$ Вт;
- тепловтрати через дно $Q_d = 37,133$ Вт;
- тепловтрати через кришку $Q_k = 12,261$ Вт;
- тепловтрати через заглушки $Q_z = 1,766$ Вт.

Сума тепловтрат становить 90,482 Вт. Підставляємо дані значення у формулу теплового балансу: $88,24 \text{ Вт} = 90,482 \text{ Вт}$.

Отже, похибка моделювання становить:

$$E = \frac{90,482 - 88,24}{90,482} \cdot 100 = 2,5 \text{ \%}$$

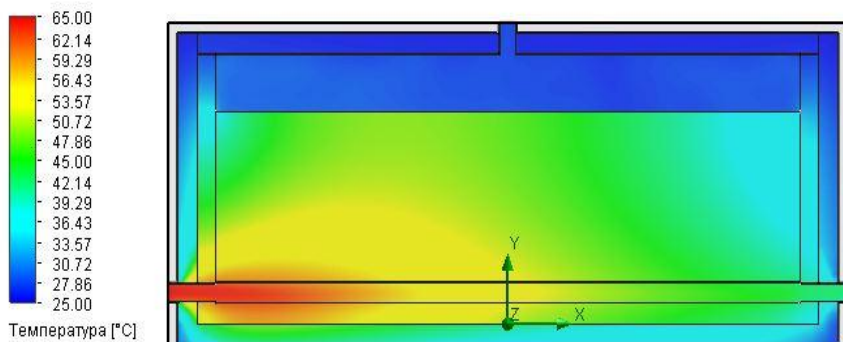

Рисунок 2 – Розподіл температур у розрізі метантенка

Аналізуючи розподіл температур у розрізі метантенка спостерігаємо перегрів біомаси, оптимальною температурою бродіння при мезофільному режимі є $37 - 38 \text{ }^\circ\text{C}$. Відхилення температури допускається $\pm 1 \text{ }^\circ\text{C}$ в годину, оскільки метаноутворюючі бактерії дуже чутливі до температури їхня життєдіяльність та відповідно вихід біогазу знижується із зниженням чи збільшенням температури відносно оптимально значення.

При заданні початковій температурі біомаси $20 \text{ }^\circ\text{C}$ відбувається недогрів біомаси до відповідної температури.

Отже, вихід біогазу значно нище проектного значення через зниження активності метаноутворюючих бактерій. Без попереднього підігріву біомаси проектні параметри теплоносія не забезпечують необхідної кількості теплоти.

Оскільки без перемішування біомаси у ферментаторі та даному підведені та виведені теплоносія спостерігаються зони застою, де біомаса не догрівається до необхідної температури, отже необхідно встановити пропеллерні мішалки, для кращого перемішування біомаси, що також вирішить проблеми із утворенням кірки на поверхні субстрату.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Истомин А.С. Кормовая ценность пивной дробины [Текст] / А.С. Истомин // Вестник скотоводства. Оренбург, 2009. Вып. 62. С. 106-108.
2. Математичне моделювання процесів та систем [Текст]: метод. вказівки до викон. комп'ютерн. практикуму для магістрантів НТУУ «КПІ» / Уклад.: Г.Б. Варламов, Ю.М. Камаєв, К.О. Приймак, П.О. Позняков. – К.: НТУУ «КПІ», 2009. - 84 с.
3. Валентас К.Дж. Пищевая инженерия справочник с примерами расчетов [Текст] / К.Дж. Валентас, Э.Ротштейн, Р.П. Сингх; пер. с англ. под ред. А.Л. Ишевского. – СПб: Профессия, 2004. – С. 160–202.

УДК 504.777.28

Кратко Ольга Вікторівна
Кременецька педагогічна академія ім. Тараса Шевченка
(Кременець, Україна)

ДИНАМІКА ВМІСТУ АЗОТ АМІАКУ, АЗОТ НІТРИТІВ ТА АЗОТ НІТРАТІВ У ВОДОЙМАХ КРЕМЕНЕЦЬКОГО РАЙОНУ

Анотація. У даній статті розкрито огляд динаміки вмісту азот аміаку, азот нітритів та азот нітратів у водних об'єктах міста Кременця. Нагадування читачу про загострення існуючих проблем із якістю води у ставках Кременецького району та вплив її на стан здоров'я людини і своєрідний заклик не лише до констатації, а і до дії в інтересах вдумливого, ощадливого користування природою, без нанесення їй серйозних травм. В цьому аспекті використовувалися спостереження та дослідження санепідемстанції, аналіз доступної новітньої спеціальної літератури.

Ключові слова: азот, аміак, нітрати, пестициди, екосистема, водні об'єкти, каналізаційні стоки, аналіз води, очищення, водойми.

Аннотация. В данной статье раскрыто обзор динамики содержания азота аммиака, азот нитритов и азот нитратов в водных объектах города Кременца. Напоминание читателю об обострении существующих проблем с качеством воды в прудах Кременецкого района и влияние ее на состояние здоровья человека и своеобразный призыв не только к констатации, а и к действию в интересах вдумчивого, экономного пользования природой, без нанесения ей серьезных травм. В этом аспекте использовались наблюдения и исследования санэпидемстанции, анализ доступной новейшей специальной литературы.

Ключевые слова: азот, аммиак, нитраты, пестициды, экосистема, водные объекты, канализационные стоки, анализ воды, очистка, водоемы.

DYNAMICS OF AMMONIA NITROGEN CONTENT, NITROGEN NITRITE, NITROGEN NITRATE IN RESERVOIRS KREMENETS DISTRICT

Abstract. In this article the survey nitrogen content of ammonia, nitrite nitrogen and nitrate nitrogen in water bodies of the city of Kremenets. Reminder reader exacerbation of existing problems of water quality in ponds Kremenets district and its impact on human health and the kind of appeal not only to the statement, but also to act in the interests of thoughtful, prudent use of nature, without causing her serious injuries. In this respect, the study used observation and sanitation centers, the latest analysis of the available literature.

Keywords: nitrogen, ammonia, nitrates, pesticides, ecosystem, water, sewage, water analysis, cleaning, water.

Мета і завдання статті є здійснення аналізу вмісту азот аміаку, азот нітритів та азот нітратів у водоймах Кременецького району за I – II – III квартали (досліджування проводилися із водами ставків с. Іква та

с. В. Бережці), пошуків конкретних джерел забруднення водних об'єктів, встановлення тенденції та динаміки змін для розробки заходів по усуненню проблем.

Відповідно до поставленої мети завданням даного дослідження є відобразити динаміку показників стану якості водойм на наявність азот аміаку, азот нітритів та азот нітратів за I-II-III квартали 2016 р.

Для проведення даного дослідження використовувалися результати фізико-хімічних аналізів Кременецької санепідемстанції та хімічної лабораторії під керівництвом головного санітарного лікаря Кременецького району Трубіцина С.О.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження Тернопільщина належить до відносно благополучних в екологічному відношенні регіонів. Серед найактуальніших проблем області є забруднення водних об'єктів стічними та забрудненими зливовими водами.

Вчених-дослідників турбує стан екологічної ситуації в Тернопільській області, зокрема у Кременецькому районі, яка виникла в результаті недосконалості діючого природоохоронного господарювання, низького рівня екологічної свідомості, проінформованості населення про стан навколишнього середовища, відсутності державних стандартів екологічної безпеки та розробки планів і програм з охорони навколишнього середовища на території Кременеччини [3; 4].

Спостерігається досить складна ситуація, зокрема в Кременецькому районі з якістю води у водоймах. Воду було досліджено у двох ставках за наявністю амонійного азоту, азот нітритів та азот нітратів за I-II-III квартали 2016 року [6].

Вміст амонійного азоту у природних водах коливається в широких межах (від часток міліграма до кількох грамів на літр) Кількість амонійного азоту різко зростає при свіжому забрудненні води продуктами тваринного походження – нечистотами, сечею, тощо. Разом із тим, сполуки аміаку можуть утворитися в підземних водах при відновленні нітратів до нітритів і аміаку або при дії води на нітрит заліза. Тому навіть у глибоких підземних водах кількість амонійного азоту часом може перевищувати допустиму концентрацію - 0,1 мг/дм³.

Азот нітрити як продукт біохімічного окиснення солей аміаку є сполуками нестійкими і виявляються лише при порівняно недавньому забрудненні джерела води. Кількість азоту нітритів, що перевищує 0,002 мг/дм³, дозволяє запідозрити давнє забруднення води органічними рештками тваринного походження. Утворення нітритів у глибоких підземних водах можливе з нітратів при відновних процесах [4].

Кінцевим продуктом окиснення аміаку є нітрати, які трапляються в природних водах у більшій кількості, ніж нітрити. Інтенсивність процесів нітрофікації, які відбуваються в ґрунті, зумовлює іноді збільшення кількості нітратів у підґрунтових водах до кількох десятків сотень міліграмів в одному літрі води. У водах відкритих водойм і глибоких підземних водах нітратів небагато - менше 1 мг/дм³. Наявність нітратів у воді при відсутності аміаку і нітритів свідчить про забруднення джерела води в минулому і закінчення

процесу мінералізації або про потрапляння у воду азотовмісних мінеральних добрив.

На основі результатів досліджень санепідемстанцій м. Кременця протягом 2016 року став с. Іква була забруднена неочищеними каналізаційними стоками до 4 тис. м³. І враховуючи відсутність відповідної технології очищення, зношеності обладнання напірні колектори часто прориваються, від чого виникає бактеріальне забруднення річки. Постійно зростає кількість у воді хімічних сполук, пестицидів, миючих засобів та інших поверхнево-активних сполук [7; 5].

Природна вода завжди містить різні мінеральні елементи. При надходженні у водойми органічні речовини розкладаються до мінеральних сполук. При аналізі та дослідженні звертали увагу на наявність таких хімічних речовин, які утворилися в наслідок гниття органічних сполук, пов'язаних із небезпечним забрудненням води різними нечистотами, відходами, каналізаційними стоками.

Провівши згідно стандартних методик комплексну екологічну оцінку санепідемстанцією якості води у ставу с. Іква виявили:

- незначні концентрації азот аміаку (фактично виявлено у I кварталі – 1,1 мг/дм³; II кварталі – 0,2 мг/дм³; III – 0,2 мг/дм³);
- азот нітритів (фактично виявлено за I – II –III квартали 0,02 мг/дм³);
- азот нітратів (фактично виявлено у I кварталі – 8,0 мг/дм³; II кварталі – 8,2 мг/дм³; III – 8,2 мг/дм³) у різних пунктах спостереження.

Результати екологічної оцінки води у ставу с. В. Бережці виявили:

- незначні концентрації азот аміаку (фактично виявлено у I кварталі – 0,9 мг/дм³; II кварталі – 0,1 мг/дм³; III – 0,1 мг/дм³);
- азот нітритів (фактично виявлено за I кварталі – 0,02 мг/дм³, II –III кварталах 0,04 мг/дм³);
- азот нітратів (фактично виявлено у I кварталі – 6,7 мг/дм³; II кварталі – 6,9 мг/дм³; III – 6,9 мг/дм³) у різних пунктах спостереження.

На основі ряду досліджень було зроблено висновок, що впродовж 2016 року за вмістом досліджуваних речовин вода в ставках знаходилася в межах III класу якості води, задовільному стані, за середніми значеннями показників. Проведені дослідження також вказують на бідність кормової бази досліджуваної водойми. Так, наприклад, у верхів'ї та середній ставу с. Іква біомаса фітопланктону, зоопланктону та зообентосу нижча від оптимальних величин [2; 8].

У зв'язку із цим спостерігається випадання особливо чутливих видів гідробіонтів з екосистем та погіршується стан здоров'я у населення. Такий стан водойм пояснюється антропогенною діяльністю, через відсутність та незадовільний стан очисний споруд (як згадувалося вище).

Висновки та перспективи подальшого дослідження На основі досліджень та таблиці, які подані у даній статті можна зробити наступні висновки: вміст амонійного азоту у досліджуваних водоймах не відповідає вище зазначеним нормам, кількісний склад азот нітритів суттєво відрізняється в пробах води з досліджуваних ставків, вміст азот нітратів в даному дослідженні відповідають нормам [3].

Таблица 1

Система моніторингових досліджень
(Наказ ГУ ДСЕС та ДУ «ТОЛЦ ДСЕСУ»
від 19.12.2015 р. №230/124)
міжрайонний (міський) відділ
Щокварталу до 05 числа

Моніторинг
питної води із централізованих джерел водопостачання
(комунальні, відомчі та сільські водогони) за санітарно-хімічними,
мікробіологічними показниками
По Кременецькому МРВ за 2016 р.
I квартал 2016 р.

№ з п/п	Назва населеного пункту, джерела водопостачання, тощо	Дата	Загальна жорсткість, моль/дм ³ .	Азот аміаку мг/дм ³ ;	Азот нітритів мг/дм ³ ;	Азот нітратів мг/дм ³ ;
1.	Кременецький район Став с. Іква	24.03	8,2	1,1	0,02	8,0
2.	Кременецький район Став с. В. Бережці	29.03	8,5	0,9	0,02	6,7

Таблица 2

Моніторинг
питної води із централізованих джерел водопостачання
(комунальні, відомчі та сільські водогони) за санітарно-хімічними,
мікробіологічними показниками
По Кременецькому МРВ за 2016 р.
II квартал 2016 р.

№ з п/п	Назва населеного пункту, джерела водопостачання, тощо	Дата	Загальна жорсткість, моль/дм ³ .	Азот аміаку мг/дм ³ ;	Азот нітритів мг/дм ³ ;	Азот нітратів мг/дм ³ ;
1.	Кременецький район Став с. Іква	24.03	8,2	0,2	0,02	8,2
2.	Кременецький район Став с. В. Бережці	29.03	8,5	0,1	0,04	6,9

III квартал 2016 р.

№ з п/п	Назва населеного пункту, джерела водопостачання, тощо	Дата	Загальна жорсткість, моль/дм ³ .	Азот аміаку мг/дм ³ ;	Азот нітритів мг/дм ³ ;	Азот нітратів мг/дм ³ ;
1.	Кременецький район Став с. Іква	24.03	8,2	0,2	0,02	8,2
2.	Кременецький район Став с. В. Бережці	29.03	8,5	0,1	0,04	6,9

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Оксана Мантурова Організація водного управління басейну річки Припять та характеристика річки Іква / Мантурова О. Рівне, 2011. – 108 с.
2. Клименко М.О., Екологічна оцінка стану басейну річки Іква // Чисте місто. Чиста річка. Чиста планета / М.О. Клименко, О.О. Бедункова, З.М. Буднік – Херсон, Херсонська торгово-промислова палата, 2010. – 195 с.
3. Доповідь про стан навколишнього природного середовища в Рівненській області у 2013 р. / за ред. Колодича П.Д. – Рівне, 2014. – 234 с.

4. Гриб Й.В. Відродження екосистем трансформованих басейнів річок та озер / М.О. Клименко, В.В. Сондак, В.І. Гринюк, Д.Й. Войтишина - Рівне: НУВГП, 2012. – 246 с.
5. Бабій В. Ф. Канцерогенний ризик забруднення навколишнього середовища пріоритетними хімічними сполуками та заходи первинної профілактики: Автореф. дис. д-ра мед. Наук / В. Ф. Бабій – К., 2004. – 37 с.
6. Царик Л.П. Гідроекологічна ситуація. Еколого-географічний аналіз і оцінювання території: теорія та практика (на матеріалах Тернопільської області) / Л.П.Царик – Тернопіль.: Навчальна книга – Богдан, 2014. – С. 78 – 85.
7. Клименко М.О. Моніторинг довкілля: практикум / М.О. Клименко, Н.В. Кнорр, Ю.В. Пилипенко – К.: Кондор, 2010. – 286 с.
8. Адаменко О. М., Коденко Я. В., Консевич Л. М. Основи екології / О. М. Адаменко, Я. В. Коденко, Л. М. Консевич. – К.: ЦНЛ, 2005. – 320 с.

УДК 504.75

Саликова Наталья Семеновна, Жабаяева Мархаба Уракпаевна
Уразбаева Салтанат Ермухановна, Темирбекова Нургуль Гелмановна,
Ковалев Спартак Игоревич
КУ им. А. Мырзахметова
(Кокшетау, Казахстан)

ВОЗДЕЙСТВИЕ ГОРНОДОБЫВАЮЩИХ ОТРАСЛЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ НА ПРИЗЕМНЫЙ ВОЗДУХ ПРИЛЕГАЮЩИХ ТЕРРИТОРИЙ (НА ПРИМЕРЕ АЛЕКСЕЕВСКОГО ДОЛОМИТОВОГО РУДНИКА)

Аннотация. Изучены результаты инвентаризации источников выбросов предприятия, проведена идентификация приоритетных загрязнителей. Неорганизованные источники выбросов установлены как основные, вносящие вклад в загрязнение атмосферного воздуха. Воздействие Алексеевского Доломитового рудника на атмосферу оценено как среднее..

Ключевые слова: инвентаризация выбросов, мониторинг содержания вредных веществ, атмосферный воздух, месторождение доломита.

*Salikova Natalya S., Urazbaeva Saltanat Y., Temirbekova Nurgul G.
Abai Myrzakhmetov KU
(Kokshetau, Kazakhstan)*

THE IMPACT OF MINING INDUSTRIES OF INDUSTRY ON THE PRIMARY AIR OF APPROACHING TERRITORIES (ON THE EXAMPLE OF ALEKSEEVSKY DOLOMITE MINE)

Abstract. *The results of an inventory of the company's emission sources have been studied, identification of priority pollutants has been carried out. Unorganized sources of emissions are identified as the main ones contributing to air pollution. The impact of the Alekseevsky Dolomite mine on the atmosphere is estimated as average.*

Keywords. *inventory of emissions, monitoring the content of harmful substances, atmospheric air, a deposit of dolomite.*

При открытой разработке месторождений полезных ископаемых наибольшее негативное воздействие оказывается на структуру литосферы, почвенный и растительный покров. Однако не стоит забывать, что проводимые горнорудные работы сопровождаются выделением в воздух огромных количеств газопылевых выбросов, загрязняющих приземный воздух не только в рабочей зоне, но и над территорией близлежащих населенных пунктов [1-3]. Загрязненный воздух способен оказывать острое и хроническое воздействие на здоровье человека и является причиной различных заболеваний населения, проживающего, на прилегающих к месту разработки месторождения, территориях [4].

В этой связи оценка воздействия горнодобывающих предприятий на атмосферный воздух прилегающих территорий является актуальной.

Алексеевский доломитовый рудник в составе Соколовско-Сарбайского горнообогатительного производственного объединения является горнодобывающим предприятием, занимающимся добычей доломита из недр и переработкой его на дробильно-сортировочной фабрике и на дробильно-сортировочных комплексах с целью получения товарного доломита (дробленый и рассортированный) для агломерационного, сталеплавильного и огнеупорного производств металлургических комбинатов.

В географическом отношении Алексеевское месторождение доломитов расположено в 33 км к северу от г. Кокшетау Республики Казахстан. В административном отношении район месторождения входит в состав Зерендинского района Акмолинской области. Ближайшие населенные пункты расположены - поселок Доломитовый в 1 км к югу от района месторождения, село Алексеевка – в 0,5 км западнее, на левом берегу реки Чаглинка.

Алексеевское месторождение доломитов разрабатывается открытым способом.

Инвентаризация источников выбросов вредных веществ на объектах Алексеевского доломитового рудника составляет 88 стационарных источника и 1 передвижной, перемещающийся по производственной площадке предприятия во время погрузочных работ. Из 89 источников, выявленных при инвентаризации - организованных: вентиляционные трубы и устройства для отвода газовой смеси (дыхательные клапаны и пр.), а 63 являются неорганизованными. Загрязнение атмосферного воздуха выбросами производится вредными веществами 24 наименований, в составе которых присутствуют 5 групп с эффектом суммарного воздействия при одновременном присутствии в атмосферном воздухе. Газопылеочистное оборудование на источниках загрязнения не установлено. Для предупреждения пылеобразования в карьере и на отвалах в летний период применяется увлажнение горной массы путем орошения дренажными водами с помощью поливочных машин. Эффективность пылеподавления на данных участках составляет 85%. Для оценки воздействия на атмосферный воздух определено 10 источников загрязняющих веществ, все эти источники являются неорганизованными (таблица 1).

Таблица 1. – Технологические процессы, являющиеся источниками выделения приоритетных загрязняющих веществ

Наименование загрязняющего вещества	Производство, цех	Источник выделения загрязняющего вещества	Характеристика источника выброса вредных веществ
Пыль неорганическая, SiO ₂ < 20 %	Буровые работы	Буровой станок	Неорганизованный
	Взрывные работы	Взрывы	Неорганизованный
	Погрузочные работы в забоях	Работа экскаватора	Неорганизованный
	Транспортные работы	Транспортировка горной массы	Неорганизованный
Пыль неорганическая, SiO ₂ = 20-70 %	Буровые работы	Буровой станок	Неорганизованный
	Взрывные работы	Взрывы	Неорганизованный
	Погрузочные работы в забоях	Работа экскаватора	Неорганизованный
	Отвал	Отвалы №№ 1-3	Неорганизованный

	Транспортные работы	Транспортировка горной массы	Неорганизованный
	Дробление негабарита	Дробление	Неорганизованный
	Подсыпка дорог	Ссыпка щебня	Неорганизованный
Взвешенные вещества	Складирование	Склад почвенно-плодородного слоя	Неорганизованный
Азота диоксид	Взрывные работы	Взрывы	Неорганизованный
Углерода оксид	Взрывные работы	Взрывы	Неорганизованный

От установленных источников в атмосферу выбрасывается 24 загрязняющих вещества: свинец и его соединения, марганец и его соединения, азота диоксид, бенз(а)пирен, кислота серная, сероводород, бензол, олово оксид, сажа, сера диоксид, ксилол, толуол, этилбензол, взвешенные вещества, пыль неорганическая: 70-20% двуокиси кремния, пыль неорганическая: ниже 20% двуокиси кремния, углерод оксид, амилены, бензин нефтяной, углеводороды предельные C₁-C₅, углеводороды предельные C₆-C₁₀, углеводороды предельные C₁₂-C₁₉, масло минеральное нефтяное, пыль резины.

Основными источниками загрязнения атмосферы являются: буровые работы, взрывные работы, выемочно-погрузочные работы, транспортировка материала на автосамосвалах, отгрузка сырья, складирование сырья, планировочные работы, ссыпка и хранение пустой породы на отвалах. Источники расположены на одной промплощадке.

Перечень приоритетных загрязняющих веществ, вносящих наибольший вклад в суммарное загрязнение атмосферного воздуха прилегающих территорий, представлен в таблице 2.

Таблица 2. - Печень приоритетных загрязняющих веществ, выбрасываемых с территории АДР

Вещество	CAS	Класс опасности	Суммарный выброс, (т/год)	Доля выброса (%)
Пыль неорганическая: ниже 20% двуокиси кремния		3	211,3249	63,02%
Пыль неорганическая: 70-20% двуокиси кремния		3	78,544	23,42%
Азота (IV) диоксид	10102 -44-0	2	18,5395	5,53%
Углерод оксид	63008-0	4	17,4943	5,22%
Сера диоксид	744609-5	3	2,9941	0,89%

Другие загрязняющие вещества, не оказывающие существенного вклада в загрязнение приземного воздуха, прилегающих к АДР территориям:

- взвешенные вещества – 1,24%;
- углеводороды предельные C₁₂₋₁₉ – 0,41%;
- углерод – 0,23%;
- смесь углеводородов предельных C₁-C₅ - 0,02%;

- пыль резины на основе метилвинилдихлорсилана - 0,01%;
- смесь углеводородов предельных C₆-C₁₀ – 0,01%;
- бензин (нефтяной, малосернистый – менее 0,00%;
- марганец и его соединения /в пересчете на марганца (IV) оксид – 0,00%;
- бут-1-ен – 0,00%;
- бензол – 0,00%;
- метилбензол – 0,00%;
- диметилбензол – 0,00%;
- этилбензол – 0,00%.

Провели анализ перечня загрязняющих веществ, выбрасываемых в атмосферный воздух при залповых поступлениях (таблица 3).

Таблица 3. - Печень веществ, загрязняющих атмосферный воздух при залповых выбросах

Наименование источника залпового выброса	Наименование вещества	Выбросы в атмосферу, г/сек	Периодичность, раз/год	Продолжительность выброса, мин
Проведение массовых взрывов в карьере	Углерода оксид	28,00417	26	1
	Азота оксид	16,04		
	Пыль неорганическая (SiO ₂ > 20%)	7,57333		
	Пыль неорганическая (SiO ₂ 70-20%)	5,5466667		

С учетом залповых выбросов, валовые выбросы от АДР составят величины, представленные в таблице 3.

Таким образом от источников предприятия в атмосферу происходит выделение 5 наименований приоритетных загрязняющих веществ: пыль неорганическая с содержанием SiO₂ < 20%, пыль неорганическая с содержанием SiO₂ = 70-20%, диоксид азота, оксид углерода, взвешенные вещества.

Таблица 3. – Количественные показатели выбросов приоритетных загрязняющих веществ от Алексеевской промышленной площадки с учетом залповых выбросов

Наименование загрязняющего вещества	ПДК с/с	ПДК м/р	Класс опасности	Максимально разовый выброс, г/с*	Валовый выброс, т/год	Концентрация на границе санитарно-защитной зоны, доля ПДК
Пыль неорганическая, SiO ₂ = 70-20%	0,1	0,3	3	24,5	66,993	0,017

Пыль неорганическая, SiO ₂ < 20%	0,15	0,5	3	8,121	3,950	0,13
Взвешенные вещества	0,15	0,5	3	0,104	1,376	0,05
Азота диоксид	0,04	0,2	2	16,04	1,127	0,53
Оксид углерода	3	5	4	28,00	4,449	0,18

Валовый выброс вредных веществ, отходящих от стационарных источников загрязнения атмосферы предприятия составляет 277,58616 тонн/год. По валовому количеству выбросов предприятие относится к 4-ой категории опасности.

Экспериментальными исследованиями установлено, что на границе санитарно-защитной зоны превышений предельно-допустимых концентраций по приоритетным загрязняющим веществам не установлено (таблица 4).

Таблица - Результаты контроля атмосферного воздуха на границе санитарно-защитной зоны по АДР

Место отбора	Пыль неорганическая	SO ₂	NO ₂	CO
В-1	0,04-0,11	0,03-0,05	н/о	0,04- 0,16
В-2	0,06-0,18	0,01-0,03	н/о	0,04-0,22
В-3	0,07-0,08	0,02-0,03	н/о	0,02-0,09
В-4	0,05-0,1	0,02-0,03	н/о	0,03-0,11
В-5	0,06-0,08	0,01-0,02	н/о	0,012-0,09
В-6	0,06-0,1	0,035-0,04	н/о	0,03-0,08
В-7	0,04-0,1	0,035-0,04	н/о	0,03-0,08
ПДК	0,5	0,5	0,2	5

Результаты анализов проб воздуха за 2016 год существенно не отличаются от результатов аналогичного опробования в 2013 - 2015 годов

Расчет рассеивания загрязняющих веществ в приземном слое атмосферы для источников предприятия показал, что приземные концентрации загрязняющих веществ на границе санитарно-защитной зоны не превышают предельно-допустимые значения и не приводят к превышению установленных гигиенических нормативов качества атмосферного воздуха населенных мест. По результатам лабораторно-инструментальных исследований на границе санитарно-защитной зоны максимальные приземные концентрации в атмосферном воздухе не превышает 1 ПДК.

Санитарно-защитная зона для Алексеевской промышленной площадки установлена размером 500 м [5].

Таким образом, по результатам инвентаризации источников выбросов, расчетам рассеивания загрязняющих веществ и по экспериментальным значениям мониторинга приоритетных загрязнителей в атмосферном воздухе оценено воздействие Алексеевской промышленной площадки как не оказывающее существенного отрицательного воздействия на атмосферный воздух района.

По всем приоритетным загрязнителям мониторинг их концентраций на границе санитарно-защитной зоны оценил как не превышающее предельно-допустимые значения. Следовательно, применяемая методология расчета рассеивания выбросов с применением программного обеспечения «Эра» является адекватной применяемой технологии добычи сырья, учет коэффициентов, определяющих условия рассеивания загрязняющих веществ в атмосфере, а также учет неравномерности работы оборудования и наличия залповых выбросов, является правомерным.

Следовательно, поступление в атмосферный воздух загрязняющих веществ от Алексеевской промышленной площадки не приводит к превышению установленных гигиенических нормативов качества атмосферного воздуха населенных мест, что обеспечивает отсутствие прямого негативного влияния на здоровье населения и условия его проживания. Данный вывод не предусматривает разработку каких-либо мероприятий по снижению количества выбросов и улучшению условий рассеивания. В целом воздействие Алексеевского Доломитового рудника на атмосферу можно оценить как среднее [6].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Большаков А.М., Дмитриев А.Д. Вклад факторов окружающей среды в особенности онтогенетических процессов // Гигиена и санитария. 1993. – №6. – С. 75-77.
2. Николин В.И. Охрана окружающей среды в горной промышленности. – Донецк: Вища школа, 1987. – 192 с.
3. Борьба с пылью и газами на карьерах / Под ред. К.В. Кочнева и С.С. Филатова. – Свердловск: Среднеуральское книжное издательство, 1970. – 170 с.
4. Королев А.А. Оценка риска ухудшения состояния здоровья населения в связи с воздействием факторов окружающей среды // Гигиена и санитария. – 2004. – №2. – С. 11-13.
5. СанПиН 2.2.1/2.1.1.1200-03. Санитарно-защитные зоны и санитарная классификация предприятий, сооружений и иных объектов (новая редакции).-2007. – 25 сентября.
6. Тажетдинова Н.С., Иолин М.М. Природоохранные мероприятия при разработке месторождений минерального сырья // Европейский исследователь. – 2011. – №6 (9). – С. 1013-1017.

СЕКЦИЯ: ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Жоламанова М.Т., Аралбай Д.Д.
Высшая Школа Экономики и Бизнеса КазНУ имени аль-Фараби
(Алматы, Казахстан)

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ БАНКОВ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

Аннотация: В современном мире, где стремительно развиваются онлайн платежи, оплата услуг через компьютеры, гаджеты, роботизация стала частью нашей жизни, интересно узнать как история повлияла на этот процесс. В связи с этим история развития и становления банковской системы для человека имеет особую важность и стала платформой стратегического развития для многих стран.

Ключевые слова: Банк, история банков, проценты, кредитование, ростовщик, финансовый центр, неплатежеспособность

Zholamanova M.T., Aralbai D.D.
Higher School of Economics and Business KazNU named after al-Farabi
(Almaty, Kazakhstan)

THE HISTORY OF THE EMERGENCE OF BANKS AND THEIR IMPACT ON CURRENT TRENDS

Abstract. In the modern world, where online payments are rapidly developing, payment for services through computers, gadgets and robotization has become a part of our life, it is interesting to know how history affected this process. In this regard, the history of the development and establishment of the banking system for man is of particular importance and has become a platform for strategic development for many countries.

Keywords: Ancient history of banks, Delphic temple, Efesky temple, Banking system of ancient Rome, Greece, Western Europe.

На сегодняшний день, тема о банках и банковской деятельности является актуальной. Банковская деятельность берет свое начало еще с храмов древнего Рима и Греции.

Знаменитыми греческими храмами считались Дельфийский и Эфесский, которые осуществляли хранение денег и выдачу ссуд. В храмах зарождались кредитные, расчетно-кассовые операции, совершенствовался платежный оборот.

Дельфийский храм был местом зарождения ростовщического кредита, который выступал в двух формах: ссуды мелким производителям и крупным рабовладельцам, в качестве кредиторов-ростовщиков в то время выступали купцы и откупщики налогов. Глава античных всадников Атик давал кредит под 36-48% годовых частным лицам и подвластным Риму городам, а крупный ростовщик Рабирий египетскому царю Птолемею под 100% годовых.¹

Причиной высоких процентов являлся огромный спрос на деньги со стороны мелких производителей. Это не однократно в античное время вызывало восстание со стороны должников с требованием отмены долгов и процентов по ним.

Эфесский храм был финансовым и деловым центром Эфеса, здесь хранились деньги в подвалах-хранилищах за определенную процентную плату. Храмы получали хорошие доходы от их земельной собственности, денежных штрафов, подарки и т.д. В древности были так же жрецы (Эллада), которые занимались имуществом, выдачей ссуд и участием в выгодных предприятиях для сбора так называемых сокровищ и увеличения дохода. Это давало возможность поддерживать святыни и давать деньги под ссуду.

Позже, но так, же в период существования храмов появились кредиты под залог имущества, т. е при неплатежеспособности должника имущество переходило в собственность храма или церкви. В средневековой Западной Европе функции банков выполняли монастыри. Уровень ведения дел вначале значительно отставал от античности. Официальная каноническая доктрина осуждала ростовщичество. Однако очень скоро были найдены «законные» основания для получения процента. Для этого достаточно было выдать «бесплатную» ссуду на чрезвычайно короткий срок (например, на три месяца), а дальше брать высокие проценты, мотивируя это «поднесением убытка» либо «неполучением прибыли».

Процент на ссуды в XII-XIV вв. колебался на очень высоком уровне (40-60%).¹ Так же, как Греция и Рим, Западная Европа вправе называться местом возникновения банков, именно здесь в Италии возникла двойная запись бухгалтерского учета, примерно XVI-XVII вв. В то время существовало понятие жиробанки среди кредиторов-ростовщиков, посредством которых они осуществляли безналичный расчет с клиентами, это было удобнее, чем металлическое денежное обращение, которое имело массу недостатков. Далее возникает вексельное обращение, и появляются первые банкноты. Денежное обращение имело право только на определенное количество денег, и было слабым, т. к деньги имели свойство быстро портиться и стареть. Это способствовало началу Нового времени, когда возникли банки, как особый вид деятельности, соединяющий интересы кредиторов и заемщиков.

Тогда банки выполняли следующие функции: посредничество в кредите, посредничество в платежах, мобилизация сбережений (доходов) и последующее превращение их в капитал и создание кредитных орудий обращения (банкнот и чеков). Наше время славится многообразием инструментов денежно-кредитной политики, из опыта древних Римлян, Греков и Итальянцев мы переняли многое, невзирая на античность того быта.

Сегодня существуют операции на открытом рынке, по покупке или продаже бумаг, которое может сократить или увеличить массу денег в обращение, если сравнивать с древностью, эти операции не имели надобности, т.к древность не славилась излишками денег. За то ставки по кредитам как были, так и остаются высокими, это объясняет то, что банковская деятельность, в сущности, направлена только на извлечение прибыли и не более. Учетная ставка, которой раньше не было, сегодня спасает граждан от неоправданного ростовщичества и хищения средств. То, что сейчас называется депозитом, считалось хранением вкладов в глиняных,

кожаных, деревянных, металлических горшках, и они не использовались в обращение. Их сохранность гарантировалась, потому что территория храмов строго ограничивалась и охранялась амфикинионами (владельцами земель вокруг храма).

Банковская деятельность всегда требовала высокий уровень безопасности и подготовки. Например, инкассация денежных средств - это сбор и перевозка денег из одного пункта в другой, казалось бы ничего сложного. Но это не совсем так, для проведения данной операции сотрудников службы инкассации специально обучают, и назначают на должность руководителя службы, водителя и инкассатора. Данные сотрудники не должны выполнять никакой другой связанной с банком работы, кроме инкассации денежных средств. Так же изучаются их личные дела (автобиография, должностная инструкция). Работники группы должны быть обеспечены экипировкой, средствами защиты, бронезищитом и многим другим, для безопасности перевозки.²

Современный мир сам диктует правила и законы, без которых наверняка воцарился бы хаос и беспорядок. Поэтому в современном мире ввелись законы, которые усложняют простроенную ранее систему, для усиления сложности в ведении банковских дел. Сейчас работа банкира по праву считается престижной и хорошей, в то время как первые банкиры были рабами и аристократия не видела их в числе своих. Только с 3 века до н.э. данная должность приобрела почетное звание и на нее претендуют и знатные граждане. Уже тогда многим банкирам были знакомы такие понятия как банкротство, мошенничество и риск потери прибыли. Так в 377 и 371 до н.э. одновременно лопнуло несколько банков, банкиры Аристолах, Созинома, Тимодема были вынуждены отдать все свое имущество вкладчикам, а Гераклид вообще решил спастись бегством. После вкладчикам стало не совсем удобно все свои сбережения вкладывать в один банк и это послужило зарождению новой тенденции для вкладчиков, которая сейчас называется диверсификацией вклада. Это - рассредоточение капитала между различными объектами вложений с целью снижения экономических рисков. Банковская система греческой династии Птолемеев в качестве депозитов рассматривала зерно - то есть банк мог иметь нечто вроде зернового склада или элеватора.

Дальнейшее развитие банков было связано с Древним Римом. Обращаясь к христианской Европе, надо сказать, что христианство с его принципами запрета ростовщичества сильно ограничивало возможности развития банков. Потому банковским делом занимались вначале иноверцы - евреи (собственно, у них в их деятельности от банка тут оставались лишь определенные, неполные функции). Потом запрет начали обходить разными способами. И, наконец, такое крупное предприятие, как Крестовые походы, стимулировало развитие кредита. Этим делом занялись ордена тамплиеров и госпитальеров. Обзором на первый банк позднего Средневековья и Нового времени стал венецианский BancodellaPiazzadiRialto (1587), затем аналогичные банки создали в Барселоне, Генуе, позже в Амстердаме (1609), Гамбурге (1619), Нюрнберге (1621).

Так государство стало брать на себя регуляцию экономической деятельности. Государство в качестве противовеса храмам поддерживало

ассоциации, и создавало собственные денежные фонды. Участвовало объединившись с церковью в комиссионно-расчетных операциях по внутренним и международным платежам, в торгово-комиссионных платежах (купля-продажа иностранных монет и драгоценных металлов), выдачу поручительств, гарантий, давали консультации, выполняли доверительные операции и бухгалтерское обслуживание. Вот так происходил постепенный переход банков из рук банкиров и руки государства, который по сей день регулирует успешно во многих странах мира банковскую деятельность. Именно законы установленные государством помогают решать все вопросы возникающие у сторон при заключении разных сделок. Только государство регулирует все процентные ставки и устанавливает лимиты и ограничения. Государство за честность и справедливость поэтому можно смело обращаться в банк и брать кредит не опасаясь процентных ставок, либо вкладывать деньги на депозитные счета, зная что есть гарантия при банкротстве.

Разницу между инновацией в Древней Греции (около 600 г. до нэ) и новым возвратом к ней в средневековой Европе (1000-1100 гг.) можно оценить эту разницу в 1600-1700 лет, для государственных банков примерно в 1900-2100 лет (Милет/Александрия и Венеция/Генуя).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРНЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. <http://www.grandars.ru/student/finansy/vozniknovenie-bankov.html>
2. <http://economics.studio/kredit-banki-dengi/rostovschicheskiy-kapital-31500.html>
3. <http://www.nationalbank.kz/?&switch=kazakh>
4. История банков: История старинных кредитных учреждений у древних греков и римлян, у средневековых итальянцев и в Голландии и в Германии XVII и XVIII столетий. 3-е издание
5. http://www.elitarium.ru/2003/12/18/istorija_bankov_i_deneg_vdrevnejj_grecii_i_rime.html

Зарецька Лілія Миколаєвна
Університет харчування та торгівлі
(Харків, Україна)

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ ДЕРЖАВИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті розглянуто теоретико-методологічні аспекти співвідношення громадянського суспільства і держави. Виділено і проаналізовано основні моделі взаємовідносин публічної влади і громадянського суспільства та визначено сфери їх застосування.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, сфера, модель, самоорганізація.

Аннотация. В статье рассмотрены теоретико-методологические аспекты соотношения гражданского общества и государства. Выделены и проанализированы основные модели взаимоотношений публичной власти и гражданского общества и определены сферы их применения.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, сфера, модель, самоорганизация.

Zaretskaya Liliya Nikolaevna
University of Food Technology and Trade
(Kharkiv, Ukraine)

THE RELATIONS BETWEEN THE STATE AND CIVIL SOCIETY: THE THEORETICAL-METODOLOGICAL ASPECTS

Abstract. The subject matter of the article are theoretical-methodological aspects of relation between civil society and state. The author distinguishes and the conceptual models of the relations between public authorities and institute of civil society and determines the spheres of their adequate use.

Key words: civil society, state, area, model, self-organization.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку розширення можливостей участі громадянського суспільства в соціально-економічних трансформаціях є загальносвітовим явищем. Теоретичного і практичного значення набувають питання пошуку нових форм суспільної організації та самоорганізації, співвідношення громадянського суспільства і держави. Світовим співтовариством накопичено значний позитивний досвід взаємовідносин між публічною владою та інститутами громадянського суспільства. Вони несуть на собі відбиток національної специфіки, історично-культурних традицій, відповідають соціально-економічним, політичним умовам держав.

В Україні за короткий період відбувся стихійний процес динамічної самоорганізації та помітного реструктурування громадянського суспільства.

Ефективна реалізація державної політики, здійснення соціально-економічних перетворень вимагає належного рівня взаємодії органів державної влади та громадянського суспільства.

Проблема взаємовідносин держави і громадянського суспільства отримала широке висвітлення в працях зарубіжних і вітчизняних дослідників: Дж. Коена, Е. Арато [6], Ю. Хабермаса, В. Дарендорфа [2], Ч. Тейлор [4], К. Поппера, Ю. Кока[5], І.І Кального, Т.І. Заславської, К. Гаджисва та ін.

Метою статті є дослідити і систематизувати відомі теоретичні моделі співвідношення громадянського суспільства і держави, визначити сфери їх практичного застосування.

Виклад основного матеріалу. Наукове визначення поняття громадянського суспільства – *societas civilis* (пізніше – *civil society*), як асоціації економічно вільних і незалежних громадян, союзу автономних, вільних і рівних один одному особистостей, започатковано в XVII – XVIII ст., в працях авторів Просвітництва (Ж. Боден, Т. Гоббс, Д. Локк) В теорії «природного права» й «суспільного договору» вони характеризують громадянське суспільство як державний стан суспільства («цивілізація»). Перехід до громадянського стану супроводжується заключенням суспільного договору, на основі якого народ і влада будують свої взаємовідносини. Держава виконує функції збереження суспільства від розпаду, створення умов для його матеріального (економічного) і духовного росту, а громадянське суспільство, в свою чергу, стримує прагнення влади до панування.

В рамках класичної республіканської традиції, пов'язаної з іменами Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, А. Сміта, І. Канта, А. де Токвіля, громадянське суспільство поряд з «цивілізованістю» співвідноситься з громадянством індивіда як члена суспільства, який знаходиться в певних відносинах з державою. На їх думку, саме індивід є основним елементом суспільства.

Розмежування держави і громадянського суспільства, домінуюче в сучасній ліберальній думці, склалось в др. пол. XVIII ст. в процесі розвитку ринкового капіталізму і виникнення держав в Західній Європі. В цей час формуються теорії індивідуалізму, лібералізму, підкреслюється нетотожність інтересів особистості і суспільства, суспільства і держави, обґрунтовується думка про первинність суспільства по відношенню до держави.

В рамках ліберальної традиції сформувався індивідуально-особистісний концептуальний підхід до проблем формування громадянського суспільства і аналізу взаємовідносин з державою (І. Берлін, Р. Дарендорф, Й. Шумпетер) [1, с. 95 – 99]. Згідно даного підходу громадянське суспільство виникає раніше від держави і визнається примат прав людини як вільного індивіда. Громадянське суспільство розглядається як неполітичне суспільство, сфера соціальної взаємодії, де домінують принципи ринку і приватна власність. Громадянське суспільство є носієм суто індивідуального, приватного інтересу, яке протистоїть державі як уособленню інтересу загального.

Держава представлена урядовим апаратом, який обслуговує окремих індивідів і стежить за встановленими правилами поведінки чи конкуренції (роль «нічного сторожа»). Держава необхідна, щоб уникнути анархії. Головною функцією держави є забезпечення окремих індивідуальних інтересів, збереження соціального порядку і свободи громадян.

В ліберальній трактовці держава як центральний інститут поступово втрачає свою функцію, перетворюючись на другорядний інститут оскільки із розвитком освіти, науки, виробництва розвиваються нові форми взаємодії і суспільного життя. Суспільства як цілісної системи практично не існує. На місці «історії держави і народу» приходить історія індивідів. Суб'єкти функціонують на основі законів і правил, не маючи вищої влади над собою. Умовою дотримання правил є усвідомлення громадянами свого інтересу, що примушує їх діяти розумно.

Модель взаємовідносин держави і громадянського суспільства, що базується на індивідуально-особистісному підході, є ідеалізованою і має дещо утопічний характер оскільки усунення держави як центрального інституту управління містить небезпеку для функціонування суспільства в цілому, і громадських прав, зокрема. Формування правил, законів і їх дотримання не відбувається стихійно, потрібні структури, які створюють і забезпечують механізм їх реалізації. Закони як такі – це параметри порядку, які може накладати на суспільство лише система як цілісність. Гарантом збереження прав і свобод є демократична держава. «національна держава може бути анахронізмом для всіх практичних речей, але вона, як і раніше, є неодмінним захистом свободи» [2, с. 222].

Наступним концептуальним підходом в аналізі проблеми формування громадянського суспільства і визначення взаємовідносин з державою є корпоративно-груповий, який сформувався в рамках гегелівської традиції (від гегелівських корпорацій) і утвердився у континентальній Європі, переважно, у Німеччині (К. Леш, Ж. Донзело, Д. Гелбрейт, Е. Блек) [1, с. 95 – 99].

В рамках зазначеного підходу визнається єдність між громадянським суспільством і державою, де остання є результатом суспільної структуризації, як системи, яка накладає на суспільство свої параметри порядку (закони) і за допомогою своїх структур домагається, щоб громадяни дотримувались цих законів. Правова держава покликана гарантувати громадянські права та свободи людини, бути зовнішньо і внутрішньополітичним інструментом життєзабезпечення громадянського суспільства, охорони громадського порядку та особистої безпеки. Діяльність органів публічної влади повинна бути обмежена чітким, санкціонованим суспільством через закон правовими рамками. Держава уособлює порядок, а громадянське суспільство – часткову невпорядкованість [2].

Громадянське суспільство розглядається як сфера приватних інтересів, або сфера об'єднань громадян нижчого від держави ієрархічного рівня. Правова держава і громадянське суспільство передбачають утвердження правових взаємовідносин між владою і громадянами. Покликання громадянського суспільства – це забезпечення і реалізація прав і свобод індивідів, а держави – сприяти цьому.

Згідно даного підходу громадянське суспільство знаходиться в структурі системи – держава, де остання є атрактором усіх суспільних процесів, а громадянське суспільство – внутрішнім середовищем чи структурою цих системотворчих процесів. Індивіди виконують ті ж самі функції (організаційні, стабілізаційні тощо), що й держава, але в меншому обсязі.

Коли структура держави поширюється на все суспільство – утворюється тоталітарна держава, в якій не залишається місця для громадянського

суспільства. Коли рівень впорядкованості (структурованості) зменшується, з'являється громадянське суспільство. Провести чітку межу між державою і громадянським суспільством неможливо.

Логіка моделювання суспільної системи така, що чим більше «незалежні» об'єднання, тим більший їх економічний капітал і тим більше вони інтегровані в державу і більша впорядкованість їх організацій. До громадянського суспільства зараховуються переважно великі суспільні об'єднання, такі як профспілки, церкви чи великі корпорації. «У вузькому значенні громадянське суспільство існує тільки там, де суспільство як цілісність може структурувати себе через незалежні від держави об'єднання і координувати їхні дії», а також «помітно визначати і моделювати хід державної політики» [3, с. 57]. Найважливішою тенденцією великих об'єднань є їх інтеграція в державу.

У сучасних розвинених країнах Заходу корпоративно-груповою моделлю ідентифікується з численними консультативними комітетами і комісіями при міністерствах, відомствах і урядах, у роботі яких беруть участь представники груп і об'єднань за інтересами (профспілки, роботодавці та інші), які виконують важливу функцію вироблення рекомендацій і попереднього опрацювання відповідальних державних рішень в тому числі пов'язаних з підготовкою законопроектів [4, с. 18].

Модель взаємодії держави і громадянського суспільства, що базується на корпоративно-груповому підході, потребує сильної держави, а держава – сильного громадянського суспільства. Ю. Кока зазначає, по-перше, функціонування і розвиток громадянського суспільства вимагає наявності політичних закладів, які відповідають критеріям правової і конституційної держави, що робить можливим демократичну участь громадян в політиці, вирішує принципові питання, визначає правові рамки, забезпечує захист тощо; по-друге, саме громадянське суспільство впливає на правову і конституційну державу, робить її динамічною і притягує до відповідальності [5].

Важливим моментом у взаємовідносинах громадянського суспільства і держави є оптимальний розподіл функцій і задач між ними. Необхідний відхід держави від виконання інтервенціоністських функцій (черезмірної опіки) і концентрація уваги на головних завданнях розвитку суспільства та розширення можливостей вирішення суспільних завдань громадянським суспільством.

Охарактеризовані вище підходи схожі в характеристиці громадянського суспільства і держави. Так, в індивідуально-особистісному підході переважає принцип ринку (горизонтальна взаємодія), а в корпоративно-груповому – принцип ієрархії.

Дещо іншим є концептуальний підхід, який розглядає громадянське суспільство як сферу, аналітично незалежну і відокремлену від держави і ринку, де діють інші норми і принципи, насамперед норми рівності (визнається рівність незалежних систем (сфер) в суспільному організмі). Розмежування сфер суспільної організації приводить до їх протиставлення. В рамках зазначеного підходу визнається важливість існування держави для функціонування громадянського суспільства і визнається єдність автономії особистості і суспільних інтересів.

Даний підхід відстоюють такі дослідники, як Р. Дарендорф, Дж. Коен, А. Арато та ін. Вони вбачають в громадянському суспільстві динамічний соціальний простір самоорганізованих спільнот і об'єднань, потенціал яких дозволяє створити сильну і незалежну від держави структуру. Характерним для цього підходу залишається домінування принципу ринку або горизонтальної взаємодії. На перший план висувають публічну сферу і функцію участі.

Так, Дж. Коен і Е Арато розвивають концепцію «трьохчленної» моделі суспільства А. Грамши, згідно якої громадянське суспільство знаходиться поза сферами економіки (капіталу) і держави (влади) і вказують на їх принципову відмінність. Особливістю сфери громадянського суспільства є рівність, солідарність, відкритість, повага до інших і довіра. Зазначені характеристики можна розглядати одночасно як цінність і мотиви поведінки індивідів і як моделі взаємодії в рамках громадянського суспільства, які несуть нормативний характер і передбачають інституціоналізацію. Ні економічна, ні політична сфера не мають зазначених ознак. Державна бюрократія проклямує як регулятивні принципи солідарності і рівності, але в той же час є ієрархізована. Економічна сфера базується повністю на приватному інтересі, що апriorі виключає нехарактерні для неї такі категорії як рівність і солідарність та, навпаки, породжує економічну стратифікацію суспільства за результатами економічної діяльності індивідів, що звужує громадянське суспільство [6].

Відмінність зазначених сфер породило ідею їх протистояння. Слід зазначити, що протиставлення громадянського суспільства і держави призводить до виникнення негативних факторів – вони перебувають в постійному процесі боротьби, а не в конструктивному діалозі [2]. Ідея протиставлення громадянського суспільства і держави може бути актуальною у випадку обмеження в доступі до політичної сфери (виборчі права громадян) в авторитарних режимах, протистояння корумпованій державі, а не в демократичних суспільствах.

Автономність громадянського суспільства стосовно держави також є умовною, оскільки захист прав та інтересів громадських груп, організацій регламентується державними актами і контролюється державними органами.

В сучасних умовах громадянське суспільство розглядається не як альтернатива, а як урівноважуюча сила і доповнення до держави. На перший план виходять ідеї соціально-політичного партнерства, державної підтримки процесів суспільного саморегулювання, а в другу чергу, суспільного контролю за владою, конструктивної опозиції з боку суспільства по відношенню до влади. Оскільки громадянське суспільство потребує сильної держави, і навпаки, відносини між ними доцільно визначати як «відносини критичного партнерства і взаємної підтримки» [5, с. 59].

Сьогодні не існує будь-якої універсальної чи нормативної моделі взаємовідносин, яку можна було б використати в Україні. Але досвід взаємовідносин влади й громадянського суспільства в інших країнах з урахуванням української сучасності, історичних традицій, менталітету й законодавства може знайти застосування в нашій державі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Цвих В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика: Монографія //К.: ВПЦ «Київський університет». – 2002. – Т. 376.
2. Dahrendorf R. Fragmente eines neuen Liberalismus. - Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1987.
3. Taylor Ch. Die Beschworung der Civil Society // Europa und die Civil Society/ Castelgandolfo-Gesprfliche 1989. Hrsg. Michalski K. Institut fbr die Wissenschaften vom Menschen. - Stuttgart: Klett-Cotta, 1991.
4. Бунік М. Теоретико-методологічні аспекти співвідношення громадянського суспільства і держави. – 2006.
5. Кока Ю. Европейское гражданское общество: исторические корни и современные перспективы на Востоке и Западе //Неприкосновенный запас. – 2003. – №. 2. – С. 28.
6. Коэн Д., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория //М.: Весь мир. – 2003. – Т. 784.

Конохова Зоя Петрівна
Національний технічний університет Харківський політехнічний інститут
(Харків, Україна)

ЦІНА ІНФОРМАЦІЇ У ІНФОРМАЦІЙНОМУ БІЗНЕСІ

Анотація. Досліджується актуальна проблема функціонування інформаційного бізнесу - визначення ціни унікальної інформації. Відзначається, що формування ринкової ціни вказаного виду інформації ґрунтується на необхідності зменшення невизначеності у процесі прийняття управлінських рішень покупцем та намаганні продавця отримати специфічну «квазіренду» від монопольного володіння унікальним інформаційним ресурсом. Розглядається структура специфічної квазіренди.

Ключові слова: інформаційний бізнес, інформація, прийняття управлінських рішень, невизначеність, нееластична пропозиція унікальних товарів, квазіренда.

Konokhova Z.
National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute"
(Kharkiv, Ukraine)

PRICE INFORMATION In INFORMATION BUSINESS

Abstract. The article explores the problems topical hitch functioning information business - definitions unique information prices. Notes, that the market prices formation divided form information based on necessary reduction uncertainty at process adoption management solutions buyer that Seller intention to get specific «quasi-rent» from unique information resource possession. Considered structure of specific quasi-rent.

Keywords: informational business, information, adoption management solutions, uncertainty, inelastic supply unique goods, Quasi-rent.

Інформаційний бізнес – це бізнес, який ґрунтується на продажу інформації, перш за все – унікальної. Залежно від виду покупця інформації в інформаційному бізнесі можна досить умовно виділити такі сегменти, як

- споживчий - інформація передається некомерційному споживачеві;
- інтелектуальний – передача і споживання інформації серед фахівців;
- сегмент так званої взаємодії, коли компанії – розробники взаємодіють при створенні та подальшій реалізації своєї продукції;
- сфера забезпечення бізнесу – коли відбувається обмін інформацією у різних видах бізнес-діяльності.

Постановка проблеми і її значення. Очевидно, що кожен з перерахованих сегментів формує попит на інформацію та її пропозицію, виходячи зі специфіки взаємодії продавця і покупця, а також з особливостей товару (виду інформації та мети її придбання).

У цьому зв'язку виникає проблема визначення ціни інформації. Особливо актуальною ця проблема є для сфери забезпечення бізнесу,

оскільки на основі придбаної інформації приймаються рішення, спрямовані на досягнення певних економічних результатів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми зростання ролі інформації у сучасній економіці та зміни характеру економічних процесів досліджуються останнім часом досить активно такими визначними науковцями, як Дж. Акерлоф, А. Алчян, У. Вікрі, Г. Демсец, Ф. Міровскі, Дж. Міррліс, Г. Саймон, Ж. Сапір, Дж. Стігліц, Дж. Стіглер, Ю. Хабермас, Дж. Ходжсон та ін.

Невирішена частина загальної проблеми полягає у тому, що встановлення ціни інформації розглядається лише з кількісних позицій, або з позицій вартості зменшення невизначеності при прийнятті рішення підприємцем. Практично не досліджено процес взаємодії економічних суб'єктів при визначенні ціни унікальної інформації.

Метою цієї статті є реалізація політико-економічного підходу до встановлення ціни інформації через визначення структури «ціни продавця» та «ціни покупця» як проявів мотивів суб'єктів ринкових відносин та їх ринкових позицій.

Основна частина. Інформація на ринку часто поводить як товар, і тому її важливими властивостями є споживча вартість і вартість.

Споживча вартість інформації полягає в її спроможності задовольняти потреби покупця. Придбання інформації частіш за все здійснюється з метою зменшення невизначеності (зниження ризику) у процесі прийняття рішень. Отже, інформація повинна мати цінність для покупця.

Цінність товару, як відомо, залежить від його корисності та рідкості.

Корисність інформації визначається її споживчими характеристиками:

- достовірністю (максимально можливою відповідністю дійсному стану об'єкта або процесу);
- повнотою (достатністю для прийняття рішення);
- актуальністю (новизною і своєчасністю);
- формою, придатною для прямого сприйняття покупцем (інформація повинна бути структурована, адекватно кодована, представлена на відповідному носії).

Рідкість інформації – складна теоретична проблема.

Інформація має властивість поширюватися безмежно, що породжує такі характеристики як неможливість виключення та відсутність суперництва у споживанні. У цьому сенсі інформація — суспільне благо, тобто багато людей можуть володіти однією й тією ж інформацією одночасно, і при цьому факт наявності інформації у одного індивіда не зменшує ступінь володіння інформацією для інших. В зв'язку з цим відносно інформації виникають ті ж проблеми, які притаманні суспільним благам: оцінки блага, виявлення «безбілетників», розподілу блага.

Але в той же час інформація є обмеженим ресурсом, особливо, коли мова йде про стратегічну або комерційну інформацію, що не перебуває у відкритому доступі. Можна сказати, що одним з найбільш адекватних критеріїв віднесення інформації до обмежених ресурсів є можливість комерціалізації інформації, економічно вигідного її використання. Крім того, навіть придбавши формальні права на інформаційний продукт, тобто ставши його власником, не кожен може ним скористатися, оскільки для цього потрібна здатність

сприймати інформацію, обумовлена накопиченим об'ємом знань. Тобто, інформація характеризується не стільки рідкістю, скільки вибірковістю.

Визначення ціни інформації здійснюється у процесі взаємодії продавця і покупця, причому кожен переслідує свої цілі, а тому мотивований щодо процесу покупки (продажу) саме цієї інформації.

Основний метою покупця бізнес-інформації у більшості випадків є посилення конкурентних позицій на ринку (отримання конкурентних переваг). З цією метою може пред'являтися попит на інформацію про характеристики і можливість придбання нових технологій, на закриту оперативну-управлінську або фінансову інформацію щодо конкурентів, інформацію про стан ринку і т.п.

У будь-якому випадку отримання даної інформації знижує ступінь невизначеності середовища, у якому приймаються управлінські рішення (скорочує кількість можливих альтернатив і варіантів їх реалізації), допомагає точніше сформулювати критерії оптимальності рішень, що приймаються. Економічна реалізація зниження невизначеності полягає в отримання додаткової прибутку. Приймаючи рішення про покупку інформації, підприємець повинен оцінювати можливий приріст прибутку (або зміну інших показників, що мають значення для бізнесу), вірогідні характеристики очікуваних змін, і на цьому підґрунті визначати «ціну покупця». Таким чином, «ціна покупця» має у своїй основі маржинальний дохід (прибуток), а ціни економічних ресурсів залежать від їх граничної продуктивності і граничного доходу, який виникає у результаті їх використання. У випадку придбання і ефективного використання необхідної інформації покупець отримує певну конкурентну перевагу, використовуючи яку, він протягом деякого часу зможе отримувати специфічну «квазіренту» як складову його прибутку.

Формування «ціни продавця» інформації базується, на нашу думку, на тому, що пропозиція ексклюзивної інформації даного виду фіксована, а тому є нееластичною.

У процесі формування цін на інформаційні товари і послуги кожен виробник вирішує цілий ряд питань: наскільки унікальні пропонувані товари і послуги, якою є платоспроможність споживачів, яка структура ринку даного продукту і т. п. Інформаційні служби часто роблять ставку на унікальність продукту. Наприклад, на ринку баз даних багато з них не мають аналогів, що надає виробникам переваги при визначенні рівня цін.

Пропонуючи унікальний економічний ресурс, продавець реалізує своє монополне право на володіння ним, визначає місце його використання, визначає відмінність даного ресурсу від відповідної загальнодоступної інформації.

Таким чином формується структура «ціни продавця» інформаційного товару. Вказана структура включає, на нашу думку, витрати продавця (іноді досить значні; які містять витрати на отримання інформації, її оброблення, структурування, кодування і т.п.), а також специфічну квазіренту (обумовлену конфігурацією ринку, особливостями товару комбінацію абсолютної, монопольної та диференційної форм). Конфігурація ринку інформаційних товарів певною мірою теж визначається специфікою пропонованого продукту.

Виробники благ часто здатні агрегувати попит різних споживачів і, отже, отримувати економію від масштабу і різноманітності. Згодом, коли товари або послуги стають всі більш унікальними, економія, отримувана зовнішнім

постачальником у результаті агрегування багатьох замовлень, не може більше реалізуватися, що істотно підвищує ціну, запитувану продавцями унікальних товарів, до яких відноситься й інформація.

Іншою найважливішою складовою ціни інформації, запитуваної продавцем, є квазірента. Словник Макміллана визначає квазіренту як частину доходу продавця товару або послуги, яка перевищує його альтернативні витрати (opportunity cost) у той час, коли пропозицію тимчасово зафіксовано [1, с. 415]. Очевидно, що фіксована пропозиція унікальної інформації породжує прагнення її продавця реалізувати право на отримання квазіренти.

Квазірента може бути поділена на дві частини: загальні постійні витрати і чистий прибуток. Перша частина представляє альтернативну цінність інформаційного ресурсу, тобто дохід, який був би отриманий його власником, якщо б ці ресурси використовувалися за іншим призначенням. Друга частина, чистий прибуток, визначається різницею між квазірентою та загальними постійними витратами.

А. Маршалл, вводячи у науковий обіг поняття квазіренти, зазначав, що частка квазіренти у загальній сумі виплат власнику ресурсу тим менше, чим вища еластичність його пропозиції, і тим більше, чим ця еластичність нижча. Якщо пропозиція ресурсу абсолютно нееластична, крива його пропозиції має вид прямої, перпендикулярної осі кількості ресурсу, а вся сума виплат власнику представляє квазіренту [2, с. 135-136.]

Квазірента, яка включається продавцем в очікувану ціну, покликана економічно реалізувати монопольне право продавця на володіння інформацією і відмінність даного ресурсу від загальнодоступної інформації. На цій підставі формуються монопольна, абсолютна і диференційна складові квазіренти, вбудованої у ціну продавця.

Передача права власності на інформацію у процесі її продажу визначає і передачу права на отримання квазіренти покупцеві протягом певного проміжку часу, що визначається здатністю конкурентів нейтралізувати витік інформації, впровадити у виробничу систему технології подібної продуктивності або вжити інших заходів, спрямованих на вирівнювання конкурентних позицій.

Джерелом квазіренти, яку отримує покупець інформації, є, як вже зазначалося вище, приріст прибутку, забезпечений прийняттям управлінських рішень на основі отриманої інформації.

Таким чином, ціна інформації, що формується у результаті взаємодії продавця і покупця, визначається, з одного боку, граничним прибутком як можливим результатом використання інформації, з іншого – витратами продавця і квазірентою, породжуваною його винятковим правом на реалізацію даного унікального товару.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Словарь современной экономической теории Макмиллана. - М.: ИНФРА-М. 1997. - 608 с.
2. Маршалл А. Принципы экономической науки, Т.1. - М.: Издательская группа «Прогресс». 1983. - 415 с.
3. Стиглер Джордж Дж. Экономика информации [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/ekonomika-informatsii>.

УДК 338.2:504.06

Королева Наталья Вадимовна, Левченко Александр Сергеевич
БГТУ им. В.Г. Шухова
(Белгород, Россия)

НАПРАВЛЕНИЯ И ЦЕЛИ ПОЛИТИКИ В ОБЛАСТИ УПРАВЛЕНИЯ ЭЛЕКТРОННЫМИ ОТХОДАМИ

Аннотация. В статье предложены направления совершенствования политики управления электронными отходами. Определены критерии оценки инновационной составляющей технологий переработки ЭЭО и факторы, которые следует учитывать при разработке политики управления электронными отходами.

Ключевые слова: электрические отходы, электронный мусор, электронные отходы, ЭЭО, утилизация, переработка, вторичное сырье.

Korolyova Nataliya V., Levchenko Alexander S.
Belgorod State Technological University named after V.G. Shukhov
(Belgorod, Russia)

DIRECTIONS AND OBJECTIVES OF ELECTRONIC WASTE MANAGEMENT POLICY

Abstract. The article proposes directions for improving electronic waste management policy. Criteria for assessing the innovative component of EEE processing technologies and factors that should be taken into account when developing an electronic waste management policy are identified.

Key words: electric waste, electronic garbage, electronic waste, EEE, utilization, processing, secondary raw materials.

Электронные и электрические отходы (ЭЭО) являются одним из наиболее быстро растущих источников мусора во всем мире. Объем электронных отходов вырос с 19,5 млн. тонн в 1990 году до 57,4 млн. тонн в 2010 году и более, чем втрое (приблизительно до 75 млн. тонн) в 2015 году [1]. Для малых предприятий переработка электронных отходов является, с одной стороны, экономической нишей, с другой, позволяет экономить издержки производства за счет использования сырья, созданного в процессе вторичной переработки материалов [2]. Кроме того, утилизация ЭЭО приводит к положительным эффектам для окружающей среды.

Потенциал рынка переработки ЭЭО оценивается в зависимости от потенциального объема электронных отходов, который определяется сопоставлением с объемом оборудования, находящемся в пользовании предприятий, организаций и населения, а также с учетом среднего размера типового перерабатывающего завода, применяющего определенную технологию переработки. Электронное и электрическое оборудование для переработки можно разделить на три группы: приборы для охлаждения и заморозки, информационные и коммуникационные технологии (ИКТ), телевизоры и мониторы. Потенциал рынка инновационных технологий

предварительной обработки оценивается по трем критериям: ручной демонтаж и сортировка фракций; дегазация хлорфторуглеродов (ХФУ) / гидрохлорфторуглеродов (ГФУ); полуавтоматическое удаление электронно-лучевой трубки и очистка.

С целью минимизации вреда, наносимого окружающей среде в процессе утилизации ИКТ, можно выделить следующие направления совершенствования политики управления электронными отходами:

– анализ рыночного потенциала существующих и перспективных технологий для утилизации электронных отходов, в том числе в развивающихся странах;

– изучение возможности реализации положений Программы ООН по окружающей среде (United Nations Environment Programme, UNEP) применительно к трансферу инновационных технологий переработки электронных отходов для достижения целей в области борьбы с глобальным изменением климата;

– определение инновационных узлов и центров передового опыта, которые занимаются развитием технологий переработки электронных отходов.

К целям политики управления электронными отходами относится решение важных задач в области защиты окружающей среды и минимизации негативного влияния ИКТ на здоровье населения, в том числе:

– утилизация опасных фракций экологически безопасным способом;

– максимальное восстановление ценного материала (например, металлов и сплавов);

– создание экологически эффективных и устойчивых предпринимательских структур;

– оценка социальной эффективности на местном уровне.

Инновационный критерий технологий переработки ЭЭО можно оценивать с точки зрения экономических, экологических и социальных эффектов. В процессе разработки политики управления электронными отходами следует учитывать концептуальные основы переработки ЭЭО, в том числе роль и цели переработки электронного мусора в управлении ресурсами и контроле токсичных выбросов; структуру и этапы цепочки регенерации вторичного электронного и электрического оборудования; инновационную составляющую при выборе критериев оценки технологий переработки; общие требования, предъявляемые к сортировке и демонтажу электронных отходов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Huisman J. Eco-efficiency evaluation of WEEE take-back systems, Waste Electrical and Electronic Equipment (WEEE) Handbook / Vanessa Goodship Ab Stevels (eds.); 1st ed. Woodhead Publishing, 2012. – 752 p. Pp. 93-119.
2. Таничева Т.С. Механизм обеспечения устойчивого развития малых предприятий / Таничева Т.С. // Вестник БГУ им. В.Г. Шухова. 2015. №1. С. 88-92.

УДК 336.74; 339.72

Маркусенко Марина Викторовна
Белорусский государственный экономический университет
(Минск, Республика Беларусь)

ФИНАНСОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ИНТЕГРАЦИОННОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СТРАН ЕВРАЗИЙСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО СОЮЗА

Аннотация. Рассмотрены этапы образования единого валютного пространства в рамках Евразийского экономического союза. Проработаны вопросы создания общего платежного средства, которое будет обслуживать внешнеторговый оборот стран и служить инструментом реализации единой денежно-кредитной и валютной политики. Определена необходимость использования наднациональной валюты в качестве общего платежного средства. Выделены функции единого центрального банка стран Евразийского экономического союза.

Ключевые слова: экономическая интеграция, денежно-кредитная политика, валюта, обменный курс, общее платежное средство.

Maryna Markusenka
Belarusian State Economic University
(Minsk, Republic of Belarus)

FINANCIAL INTEGRATION MECHANISMS OF INTERACTION BETWEEN COUNTRIES OF THE EURASIAN ECONOMIC UNION

Abstract. The stages of the formation of a single currency space within the framework of the Eurasian Economic Union have been considered. The issues of creating a common means of payment that will serve the foreign trade turnover of countries and serve as an instrument for implementing a unified monetary policy have been worked. The need to use the supranational currency as a common means of payment is defined. The functions of the single central bank of the countries of the Eurasian Economic Union are highlighted.

Keywords: economic integration, monetary policy, currency, exchange rate, common means of payment

Исключительно важную роль в механизмах интеграционного взаимодействия призваны играть инструменты валютно-финансового сотрудничества как важнейшие методы активизации экономических взаимоотношений интегрирующихся государств.

Важным шагом в развитии валютной интеграции явилось создание в 2012 году Единого экономического пространства и на его основе - в 2015 году Евразийского экономического союза (ЕАЭС). Государствами-членами Евразийского экономического союза являются Республика Армения, Республика Беларусь, Республика Казахстан, Республика Кыргызстан и Российская Федерация. В рамках принятых соглашений в ближайшее время не предвидится образовывать валютный союз ЕАЭС, речь пока идёт о расширении использования национальных валют во взаимной торговле

интегрирующихся стран с возможным введением единой валюты в долгосрочной перспективе. Планируется проводить единую макроэкономическую, антимонопольную, валютную и финансовую политику с 2025 года.

Следовательно, одним из актуальных вопросов в условиях Евразийского экономического союза (ЕАЭС) является отношение государств-участников к проблемам национальных валют и развития методов и инструментов валютной политики.

Исследования показали [1], что процесс валютной интеграции и создания единого валютного пространства в рамках ЕАЭС может проводиться в три этапа:

1) Осуществление взаимодействия при проведении платежей между странами, координация денежно-кредитной и валютной политики.

2) Координация курсовых политик, формирование общего платежного средства и центрального банка ЕАЭС.

3) Введение единой валюты, создание валютного союза.

Возникает необходимость проработки вопросов создания общего платежного средства (ОПС), которое будет обслуживать внешнеторговый оборот стран и служить инструментом реализации единой денежно-кредитной и валютной политики.

При этом возможно:

– использование в качестве общего платежного средства денежной единицы одной из стран ЕАЭС;

– использование в качестве общего платежного средства новой валюты.

ОПС будет выполнять функции международного платежного средства, поскольку его обращение будет первоначально распространяться на территории Республики Беларусь, Казахстана, Российской Федерации, Армении и Кыргызстана. ОПС будут также способствовать образованию резервов в (центральных) банках, т.е. новая валюта будет также выполнять функцию средства накопления.

Практика Международного Валютного Фонда в отношении использования СДР как средства накопления подтверждает то, что некоторые страны смогут накапливать излишек данной валюты на своих текущих счетах в результате положительного сальдо внешнеторгового оборота и других операций. ОПС первоначально будет использоваться в официальном обращении между центральными банками и единым эмиссионным центром, а также рядом других институтов стран ЕАЭС.

При выстраивании единого валютного пространства надо будет учесть проявившиеся проблемы ЕС. Как показал кризис, странам выгоднее самостоятельно маневрировать эмиссией, чтобы в случае необходимости была возможность девальвировать национальную валюту и за счет этого смягчить проблемы с дефицитом бюджета и госдолгом [2].

В первую очередь между странами ЕАЭС должна идти речь о координации денежно-кредитной политики, банковской интеграции. Российские банки уже выходят на рынки стран-партнеров, покупая доли в их кредитных организациях. Так, Сбербанк России выкупил в 2011 году 93,27%

акций белорусского ОАО «БПС-Банк», который был переименован в Открытое акционерное общество "БПС-Сбербанк".

Прежде всего, официальное использование ОПС будет определяться механизмом взаимодействия Национального Банка Республики Беларусь, а также центральных банков других стран-участниц, и единого эмиссионно-расчетного центра, который посредством проводимой кредитно-денежной политики будет также формировать статус общей расчетной валюты.

Необходимо определить пределы колебаний обменных курсов и паритетов внутри ОПС, что даст возможность центральным банкам в некоторой степени регулировать данный показатель.

Центральные банки пяти стран будут хранить резервы в Едином центральном банке ЕАЭС, которые будут сформированы в ОПС. Дальнейшая эмиссия ОПС приведет к использованию их в качестве резервной валюты для центральных банков стран-участниц ЕАЭС.

Вслед за первоначальным использованием ОПС в официальном обращении неизбежно возникает задача введения ОПС в частное обращение для всех экономических субъектов стран-членов, вовлеченных во внешнеторговые отношения между собой. В данном случае проводниками в реальную экономику станут банки второго уровня, т.е. коммерческие банки пяти государств. ОПС в здесь будет исполнять функциональную характеристику денег и использоваться главным образом в качестве средства платежа и средства накопления.

Использование общего платежного средства и создание единого центрального банка создаст возможности функционирования системы взаиморасчетов по экспортно-импортным операциям между странами ЕАЭС. ОПС сможет использоваться как средство платежа экономических субъектов стран-членов, вовлеченных во внешнеторговые отношения.

Таким образом, ОПС сможет выполнять все функции международной валюты: мера стоимости, средство платежа и средство накопления, как в официальной, так и в частной сфере обращения ЕАЭС.

Существует возможность использования российского рубля в качестве общего платежного средства. В то же время эксперты считают, что дальнейшее значительное расширение рублевой доли во взаимной торговле не принесет пользу России. Это объясняется тем, что основные товары российского экспорта - нефть, газ и металлы - торгуются за доллары, и Россия может оказаться в невыгодном положении. В то же время производители белорусских товаров хотят получать за свою продукцию выручку в свободно конвертируемой валюте, так как комплектующие они покупают в Европе и других странах.

Если предположить, что в качестве ОПС будет использоваться российский рубль, то можно выделить следующие положительные и отрицательные последствия для Республики Беларусь. Эти последствия будут примерно такими, какие предполагались при введении российского рубля в качестве единой валюты в рамках Союзного государства Беларуси и России (таблица1) [3].

Таблица 1. Положительные и отрицательные последствия введения российского рубля как ОПС для Республики Беларусь

Отрицательные последствия	Положительные последствия
<ol style="list-style-type: none"> 1. Долгосрочное падение ценовой конкурентоспособности белорусского экспорта. 2. Вытеснение западного импорта российским. 3. Утрата способности регулирования базовых кредитно-денежных показателей. 4. Ограничение политики государственных расходов. 5. Потеря сеньоража. 6. Неспособность эмиссионного финансирования госпрограмм. 7. Придание «обслуживающего» характера белорусской экономике. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Минимальные организационные, юридические и временные затраты на построение валютного союза. 2. Структурная простота построения инфраструктуры валютного союза. 3. Немедленное устранение внешних препятствий во взаиморасчетах экономических субъектов государств ЕЭП. 4. Снижение цен на импортируемую из России потребительскую продукцию. 5. Снижение себестоимости белорусской продукции. 6. Увеличение внешнеторгового оборота с Россией. 7. Рост заработной платы. 8. Большая стабильность курсообразования

Можно отметить, что положительные последствия введения российского рубля в качестве ОПС для экономики Республики Беларусь возникнут в ближайшей перспективе. В то же время отрицательные последствия будут оказывать негативное влияние в долгосрочном периоде. Аналогичные последствия в этом случае возникнут и для Казахстана, Армении и Кыргызстана. Поэтому можно сделать вывод, что для Республики Беларусь вариант использования российского рубля в качестве ОПС является нежелательным.

Предполагается, что построение единого валютного пространства является наиболее перспективным в случае создания новой общей наднациональной валюты, центрального финансово-кредитного института ЕАЭС и, соответственно, платежной системы, которые в первую очередь обеспечивали бы процессы взаиморасчетов по внешнеэкономическим операциям и способствовали развитию национальных экономик и укреплению национальных валют.

Создание единого центрального банка ЕАЭС возможно наподобие Европейского Центробанка, выполняющего функцию эмиссионного центра. В его состав должны будут войти представители пяти стран. Для этого необходимы унификация законодательства в банковской сфере, а также на рынке ценных бумаг в странах ЕАЭС.

Основными функциями, которые должен выполнять единый центральный банк ЕАЭС, будут выступать:

- координация денежно-кредитной политики стран-участниц с целью поддержания стабильности цен;
- реализация политики курсообразования;
- мониторинг выполнения валютных соглашений и функционирования механизмов валютной интеграции;

- использование общего платежного средства на мировых финансовых рынках.

- Осуществление краткосрочного кредитования (сроком на 3 месяца) - позволит центральным банкам пяти стран заимствовать средства для финансирования временных затруднений в платежном балансе.

- Среднесрочное кредитование - для специально оговоренных ситуаций; на срок от двух до пяти лет.

Таким образом, для успешного осуществления валютной интеграции стран ЕАЭС необходимо принять во внимание опыт стран ЕС, а в частности – создание центрального финансового института интеграционной группировки.

Только переход на взаимную конвертируемость валют позволил бы странам ЕАЭС получить значительную экономию на банковских комиссиях, сократить потребность в свободно конвертируемых валютах.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Маркусенко, М. Модификация валютной политики Беларуси в условиях интеграционных процессов /М. Маркусенко//Банковский вестник, №19, июль 2013.– с. 13–20.
2. Петров, М.В., Плисецкий, Д.Е. Возможности и перспективы интеграции стран СНГ в финансовой сфере / М.В. Петров, Д.Е. Плисецкий // Финансы и кредит. – 2011. – №8. – С. 38–48.
3. Петрович, А.А. Валютная интеграция Европейского союза: опыт для стран СНГ / А.А. Петрович. – Минск: ИООО «Право и экономика», 2004. – 160 с.

УДК 330:658.15:336.71(621)

Мерғалиев Батырхан Кажыакбарович,
Шалова Гаухар Нурлановна
Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті
Женсхан Дарима
С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті
(Астана, Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАНДА ҚАРЖЫ РЕСУРСТАРЫН ЖҰМЫЛДЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Аннотация. Мақалада Қазақстанның қаржы секторының қазіргі даму жағдайы қарастырылған. Жаһандық бәсекелестік жағдайында ұлттық экономиканың бірқалыпты тұрақты дамуы үшін қаржы ресурстарын тиімді пайдаланудың маңызы сипатталды. Қазақстандағы кәсіпорындардың тұрақты өсімін сақтап қалу үшін ішкі инвестицияға басымдылық берілу керек екендігі айтылды. Сонымен қатар, кәсіпорындарға қаржы ресурстарын тартудың негізгі бағыттары айтылған.

Ключевые слова: қаржы, қаржы секторы, қаржы ресурстарын жұмылдыру, инвестиция, инвесторлар, депозит, банк секторы, инфрақұрылым, инвестициялық жобалар, жинақ ақша.

Мерғалиев Батырхан Кажыакбарович, Шалова Гаухар Нурлановна
Казахский университет экономики, финансов и международной торговли
Женсхан Дарима
Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина
(Астана, Казахстан)

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ МОБИЛИЗАЦИИ ФИНАНСОВЫХ РЕСУРСОВ

Аннотация. В статье предоставляются развития финансового сектора Казахстана. Стабильность национальной экономики с точки зрения глобальной конкуренции характеризуется эффективным использованием финансовых ресурсов в интересах устойчивого развития. Для Казахстана должно быть приоритетом поддержание стабильный рост внутренних инвестиций предприятия. Кроме того, упомянутые в основном привлечения финансовых ресурсов в компании.

Ключевые слова: финансы, финансовый сектор, мобилизация финансовых ресурсов, инвестиций, инвесторы, депозит, банковская деятельность, инфраструктура, инвестиционные проекты, сбережения.

Murgaliev Bатыrkhan Kazyakbarovich, Shalova Gaukhar Nurlanovna
The Kazakh university of Economics, Finance and International Trade
Zhenshan Darima
Seifullin Kazakh Agro Technical University
(Astana, Kazakhstan)

MAIN DIRECTIONS MOBILIZATION OF FINANCIAL RESOURCES

Annotation. The article provides the development of the financial sector of Kazakhstan. The stability of the national economy in terms of global competition is

characterized by the effective use of financial resources for sustainable development. For Kazakhstan, should be a priority for maintaining stable growth of domestic investment companies. Also mentioned in the main attraction of financial resources in the company.

Keywords: *finance, finance, fund raising, investment, investors, deposit, banking, infrastructure, investment projects savings.*

Елдің қаржы секторын дамыту экономиканы реттеуінің ең басты құралы ретінде қарастырылады. Жаһандық бәсекелестік жағдайында ұлттық экономиканың тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін, кәсіпорындарға қаржы ресурстарын жұмылдыру қазіргі кездегі ең өзекті сұрақтардың бірі.

Қаржы-қоғамдық өнімді бөлу және қайта бөлу процесінде пайда болатын айрықша экономикалық қатынастардың жиынтығы. Сол себепті де қаржы секторы қоғам мен мемлекеттік қажеттіліктерден туындаған шексіз қажеттіліктерді қанағаттандырудың бірден-бір құралы болып табылады [1]. Кәсіпорындар қаржының нәтижесінде ұдайы өндірістік процесстерді қамтамасыз ете отырып, нарық субъектілерінің сан алуан қажеттіліктерін қанағаттандырылады. Өкінішке орай Қазақстандығы қаржы секторының ағымдағы жағдайын ескеретін болсақ, оның орнықсыз сипатта дамуын, ұзаққа созылып отырған бірқатар түйінді проблемалардың бар екендігін атап өткен дұрыс. Бұл жағдайды халықаралық жетекші ұйымдардың еларалық бағалары да растап отыр. Қаржы нарығының соңғы жылдар бойы тұралауы ішкі себептерге де, сол сияқты нақты сектордың тарапынан болатын шектеулерге де байланысты қалптасқан, атап айтқанда:

1) банктердің кредиттеу басымдықтары инвестицияларға емес, тұтынушылардың сұранысына негізделген экономикалық өсудің құрылымындағы теңгерімсіздікті көрсетеді;

2) ірі кәсіпорындарға көрсетілетін қызметтер жиынтығының шектеулі болуы және банктердің көлемді инвестициялық жобаларды қаржыландыру үшін қажетті ресурстардың ауқымды көлемін өз беттерінше жинақтай алмауы экономиканы дамытудың басым бағыттарын, оның ішінде шағын және орта кәсіпкерлікті қаржыландырудың, көбіне, мемлекет бөлетін ресурстарға тәуелділігін айқындайды;

3) өтімділікті қайта бөлу нарығының іс жүзінде болмауы және қайта қаржыландыру тетіктерінің дамымауы

4) жұмыс істемейтін қарыздар көлемінің жоғары болуы банк секторының макроэкономикалық орта өзгерістеріне, жекелеген нарықтардағы ахуалға икемді ден қою мүмкіндігін төмендетеді;

5) банктер кредиторларының шетел валютасына, ал қарыз алушылардың ұлттық валютаға артықшылық беруі ұлғайып отырғандықтан, банк жүйесінің активтері мен пассивтері құрылымының валюталардың түрлері бойынша сәйкес келмеуі;

6) жеке инвесторлар үшін банктердің депозиттеріне және жылжымайтын мүлік нарығына қатысты бағалы қағаздар нарығы құралдарына ұсыныстың тапшылығы және тартымдылығының болмауы;

7) бағалы қағаздар нарығы тарапынан банктік қызметтер нарығына баламалықтың болмауы;

8) Қазақстан Республикасы банк секторының бәсекеге қабілеттілігінің нашарлауына көрсетілетін қаржылық қызметтерді ұсынатын балама (дәстүрлі емес) ұйымдардың пайда болуы және өсуі, тұтынушылардың қаржылық көрсетілетін қызметтер мен өнімдерді қайдан және қалай сатып алуына қатынасының өзгеруі әсер етуі мүмкін;

9) елдің бағалы қағаздар нарығының дамуының осы кезеңіне тән негізгі проблемаларының, сондай-ақ жүйелі сипаты бар (инфрақұрылымдық, экономикалық, инвестициялық, іскерлік, әлеуметтік, көлік, экологиялық) проблемалардың салдары нәтижесінде әлемдік қаржы орталықтарымен салыстырғанда Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығының бәсекеге қабілетсіздігі т.б. [2].

Осы аталған проблемаларды ескере отырып, ұлттық экономиканың тұрақтылығы үшін, қаржы ресурстарын жұмылдырудағы күш-жігері бірінші кезекте ішкі инвесторларға бағытталуы керек деп есептейміз. Экономиканың ішкі ресурстарының әлеуетін сақтай отырып, көлеңкелі секторда айналыста жүрген жинақ ақшалардың ұлттық экономика дамуына бағыттылығын арттыру арқылы ауқымды қаржы ресурстарын тартудың құралдарын жедел енгізу маңызды болып табылады.

Сонымен қатар, Қазақстанның стратегиялық мақсаттарының орындалуы үшін шетелдік инвесторлардың қаражаттары мен ресурстарын индустриализациялау бағдарламасын қаржыландыру үрдісі ерекше маңыздылығымен айқындайды. Осы аталған мақсаттардың орындалуы үшін мемлекеттің болашақ кезеңдерде жүйелік тәуекелдерді және олардың көріністерін анықтау, алдын алу және жою қабілеттерін арттыру үшін қадағалау және реттеу жүйесін нығайту, қаржы ресурстарын жұмылдыру мәселелеріндегі мемлекеттің рөлін айқындау, қаржы ұйымдары жүзеге асыратын қызметтің айқындылығын қамтамасыз ету міндеттеріне қатаң бақылау жүргізіп отыру қажет [3]. Сондай-ақ инвесторларды және қаржылық қызмет көрсетуді тұтынушыларды қорғауды қамтамасыз ету жөніндегі рәсімдер жетілдіріледі. Корпоративтік басқару және қаржы ұйымдарының тәуекел- менеджменті одан әрі дамиды.

Дегенмен, әлемдік тәжірибе анықтап отырғандай, қазіргі кездегі қаржылық тұрақсыздық жағдайында Қазақстанның ары қарай тұрақты экономикалық дамуы үшін қаржыландырудың сыртқы көздері емес, ішкі қаржыландыруға баса назар аударған дұрыс, яғни отандық инвесторларға жағдай жасау қажеттілігі айқындалып отыр. Сонымен қатар, бұл мәселе мемлекеттік деңгейде де басты мәселе ретінде қарастырылады. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы «29» тамыз № 954 қаулысымен бекітілген «Қазақстан Республикасының қаржы секторын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасында» қаржы ресурстарын жұмылдыру бойынша келесідей мәселелер бар екендігі анықталып, оны дамытудың нақты бағыттарын көрсеткен: «Қазақстанда қаржы секторының сыртқы қарыз алуға тәуелді болуының теріс тәжірибесі қаржыландырудың ішкі көздерін тарту бойынша жұмысты жандандыруды басым бағыт ретінде айқындайды» деп көрсетілген. Сонымен қатар, тұжырымдама бойынша ел ішінде қаржы ресурстарын жұмылдырудың келесі бағыттары бойынша жетілдірулер керек екендігі көрсетілген.

Біріншіден, институционалдық инвесторлардың қаражатын тарту.

Мемлекеттік органдар мен кәсіпкерлер арасындағы өзара іс-қимыл жасау тиімділігін арттыру бойынша жұмыстар жасау. Ол үшін бірінші кезекте мемлекеттік-жеке әріптестікті дамыту керек.

Инфрақұрылымдық кешен объектілерін құру Қазақстанның экономикалық дамуының негізгі басымдықтарының бірі болып отыр. Мемлекеттік-жеке әріптестік тетіктерін пайдалану экономиканың стратегиялық маңызды салаларын түрлендіру процесінің негізгі құрамдас бөлігі болуы тиіс. Әріптестіктің осы түрі бір жағынан алғанда, жеке кәсіпкерлік бастаманың әлеуетін іске асыруға және дамытуға әрі институционалдық инвесторлардың қаражатын тартуға, екінші жағынан алғанда, экономиканың әлеуметтік маңызды секторларында мемлекеттің функцияларын сақтауға мүмкіндік жасайды.

Инвестициялық жобаларды қаржыландыру көздері ретінде ішкі және сыртқы ресурстарды тиімді тарту үшін жағдайларды жақсартуды жүйелі түрде жүргізу аса маңызды. Инвестициялық жобаны іске асыру осы жоба бойынша негізгі өндірістік тәуекелдерді көтеретін ірі инвестордың болуын көздейді. Ішінара инвестициялық жобаны қаржыландыру оларды жүзеге асыру үшін ресурстар беретін сыртқы және ішкі институционалдық инвесторларға мемлекеттік кепілдік немесе кепілдеме бере отырып борыштық бағалы қағаздарды шығару есебінен жүзеге асырылатын болады.

Екіншіден, халықтың және кәсіпорындардың жинақ ақшасын тарту.

Халықтың және заңды тұлғалардың екінші деңгейдегі банктердегі депозиттері қаржы секторын қорландырудың негізгі көзі болып қалады. Мемлекет осы құралға сенімді нығайту және оның тартымдылығын арттыру жөнінде шаралар қабылдайды. Бұған кірістер деңгейі тұрғысынан алғанда қолайлы болатын, бүкіл депозиттерге толық кепілдік бермей, депозиттер бойынша өтеуге кепілдік беру, нарықтық тәуекелдерді сақтандыру құралдарын дамыту, қаржы нарықтарының қатысушылары қызметінің және олардың құралдарының айқындылығын арттыру, сондай-ақ халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру арқылы қол жеткізуге болады.

Үшіншіден, мемлекеттік қарыз алу құралдарын дамыту. Нөлдік тәуекел дәрежесі бар қаржы құралдары эмитенттерінің бірі ретінде Үкіметтің рөлі жоғары болады. Бағалы қағаздар нарығын және жинақтаушы зейнетақы жүйесін қоса алғанда, қаржы нарығының жекелеген сегменттерін дамыту және жетілдіру жөніндегі міндеттермен және іс-шаралармен тығыз байланыста бола отырып мемлекеттік сектордың активтерін және міндеттемелерін басқару стратегиясын әзірлеу қажет. Бұл тетік мемлекеттік бюджеттің қысқа және ұзақ мерзімді перспективалардағы күтулерін дұрыс бағалауға, қаржы құралдарының тәуекелін дұрыс бағалауға, спот-ставкаларды және болашақта қарыз алу ставкаларын белгілеу үшін қажетті айналыстағы мемлекеттік бағалы қағаздардың жеткілікті көлемін қамтамасыз етуге мүмкіндік жасайды.

Төртіншіден, жинақ ақшаны тартудың балама көздерін дамыту.

Жинақ ақшаны тартудың жылжымайтын мүлік қорлары(REIT), хеджерлік қорлар сияқты жеке институттар арқылы балама көздерін дамыту бойынша жұмыс жандандырылады, оларды енгізуге институционалдық инвесторлардың тәуекелдерді барабар реттеу жүйесін құру міндеттеріне кедергі келтірмейтін бөлігінде заңнамалық деңгейде мүмкіндік бар.

Жылжымайтын мүлік қорларының акцияларына инвестициялау ірі және сол сияқты ұсақ инвесторға кәсіби басқарылатын портфельге қатысуға және өзінің тәуекелдерін әртараптандыруға мүмкіндік береді, себебі жылжымайтын мүлік қорлары акцияларының серпінділігі, әдетте, қор нарығы қозғалысының жалпы бағытына сәйкес келмейді.

Жылжымайтын мүлік қорларын дамыту мақсатында бағалы қағаздар шығару үшін объектілердің жеткілікті пулын қалыптастырған және осы жылжымайтын мүлікті жалға беру арқылы тұрақты кірісті қамтамасыз ететін коммерциялық жылжымайтын мүлікті кәсіби басқаратын компаниялардың ауқымды тобын құруға ықпал жасау қажет. Ішкі инвесторлардың тәуекелдерін әртараптандыру үшін инвестордың тұрғысынан қарағанда нарықта ресурстарды орналастырудың балама тәсілі ретінде хеджерлік қорларды құру және дамыту мәселелері қарастырылатын болады.

Қаржы ресурстарын жұмылдырудың аталған бағыттары бойынша жұмыстар жасау, қаржы секторы бойынша келесі мүмкіндіктерге қол жеткізуге негіз жасайды:

1) әлеуетті күйзелістер туындаған жағдайда қаржы жүйесінің орнықтылығын қамтамасыз ету және қоғам мен мемлекеттің қаржылық шығындарын төмендетуге;

2) экономикалық ықпалдасу және жаһандану жағдайында қаржы секторының тиімділігін арттыруға;

3) қаржы жүйесінің сапалы дамуы үшін инфрақұрылымды жетілдіру және оңтайлы жағдайлар жасауға;

4) қаржы секторының өсу ресурстарын, оның ішінде экономиканың талаптарына сәйкес келетін қаржы өнімдерінің есебінен кеңейтуге;

5) экономикадағы кредиттік тәуекелдерді төмендетуге мүмкіндіктер береді.

Қазақстан Республикасының қаржы ресурстарын тиімді жұмылдырудың нәтижесінде қазіргі кездегі қаржы секторындағы орын алып отырған проблемаларды шешу арқылы бұл саланың орнықтылығын көтеруге және оның бәсекеге қабілеттілігін нығайтуға, сондай-ақ тиісті шаралар қолдануға және қаржы нарығының ұзақ мерзім кезеңдерінде жұмыс істеуі үшін негіз қалауға бағытталуға болады

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сартанова Н.Т., Абжанова А.К. «Мемлекеттік қаржы» Оқу құралы.- Қостанай, 2016 ж.
2. «Қазақстан Республикасының қаржы секторын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы» 2014 жылғы 29 тамыз №954.
3. А.С. Досумова «Қазақстанда дағдарыстан кейінгі экономиканың дамуындағы мемлекеттік қаржы саясатының рөлі» ҚазҰУ хабаршысы. Экономика сериясы, №3 (85). 2011.-Б.33-34.

УДК 658

Смирнов Ким Алексеевич, Никитина Татьяна Евгеньевна
Международный славянский институт
(Москва, Россия)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ И ИНСТРУМЕНТОВ МАРКЕТИНГА В ЦЕЛЯХ ПРЕОДОЛЕНИЯ РЕЦЕССИИ

Аннотация. Авторами разработана выявленная ими новая политика, названная политикой возможностей Possibilities. В статье рассматриваются и оцениваются классические политики маркетинга 4P, показывается их недостаточность с точки зрения субъектов рыночных отношений – предприятий торговли и производителя, в виду нацеленности всех политик на рынок и потребителя. Структура маркетинга авторами представлена совокупностью пяти политик – элементов маркетинга. Инструменты маркетинга представлены в статье в виде набора операций, таких как реклама, пропаганда в рамках политики Promotion и т.д.

Ключевые слова: маркетинговая политика, комплекс маркетинга, политика возможностей, possibility, обеспечение конкурентоспособности, снижение затрат, управление материальными ресурсами, оптимизация организационной структуры предприятия.

USING OF MECHANISMS AND MARKETING TOOLS IN ORDER TO OVERCOME THE RECESSION

Abstraction. Revealed new policy named as 5P - policy of possibilities – has been elaborated by the authors. In the article classical 4 policies are anew considered and evaluated as well as it has been shown their insufficiency from the point of view of production due to their market and consumer orientation. Marketing structure is regarded as the total amount of policies being marketing elements. Marketing instruments are represented in the article as a set of operations such as advertisement and advocacy within the framework of the Promotion policy and so on.

Keywords: Marketing instruments, marketing structure, policy of possibilities, ensuring of competitiveness, reduction of expenditures, control of material resources optimization of organizational structure of a company

Концепция маркетинга по сути дела сейчас сведена к выполнению маркетингового исследования – изучению рынка сбыта товара и к продвижению товара. Но это далеко не так. Маркетинг представляется и должен рассматриваться как совокупность политик (механизмов) маркетинга, предложенных Дж. Маккарти: product - P1 (товар), price - P2 (цена), promotion - P3 (продвижение товара), place - P4 (реализация товара). Все эти политики как бы направлены от предприятия (субъекта рыночных отношений) на внешнюю среду – на рынок. Мы полагаем, что предложенный комплекс политик выдержал испытание временем и представляется классическим. Мы считаем необходимым добавление к этим классическим 4P-политикам

обозначенной нами пятой политики P5, названной политикой possibilities - возможностей, обеспечивающей субъекту рыночных отношений конкурентоспособности и повышенной эффективности работы.

Политика возможностей нацелена на повышение эффективности работы субъекта рыночных отношений за счет, прежде всего, использования внутренних ресурсов и резервов. Этим субъектом может быть любое предприятие вне зависимости от формы собственности, организационной формы регистрации, отраслевой принадлежности и количества входящих в его состав подразделений. Хотя наиболее заметным эффект проявления политики возможностей будет в среднем или крупном бизнесе, т.е. в объединенной управленческой структуре (корпорации, тресте и т.д.).

Суть политики возможностей раскрывается в её направлениях-инструментах. К направлениям реализации политики possibility мы относим: 1. оптимизацию организационной структуры предприятия; 2. прогрессивное нормирование материальных затрат и запасов. 3. возможность маневрирования материальными ресурсами;

Управленец может использовать эти направления для воздействия на процесс производства и обращения материальных ресурсов, для снижения себестоимости продукции и обеспечения преимуществ в конкурентной борьбе. По существу, все рыночные возможности предприятия можно свести к повышению его конкурентоспособности. Тем более что «Европейский форум по проблемам управления» определил конкурентоспособность как «реальную и потенциальную возможность фирм в существующих для них условиях проектировать, изготавливать и сбывать товары, которые по ценовым и неценовым характеристикам более привлекательны для потребителя, чем товары их конкурентов» [1].

С нашей точки зрения конкурентоспособность представляет собственно способность предприятия (фирмы) участвовать в конкурентной борьбе, т.е. выходить на рынок и работать на нем. Это качество фирмы, ее характеристика, которую можно ощутить только на рынке в процессе сопоставления своих возможностей с другими. Как известно, структурно рынок состоит из разных продавцов, которые продают однотипную продукцию и конкурируют между собой по разным параметрам. В качестве этих параметров могут выступать различные рыночные показатели, например, ценовые характеристики продукции, качественные характеристики продукции, поведенческие характеристики предприятия на рынке, доля рынка, наличие сервисного обслуживания и т.п. важные для потребителей характеристики предлагаемых товаров и услуг.

Возникает вопрос оценки политики возможностей, т.е. действий фирмы на рынках - конкуренции и конкурентоспособности отдельного предприятия. Напряженность конкуренции можно оценить, например, по такому показателю как разброс долей рынка между предприятиями - участниками рынка. Чем меньше доля рынка у каждого предприятия, тем жестче конкуренция на данном рынке и, наоборот, чем больше доля рынка у каждого предприятия, тем менее чувствуется конкуренция каждым из них. При этом становится вопрос, как оценить способность предприятия к выживанию в этой конкурентной среде.

Конкурентоспособность (а значит политика возможностей) без какой-либо количественной оценки определяется на качественном уровне. Дополнить же эту качественную оценку можно только показателем эффективности. Возможность в виде конкурентоспособности означает рыночное восприятие её по отношению к другим рыночным субъектам, т.е. конкурентам. Эффективность же показатель, дополняющий конкурентоспособность, уточняющий степень возможности предприятия на конкретном рынке. Иначе оценить степень возможности, а значит и конкурентоспособности, не удастся. Так что уточняющим показателем степени возможности будет эффективность. На каждый вложенный рубль затрат будет определена конкретная отдача. Этот показатель можно сопоставить с показателями эффективности работы конкурентов.

В основе конкурентоспособности (возможности) лежат два базисных фактора. Это качество товара и его себестоимость. В данной статье мы останавливаемся на факторе себестоимости, во многом определяющем конкурентоспособность, т.е. возможности предприятия. А с чем связана себестоимость, нам хорошо известно. Достаточно сказать, что в структуре затрат промышленного производства до 80% составляют материальные ресурсы. А это означает, что для снижения себестоимости необходимо умение экономить сырье и материалы, грамотно нормировать их, хранить в виде запасов, маневрировать ими в случае необходимости. Выходить на рынок предприятию, не будучи подготовленным с точки зрения себестоимости продукции (а значит и конкурентоспособности), по меньшей мере самоубийственно. Так что еще раз повторим, что политика обеспечения меньшей себестоимости (а значит конкурентоспособности и эффективности работы) – это равноценная среди известных классических (4P) политика, но ориентированная непосредственно на возможности производителя-продавца. По сути дела, именно в конкурентоспособности (а значит и в себестоимости) проявляется может ли субъект рыночных отношений добиться рыночного успеха. Этот успех может выражаться во вполне осязаемых показателях – доли рынка, расширении рыночного сегмента, росте прибыли и т.д.

В настоящее время в экономической литературе еще не сложилось однозначного понимания конкурентоспособности предприятия (это связано с неоднозначностью трактовки конкуренции). Однако, необходимо подчеркнуть, что конкурентоспособность всегда связана с сопоставлением реального объекта (либо произведенного товара, либо предприятия, либо территории) и других аналогов.

Если рассматривать именно процесс минимизации издержек – то он многогранен. Первое, с чего следует начать – это минимизация удельных расходов на единицу выпускаемой и предлагаемой рынку продукции в виде товара. Через систему норм и нормативов возможно осуществление научно-технической политики предприятия и корпорации, нацеленной на снижение материальных и трудовых затрат, внедрение ресурсосберегающих технологий и других мероприятий, обеспечивающих конкурентоспособность рыночного субъекта. Поэтому применение прогрессивных норм и нормативов особенно актуально для рыночно ориентированного предприятия. Под прогрессивной нормой расхода материальных ресурсов нами понимается минимально допустимый уровень расхода сырья и материалов, при заданных

качественных параметрах готовой продукции. При этом предприятие разрабатывает нормы расхода сырья и материалов самостоятельно. Очевидно, получить выигрыш в конкурентной борьбе может предприятие с меньшими затратами по сравнению со среднерыночными. Поэтому, снижая такие составляющие нормы расхода сырья и материалов как потери, отходы, можно добиться снижения материалоёмкости и себестоимости продукции в целом [2].

Есть другая возможность повышения эффективности – это запуск в оборот остатков нереализованных материальных ресурсов, которые могут быть использованы при производстве параллельной продукции, могут реализовываться на сторону и т.д. Вспомним снова, что в промышленном производстве материальные ресурсы составляют до 80 процентов. Можно предположить, какой источник экономии есть в минимизации затрат? По нашим оценкам он может составить не менее 15 %. Вот цена этой политики возможностей (Possibilities).

Не менее важную роль Possibilities можно отметить в ее связи с совершенствованием организации управления. Мы убеждены, что рынок западных экономик в своем развитии в 60-70-е годы прошлого века был связан с задействованием именно этой части Possibilities, в виде внедрения организационной структуры «пчелиного роя» с выделением «центров прибыли» и «центров издержек»[3]. Для руководства такой «сотовой» структурой образуется совет директоров центров прибыли, в котором руководитель предприятия является первым среди равных директоров. Каждый центр прибыли - это в экономическом и финансовом плане самостоятельное подразделение, работающее на условиях договора с руководством предприятия. Часть прибыли, обусловленная договором, централизуется; остальная - остается в распоряжении подразделения - центра прибыли.

Естественно, что не все подразделения предприятия могут приносить прибыль, часть из них необходима для выполнения вспомогательных (обеспечивающих) работ. Это и бухгалтерия, и кадровая служба, и другие известные подразделения. Они являются, с точки зрения центров прибыли, центрами издержек, без которых обойтись невозможно. Если центры прибыли осуществляют самостоятельную политику в формировании своих фондов экономического стимулирования (ФЭС), то центры издержек, как правило, работают в рамках, оговоренных ФЭС.

Экономия от внедрения сотовой системы управления связана с оптимизацией численности сотрудников и центров прибыли, и центров издержек. В этом случае, при составлении штатного расписания на предприятиях учитываются две тенденции. Эти тенденции связаны, с одной стороны, с сохранением деятельности предприятия как единого целого - на выполнение этой деятельности запрос дает администрация - с другой стороны, обеспечения нормальной деятельности обслуживающих подразделений. На эти цели также даётся заказ на определенную численность персонала и на функции, выполняемые этим персоналом. Таким образом, учитывая заявки администрации и производственных подразделений, определяется численность персонала всей организации, исчезают «лишние» должности, увеличивается производительность труда

оставшихся работников, снижаются затраты фирмы, а, следовательно, уменьшается себестоимость производимого товара. Всё это обеспечивает повышение конкурентоспособности предприятия.

Снова вернемся к первой составляющей политики возможностей - процессу управления затратами. При этом, будем понимать, что объектом управления затратами являются не только сами затраты, но и процесс их формирования, использования и маневрирования ими с целью возможного снижения затрат и в целом снижения совокупных издержек. Когда мы говорим об управлении затратами материальных ресурсов, необходимо выделять ряд подсистем, касающиеся процесса ресурсопотребления: организация материально-технического обеспечения, управление производственными процессами, запасами, нормативным хозяйством, и т.д.

При этом в рыночных условиях достаточно сложно отследить изменения спроса на производимую продукцию – товарный ассортимент постоянно меняется. В связи с этим могут возникнуть излишки материалов на складе, невостребованные материалы. Поэтому частота поставок как внешних, так и внутренних в этих условиях объективно увеличивается, а объемы партий вынужденно уменьшаются. Особенно ярко политика возможностей может проявляться в объединенных системах – корпорациях, трестах и т. п. структурах. Именно эта политика ориентирует на оптимизацию использования всех направлений деятельности корпорации, на выигрыш в конкурентной борьбе, на оптимизацию использования имеющихся у объединенных систем ресурсов как материальных, так и трудовых, финансовых, организационных. Следует сделать вывод: предлагаемые теперь уже пять маркетинговых политик, присутствующих при работе на любом рынке, нами понимаются и обозначаются как объективно необходимые маркетинговые политики для успешной работы на рынке.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. http://u-pereslavl.botik.ru/~economics/reports_html/seleznev/seleznev.htm
2. Смирнов К.А. Нормирование и рациональное использование материальных ресурсов. М. «Высшая школа», 1990.
3. Никитина Т.Е. Микс-маркетинг М., Экономика и финансы, 2005

УДК 26(84.5)

Утешова Гульмира, Пернехан Аймереке, Боранбекова Маржан
Шымкент аграрлық колледжі
(Шымкент, Қазақстан)

ҚАЗАҚСТАНДА ЖОҒАРЫ САПАЛЫ ЕТ ӨНІМДЕРІН ҰСЫНАТЫН ЖОҒАРЫ ТЕХНОЛОГИЯЛЫ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ КЕШЕНДЕРІН ҚҰРУ

Аннотация: В статье рассмотрено предоставление высококачественных мясных продуктов для создания высокотехнологичных и современных животноводческих комплексов.

Ключ.слова: Мясные продукты, животноводческие комплексы.

Abstract: The article considers the provision of high-quality meat products for the creation of high-tech and modern livestock complexes.

Keywords: Meat products, livestock complexes.

Етті, әсіресе сиыр етін өндіруді ұлғайту мәселесі – мал шаруашылығы саласындағы барынша өзектілерінің бірі. Қазіргі уақытта Қазақстанда сүтті және құрамдастырылған тұқымды мал өсіру есебінен шешілуде.

Сонымен бірге ет ресурстарын ұлғайтудың маңызды резерві мамандандырылған ет шаруашылығын дамыту болып табылады, оның бірқатар экономикалық және өнімділік ерекшеліктері бар. Мамандандырылған ет тұқымды мал барынша жоғары ет өнімділігімен және сиыр етінің сапасымен, тез өсіп жетілетіндігімен ерекшеленеді. Оларды сойып, одан әлемдік стандартқа сай келетін, жоғары деңгейде тағам ретінде тұтынылатын ет өндіреді, жоғары сапалы тері шикізатын алады.

Бұл шығыны аз сала, капитал салудың, азық-түлік жағдайларының шектелуі, сүт өнімдерін өткізу нарығының қашықтығы сүт бағытындағы мал шаруашылығының дамуын тежейтін жерді пайдалану дамыған өңірлерде ет өнімдерін тиімді өндіруге мүмкіндік береді.

Ет бағытындағы малдың санын қалпына келтіру және одан әрі ұлғайту фермер шаруашылығын дамытуға, оларды нығайтуға, мамандандыруға, нақты табиғи, экономикалық жағдайлар мен нарық жағдаятына байланысты мал басын өнімді шоғырландыруға бағытталған. Міне, осындай шаруашылықтарда жемазық дайындаудан, төл алу мен өсіруден, оны жаю мен азықтандырудан бастап сатуға дейінгі сиыр етін өндірудің белсенді технологиясын тиімді пайдалануға болады.

Ауыл шаруашылығын қалыптастыруды ірілендірген кезде оған жаңа етті сиырларды кеңінен өсіру сияқты сүт және сүт-ет бағытындағы өнімділігі төмен сиырларды етті тұқымды бұқалармен шағылыстыру негізінде де қол жеткізуге болады.

Мал шаруашылығы өнімдерінің 80%-дан астамы үй шаруашылығында өнімділігі төмен малдан алынатынын ескерген жөн. Бұл секторда, атап айтқанда, сүт өндіру көлемі отбасы мен нарықтың қажеттілігінен асып түсетін шаруашылықтарда малдың ет өнімділігін арттыру үшін етті тұқымды бұқаларды өсірген орынды болып табылады.

Жобаның тұжырымдамасы ОҚО ет өндіру үшін ірі қара мал өсіретін фермалар құруды қарастырады. Кәсіпорын қызметінің мақсаты оған қатысушылардың материалдық әл-ауқатын жақсарту үшін табыс түсіру болып табылады. Жоспарланған кәсіпорынның нысаналы тобы өнімдерді тұтынушы – етті қайта өңдеу кәсіпорындары, облыстың және жақын орналасқан аудандардың тұрғындары болып табылады.

Өнімнің басымдылығы мыналарды құрайды:

- жоғары технологиялы және заманауи жабдықтарды пайдалану;
- жоғары сапа;
- төмен баға.

Кәсіпорынның өз жемазық базасы бар – жайылым.

Сиыр тұратын орынның жалпы алаңы 700,40 шаршы метрді құрайды.

Бұл бизнес-жоспар басшылыққа алынатын соңғы нұсқа емес, тек осындай бизнес-идеяны дамытудың елеуетті мүмкіндігі ғана болып табылады. Сондықтан да осы жобаны іске асырған кезде жобаның басында жіберілген кемшіліктерді өзгертуге болады. Жоспарланған кәсіпорынның бәсекелестік басымдықтарын, сондай-ақ сатып алынатын жабдықтардың айырықша ерекшеліктерін барынша ашып көрсету қажет.

Ет халық тұтынатын барынша толық және кеңінен тараған өнімнің түрі болып табылады. Еттің тағамдық және биологиялық құндылығын оның бай химиялық құрамы, әсіресе белоктық бөлігі құрайды. Ол тез қорытылатындығымен және құндылығымен ерекшеленеді. Кулинарлық түрде жеңіл өңделеді. Адам етті үнемі тұтынады, одан тағамның түр-түрін жасауға болады, бұл тағамның санын барынша түрлендіруге мүмкіндік береді.

Еттің құрамына толыққанды белок, сондай-ақ майлар, дәрумендер, белсенді және минералды заттар кіреді. Ет және ет тағамдары ағзаны белокпен және маймен қамтамасыз ету көздері болып табылады. Әсіресе сіңір тіндегі белоктар толыққанды болып келеді. Химиялық құрамы және сіңімділігі бойынша байланыстыратын, нерв тіндері мен сіңірлердегі белоктардың құндылығы төмен.

Ет – қорытылатын фосфор мен темір көзі болып табылады, оның құрамында калий натрий, цинк, йод, мыс және басқа да минералды заттар, дәрумендер (негізінен В тобындағы) бар. Етте қайнаған кезде сорпаға шығатын белсенді заттар көп, ол ас қорыту бездерінің қызметін жандандырады, төбетті ашады, астың қорытылуын жақсартады, еттің дәмі мен иісі көбіне осыған байланысты болады.

Еттің химиялық құрамы малдың түріне байланысты болады. Еттің жоғары сапалылығы оның сыртқы түрінен, консистенциясынан, иісінен белгілі болады. Жаңа сойылған немесе салқындалған етті түрі қызыл түсті, тығыз болып келеді.

Етті емдеуге де қолданады, өйткені ол амин қышқылына, белокқа, минералды заттарға, атап айтқанда темірге бай. Сондықтан да туралған еттен жасалған тағам жиі қолданылады, өйткені ол тез қорытылады.

ІҚМ-ды ет комбинаттарында, сою пункттерінде союға ғана рұқсат етіледі. Союға жіберілетін ірі қара малдың әр партиясы үшін ІҚМ басының саны, бағыты көрсетілген, екпелері туралы мәлім еттері бар анықтама қағазы қажет.

Станцияға жіберер алдында ІҚМ-ды ветеринар немесе ветеринарлық-санитариялық қызмет фельдшері тексереді. Ол құжаттарды байқайды, малдың санын анықтайды, денсаулығын тексереді. Бәрін тексерген соң құжатқа белгі соғады. Етті қайта өңдеу зауыттарында ІҚМ-ды қабылдаған кезде барлық ілеспе құжаттамаларды тексереді, малдарды санитарлық жағынан қарайды, осыдан соң малды сою алдындағы базаларға жібереді. Сату бағдарламасын есептеген кезде инфляция назарға алынған жоқ, өйткені инфляцияға байланысты бағаның көтерілуі кәсіпорын қызметтері бағасының ұлғаюына әсер ететін болады. Қазақстанның қолайлы климаттық және экономикалық жағдайлары, сондай-ақ пайдаланылмаған жайылым аумағының молдығы экономиканың осы секторының тартымдылығына негіз болады және бизнеске инвестициялау бойынша жағдай жасайды. Осыған байланысты 2020 жылға дейін бүкіл ел бойынша репродуктор-шаруашылықтар мен фермер шаруашылықтарының бордақылау алаңдарының желісін құру жоспарлануда.

Мысалы, алдағы бес жылда жалпы қуаты 150 мың бордақылау орындық 60 бордақылау алаңын, ет бағытындағы ІҚМ өсіру мен көбейту жөніндегі 54 репродуктор-шаруашылығын құру міндеті тұр.

Бұдан басқа, аналық мал басының жалпы саны 300 мыңнан асатын ет бағытындағы мал өсіруге мамандандырылатын фермерлік шаруашылықтар желісін құру жоспарлануда.

Жобаның маңызды буыны асыл тұқымды репродукторлар жасау болып табылады. Мысалы «Нұрали» ЖШС асыл тұқымды мал шаруашылығында қысқа мерзім ішінде отандық және шетелдік селекцияның бірегей мал басына бағытталды. Алдағы уақытта серіктестік өнімін асыл тұқымды мал шаруашылықтары мен басқа да ауыл шаруашылығы құрылымдарына сатуды бастайды, ет өндіруді барынша ұлғайтады.

Жобаны іске асыру барысында облыс бойынша қосымша тағы да 15-20 осындай асыл тұқымды репродукторлар құру қажет, ол жұмыс істеп тұрған бордақылау кешендері мен алаңдарын толық қамтамасыз ететін болады, бұл ет өнімінің экспорттық қорын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

УДК 330.341.01

Чорна Марина Віталіївна, Смольнякова Наталія Миколаївна
Харківський державний університет харчування та торгівлі
(Харків, Україна)

ІННОВАЦІЙНА ЕКОНОМІКА ЯК ПЕРЕДУМОВА РОЗВИТКУ КОНКУРЕНТНИХ ПЕРЕВАГ

Анотація. Розглянуто сутнісні характеристики інноваційної економіки у співставленні з термінами: «нова економіка», «економіка знань», «інформаційна економіка». Систематизовано наукові підходи до її визначення. Обґрунтовано переваги відтворювального підходу.

Ключові слова: інноваційна економіка, нова економіка, економіка знань, інформаційна економіка.

Черная Марина Витальевна, Смольнякова Наталья Николаевна
Харьковский государственный университет питания и торговли
(Харьков, Украина)

ИННОВАЦИОННАЯ ЭКОНОМИКА КАК ПРЕДПОСЫЛКА РАЗВИТИЯ КОНКУРЕНТНЫХ ПРЕИМУЩЕСТВ

Аннотация. Рассмотрены сущностные характеристики инновационной экономики в сопоставлении с терминами: «новая экономика», «экономика знаний», «информационная экономика». Систематизированы научные подходы к ее определению. Обоснованы преимущества воспроизводственного подхода.

Ключевые слова: инновационная экономика, новая экономика, экономика знаний, информационная экономика.

Maryna Chorna, Nataliya Smol'nyakova
Kharkiv State University of Food Technology and Trade
(Kharkiv, Ukraine)

INNOVATIVE ECONOMY AS PRECONDITION OF DEVELOPMENT OF COMPETITIVE ADVANTAGES

Abstract. In the article the essential characteristics of the innovative economy are considered in comparison with terms: «new economy», «economy of knowledge's», «informative economy». Scientific approaches to its determination are systematized. Advantages of reproduction approach are grounded.

Keywords: innovative economy, new economy, economy of knowledge's, information economy.

Постановка проблеми. У другій половині ХХ сторіччя конкурентні відносини зазнали впливу процесів, які поєднують наслідки глобалізації, реіндустріалізації, «нової економіки», в результаті яких конкуренція набуває глобального характеру та її інтенсивність підвищується. Акцент конкурентної

боротьби зміщується на рівень окремих підприємств, конкуренція набуває нові риси – інноваційні. Такі явища обумовлені змінами в світовій економіці, яка переживає трансформацію типу виробництва, зміну форм накопичення та джерел і чинників економічного розвитку на інноваційні. Урахування ключових моментів та специфіки сучасного етапу економіки, дослідження сутнісних характеристик інноваційної економіки стане запорукою ефективного формування конкурентних переваг, забезпечення стійкої конкурентної позиції та, на цій основі, успішної діяльності та розвитку суб'єктів господарювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова спільнота активно дискутує з приводу визначення понятійного апарату та з питань змістовного наповнення поняття «інноваційна економіка». Теоретичні дослідження в сфері інновацій розпочато такими вченими як Й. Шумпетер, М. Кондратьєв, М. Туган-Барановський, Р. Аккоф, Д. Белл, Е. Тоффлер, Ф. Махлуп, К. Фрімен та ін.. Питанням впливу інноваційних перетворень на конкурентоспроможність та ефективність розвитку суб'єктів економічних відносин присвячені праці вітчизняних вчених і спеціалістів, таких як: В. Геєць, В. Семиноженко, В. Сизоненко, Н. Краус, М.О. Богданов, Л. Федулова та ін..

Незважаючи на різноманітність досліджень вчені не дійшли єдиної думки щодо сутності та змісту інноваційної економіки, не сформована єдина термінологія, що ускладнює подальші дослідження прикладного характеру стосовно джерел формування та напрямів розвитку конкурентних переваг.

Метою статті є визначення сутнісного змісту інноваційної економіки на основі вивчення різних аспектів наукової думки з цього приводу.

Виклад основного матеріалу. Визначення сутності поняття «інноваційна економіка» потребує його співвідношення з такими термінами як: «нова економіка», «економіка знань», «інформаційна економіка», що є близькими в методологічному плані. Всі ці поняття характеризують сутність та особливості процесу економічного розвитку в XXI сторіччі, з'явилися майже одночасно та часто використовуються як синоніми.

Спочатку зміни в економічному житті суспільства, що свідчили про становлення нового етапу розвитку економіки характеризувались вченими як «нова економіка». Так, у 1993 р. відомий американський дослідник У. Демінг запропонував використовувати термін «нова» для позначення економіки, що поступово формувалась у США в повоєнні роки, виживання в якій вимагає від суб'єктів господарювання постійних інновацій [1].

Подальший розвиток теоретичних досліджень розширив тлумачення основних властивостей нової економіки за рахунок низки компліментарних характеристик. Так, на основі вивчення різних аспектів змін в економіці дослідники виділили інформацію в якості головного чинника економічних перетворень [2; 3]. В той же час науковці наголошують на отриманні переваг не тільки технологічного, а й організаційного та управлінського характеру. Тим самим включаючи в поняття нової економіки організаційні та інституціональні новації.

Цікавою є позиція Н.В. Бекетова, який відносить до нової економіки інформаційний сектор, що охоплює електронну комерцію, фондовий ринок, фінанси, ЗМІ та деякі інші сфери [4]. В такій інтерпретації нова економіка ототожнюється з інформаційною, однак не відображає інноваційного характеру змін, що відбуваються.

Останнім часом науковці зміщують акценти в бік знань, бо ті ж самі інформаційні технології потребують відповідного рівня освіти та кваліфікації. Тому сучасна економіка часто характеризується як «економіка знань». За думкою М.Г. Грибанової [5] найважливішим виробничим ресурсом суспільства є не інформація, а знання, тобто інформація, засвоєна людиною та неіснуюча поза її свідомістю. Аналогічних поглядів дотримуються такі вчені, як Ф. Махлуп, П. Друкер [6]. В окремих джерелах відмічається, що економіка знань є найвищим ступенем розвитку інноваційної економіки [7]. Вважаємо такий підхід не зовсім коректним, оскільки знання завжди були та залишаються джерелом економічного розвитку. Вони, хоча і можуть самостійно виступати в ролі «послуги», спроможні реалізовуватись в матеріальному і нематеріальному благах тільки через працю людини, що володіє практичними та науковими знаннями, а також використовує засоби, які є уречевленим результатом праці на основі певних знань. А концепція економіки знань не надає адекватної їй техніко-технологічної характеристики виробництва.

Зазначене свідчить, що, характеризуючи сучасну економіку як «нову», «економіку знань», «інформаційну», науковці все ж акцентують увагу і на інноваціях, як факторі економічного зростання, або описують за допомогою наведених термінів інноваційну економіку. Разом з тим, ряд дослідників вважають, що сучасна економіка базується на інноваціях. Так, Й. Шумпетер, що є засновником теорії інновацій, вважав їх головним джерелом розвитку економічних систем і зосереджував увагу на охопленні ними всіх сфер діяльності від впровадження нових методів виробництва, джерел сировини, продукту до відкриття нових ринків та застосування нової організації виробництва й управління [8].

Погляди науковців, які вважають сучасний етап економічного розвитку інноваційним, не мають єдиної думки щодо трактування відповідного терміну. У багатьох випадках інноваційну економіку характеризують як таку, що заснована на знаннях та інформаційних технологіях.

С.А. Лебедєв визначає інноваційну економіку як ту, що базується на суттєвому та масовому використанні наукових знань у виробництві товарів і послуг [9]. Даний підхід більше підходить до характеристики економіки знань.

В. Сизоненко використовує для характеристики інноваційно-орієнтованої економіки такі терміни, як «нова економіка», «економіка знань». В його трактуванні інноваційною є економіка, що базується на знаннях, тобто генеруванні, дистрибуції та використанні знань та інформації [10]. Аналогічної думки дотримуються В. Гесць, В. Семиноженко, В. Делія [11].

В наукових працях присутні також думки щодо загального змісту та розмежування понять «інноваційна економіка» та «економіка знань» [10]. Відмінності стосуються різних цілей цих економічних систем: інноваційна економіка спрямована на зростання прибутку та накопичення капіталу споживачів інтелектуального ресурсу; економіка знань – на творче застосування та розвиток інтелектуальних здібностей людини. Ми дотримуємось думки, що економіка, яка не орієнтується на прибуток, не може здійснювати розширене відтворення, розвиватись та приречена на самоліквідацію.

Все ж таки потрібно визнати, що більшість науковців наголошують на визначальній ролі інноваційної компоненти у досягненні стійкого економічного

зростання. Л. Яковенко та М. Богданов зазначають, що сучасна економіка є інноваційною і знання в ній дозволяють генерувати безперервний потік нововведень, який відповідає мінливим динамічним потребам, а досить часто й формує ці потреби [12; 13], тобто автори наголошують, що знання мають найбільшу вартість лише тоді, коли вони трансформуються в інновації.

Деякі дослідники трактують інноваційну економіку як сервісну або сфери послуг [14; 15], що, на наш погляд, є некоректним, бо ігнорує матеріальне виробництво.

І. Куфтирєв визначає інноваційну економіку як спосіб господарювання, в основі якого сформована система економічних відносин з відтворення інновацій [16]. Це визначення, на нашу думку, найбільш вдало відображає зміст цього явища, але не розкриває повною мірою сутність інноваційної економіки. З нього слідує, що метою інноваційної економіки є відтворення інновацій заради інновацій. При цьому втрачається соціальний аспект економічного розвитку.

Найбільш змістовне визначення інноваційної економіки, з позиції відтворювального підходу, надано К. Склярвою. Автор характеризує інноваційну економіку як спосіб господарювання, основою якого є економічні відносини між суб'єктами господарювання з відтворення інновацій для найбільш ефективного розподілу та використання ресурсів з метою збільшення економічного потенціалу, що забезпечує економічне зростання та підвищення особистісного та суспільного добробуту [17].

Систематизувавши результати дослідження різноманітних трактувань інноваційної економіки та співвідношення цього терміну з певними синонімами, ми виділили декілька підходів, що переважають в економічній літературі (табл. 1.).

Таблиця 1 – Підходи до трактування інноваційної економіки

Методологічний підхід	Автори	Сутність підходу
Інформаційно-знанєвий	Белл Д. [2], Друкер П. [6], Лебедев С.А., Ковилін Ю.А. [9], Золотих І.Б. [12]	Масове використання інформації та знань як головних джерел економічного розвитку.
На основі інновацій	Шумпетер І. [8], Портер М. [18], Яковенко Л.І. [12]	Інновації як ключовий фактор розвитку економічної системи
Структурно-технологічний	Бекетов Н.В. [3], Базилев М.І., Грібанова Н.Л. [5]	Переважає в структурі економіки високотехнологічних та інформаційних галузей.
Сервісний (нематеріальний)	Каточков В.М. [14], Кухтінова Л.Г. [15]	Переважає в структурі економіки сфери послуг, ігнорування ролі матеріального виробництва
Компліментарний	Геєць В.М., Семиноженко В.П. [11], Сизоненко В.О. [10], Логачов В.А. [7]	Категорії «економіка знань», «інноваційна економіка», «інформаційна економіка» є категоріями-компліментами, утворюючи тим самим «нову економіку»
Відтворювальний	Куфтирєв І.Г. [16], Богданов М.О. [13], Склярво К.Е. [17]	Спосіб господарювання підґрунтя якого є система економічних відносин з відтворення інновацій. Інновації завжди супроводжують відтворювальний процес

На нашу думку найбільш повно та системно сутність і зміст інноваційної економіки розкриває відтворювальний підхід.

Згідно з ним не тільки відмічається головна роль інновацій в економіці такого типу, а й наголошується на їх відтворенні та впливу на весь відтворювальний процес з урахуванням соціального аспекту.

Вважаємо також недоцільним ототожнення понять «нова економіка», «економіка знань», «інформаційна економіка» з інноваційною.

Широке трактування поняття «нова економіка», на нашу думку, пов'язано з самим терміном «нова», за допомогою якого характеризують тенденції сучасного етапу розвитку, що відрізняють його від попередніх. Відносний порівняльний характер терміну «нова» робить можливим його застосування до всього нового, що не дає змоги надати точну характеристику цій категорії. Аналогічно цей термін можна було застосовувати і для етапу становлення індустріальної економіки, який прийшов на зміну доіндустріальній, сировинній економіці. Окрім того, тенденції, що характеризують сучасний етап економічного розвитку стосуються різних функціональних і наукових сфер, і тому звести це явище до єдиної дефініції буде не зовсім вірним і обґрунтованим, як і вживання цього терміну в якості синоніму.

Аналіз наукових підходів по суті питання дозволив також зробити висновок про те, що інноваційна економіка є більш широким поняттям, ніж «інформаційна економіка», «економіка знань», які можуть бути визначені або як економіка з новою структурою галузей або як складові інноваційної економіки, тому що знання та інформація є визначальними факторами розвитку економічної системи.

Висновки. Розуміння сутності інноваційної економіки дозволить суб'єктам господарювання краще орієнтуватись в особливостях сучасних економічних перетворень та більш обґрунтовано підходити до формування та розвитку конкурентних переваг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Деминг У.Э. Новая экономика / У.Э. Деминг. – М.: Эксмо, 2006. – 208 с.
2. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – С. 330-342.
3. Томпсон А.А. Стратегический менеджмент: концепции и ситуации для анализа / А.А. Томпсон, А.Дж. Стрикленд.–М.: Вильямс, 2002.– 928 с.
4. Бекетов Н.В. Глобализация как процесс формирования информационно-экономического пространства: социальные аспекты развития мировой и национальной экономической систем / Н.В. Бекетов // Век глобализации. – 2009. – №1. – С. 28-32.
5. Базылев Н.И. «Новая экономика», ее движущие силы и тенденции развития / Н. И. Базылев, Н.Л. Грибанова // Проблемы современной экономики. – 2006. №1/2 (17/18).
6. Друкер П. Посткапиталистическое общество. / П. Друкер // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология; под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 640 с.
7. Логачев В.А. «Интеллектуальный капитал» с позиций трудовой стоимости / В.А. Логачев, Е.Е. Жернов // Экономист. – 2006. – №9. – С. 36-41.

8. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.
9. Лебедев С.А. Философия научно-инновационной деятельности: монография / С.А. Лебедев, Ю.А. Ковылин. – М.: Академический проект, Парадигма, 2012. – 182 с.
10. Сизоненко В.О. Фінансування інноваційно-орієнтованої економіки в умовах інституціональної невизначеності / В.О. Сизоненко // Фінанси України. – 2013. – № 5. – С. 80-89.
11. Геєць В.М. Інноваційні перспективи України: монографія / В.М. Геєць, В.П. Семиноженко. – Харків: Константа, 2006. – 272 с.
12. Яковенко Л.І. Інноваційний характер економіки знань / Л. І. Яковенко // Вісник Полтавської держ. аграрної академії. – 2010. – № 2. – С. 141-145.
13. Богданов М.О. Інноваційна економіка як стратегічний напрям розвитку у XXI столітті / М.О. Богданов [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.confcontact.com./2009new/5-bogdanov.pdf>.
14. Каточков В.М. Инновационные направления развития сферы услуг как фактор экономического роста / В.М. Каточков // Вопросы инновационной экономики. – 2014. – №1. – С. 14-20.
15. Кухтинова Л.Г. Влияние развития сервисной экономики на формирование человеческого капитала / Л.Г. Кухтинова // Креативная экономика. – 2007. – № 5 (5). – С. 19-24.
16. Куфтырев И.Г. Инновационная экономика: сущность и проблемы формирования: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01, 08.00.05 / Нижегородский гос. ун-т им. Лобачевского. – Н. Новгород, 2004. – 214 с. – С. 33.
17. Складорова Е.Е. Особенности развития инновационной экономики и государственная инновационная политика в России на современном этапе: монография / Е.Е. Складорова. – Новосибирск: ЦРНС, 2015. – 307 с.
18. Портер М. Конкурентное преимущество: Как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость / М. Портер; пер. с англ. – 3-е изд. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. – 715 с.

УДК 331.41

Юлдашев Аскарали Якубович, Зайлиев Акмалжон Ахмадалиевич
Наманганский инженерно-педагогический институт
(Наманган, Республика Узбекистан)

ЎЗБЕКИСТОНДА ИНВЕСТИЦИЯ МУҲИТИНИ ШАҚЛЛАНТИРИШДА ИНВЕСТИЦИЯ СИЁСАТИНИНГ УСТИВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ

Аннотация. В статье изучено формирование инвестиционного климата в инвестиционной политике Узбекистана, обращено внимание на реализацию инвестиционной политике.

Ключевые слова: инвестиции, прямой инвестиции, инвестиционная политика, инвестиционный климат, региональная инвестиционная политика, корпоративная инвестиционная политика, инвестиционная политика отраслей.

Yuldashev Askarali Yakubovich, Zayliyev Akmaljon Ahmadaliyevich
Namangan engineering-pedagogical institute
(Namangan, Uzbekistan)

PRIORITY DIRECTIONS OF THE INVESTMENT POLICY IN THE DEVELOPMENT OF THE INVESTMENT ENVIRONMENT IN UZBEKISTAN

Abstract. The article studies the formation of the investment climate in the investment policy of Uzbekistan, draws attention to the implementation of investment policy.

Keywords: Investment, direct investment, investment policy, investment climate, regional investment policy, corporate investment policy, investment policy of industries.

Ўзбекистон иқтисодиётида таркибий ўзгаришларни изчил амалга оширишда қулай инвестиция сиёсатини яратиш муҳим аҳамият касб этиб келмоқда. Инвестиция сиёсати бу – мамлакатдаги инвестиция жараёнларига таъсир кўрсатувчи иқтисодий, сиёсий, меъёрий-ҳуқуқий, ижтимоий ва бошқа шарт-шароитлар мажмуидир.

Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, уларнинг иқтисодий юксалишида фаол инвестиция сиёсати марказий ўринни эгаллайди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожланиш мақсадлари унинг инвестиция сиёсатида тўлиқ акс эттирилишини тақозо этади.

Бу борада, Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А. Каримов ўз маърузасида "...Узоқ муддатли истиқболга мўлжалланган, мамлакатимизнинг салоҳияти, қудрати ва иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини оширишда ҳал қилувчи аҳамият касб этадиган навбатдаги муҳим устивор соҳаларни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш, транспорт ва инфратузилма коммуникацияларини ривожлантиришга қаратилган стратегик аҳамиятга молик лойиҳаларни амалга ошириш учун фаол инвестиция сиёсатини олиб боришдан иборат", деб таъкидлаб ўтган эдилар [4].

Мустақилликка эришилган кундан бошлаб, мамлакатимиз бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос ва мос йўлидан бормоқда, бу борада инвестиция сиёсатининг аҳамияти жуда каттадир. Чунки инвестиция иқтисодиётда таркибий ўзгаришлар, техник ва технологик янгиланишлар, корхоналарни қайта таъмирлаш ишларини амалга оширишни рағбатлантиради, мамлакат экспорт ва импорт салоҳиятини оширишга имкон яратади. Шу жиҳатдан, Ўзбекистон ўз тузилмавий инвестиция сиёсатини олиб бормоқдаки, бу жиҳат мамлакатимизни жаҳон майдонида ўз ўрнига эга бўлишини таъминлаб келмоқда.

Тузилмавий инвестиция сиёсати асосан қуйидагилардан иборат:

- ҳудудлар инвестиция сиёсати;
- корхоналар инвестиция сиёсати;
- тармоқлар инвестиция сиёсати.

Ҳудудлар инвестиция сиёсати – инвестицияни сарфлашда аҳоли, ҳудуд ва инвестор манфаатларини ҳисобга олган ҳолда самарали ишлатишга имкон берувчи ҳудудда олиб бориладиган чора-тадбирлар мажмуидир. Ҳозирги кунда ташқи дунё билан ички бозор ўзаро манфаатли алоқаларни ривожлантириб, кенгайтириб бормоқда. Бунинг учун иқтисодиётни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш учун илғор технологиялардан, ривожланган давлатлар тажрибасидан фойдаланиш зарур.

Ишлаб чиқаришни модернизация қилиш корхоналарнинг рақобатбардошлилигини ошириш билан бирга, ички бозор ҳажмига ҳам ижобий таъсир кўрсатади, даромадлар юксалиши инвестицион товарларга ҳам, истеъмол товарларига ҳам талабни ортишига сабаб бўлади. Бу эса хорижий инвесторларнинг фаолиятига ҳам қулайроқ шароитларни вужудга келтиради.

Айни пайтда хом ашё ресурсларидан оқилона фойдаланиб, мамлакат саноатини ривожлантириш, инновацион технологияларни кенг жорий этиш, маҳсулотларнинг ички ва ташқи бозорларда рақобатбардошлилигини таъминлаш долзарб масалага айланиб бормоқда. Ривожланган мамлакатлар ишлаб чиқариш технологиясидан фойдаланиш ва уни амалга жорий этиш натижасида мамлакат саноатида туб ўзгаришлар юзага келиб, маҳсулотнинг янги турлари, янги ишчи ўринлари яратиш изчил амалга оширилмоқда.

Жорий конъюнктура жадал ўзгараётган ҳозирги шароитда экспортга маҳсулот чиқарадиган корхоналарнинг ташқи бозорларда рақобатбардош бўлишини қўллаб-қувватлаш бўйича аниқ чора-тадбирлар амалга ошириш ва экспортни рағбатлантириш учун қўшимча омиллар яратиш зарур. Бу борадаги тадбирлар қатъий тежамкорлик тизимини жорий этиш, ишлаб чиқариш харажатларини ва маҳсулот таннархини камайтиришни рағбатлантириш ҳисобидан корхоналарнинг рақобатбардошлилигини ошириш билан биргаликда амалга оширишни тақозо этади.

Тармоқ инвестиция сиёсати – бу мамлакат иқтисодиётининг ривожланишини таъминловчи тармоқлар саноат маҳсулотларини экспорт қилиш, импорт ўрнини босувчи ишлаб чиқаришни ривожлантириш, илмий-техник тараққиётни инвестиция йўли билан қўллаб-қувватлаш ҳисобланади.

Давлат тузилмавий инвестиция сиёсатида янги тармоқларни ташкил этиш ва ривожлантириш, аҳолининг истеъмол товарлари, иш жойларига

бўлган талабини қисқа вақт ичида юқори даражада таъминлашга эришиш йўлида бир қатор муҳим вазифаларга амал қилиб келмоқда.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган инвестиция сиёсатининг асосий йўналишлари орасида қуйидагиларни алоҳида таъкидлаб кўрсатиш мумкин:

- инвестиция жалб қилиш учун халқаро меъёрлар ва конвенцияларга мос келувчи, саноати ривожланган мамлакатлар инвесторлари томонидан тан олинадиган ҳуқуқий шарт-шароитларни яратишга интилиш;

- республикага жаҳон даражасидаги технологиялар етказиб берадиган ва иқтисодиётнинг замонавий тузилишини вужудга келтиришга ёрдам берадиган инвесторлар учун очиқ эшиклар сиёсатини изчиллик билан амалга ошириш;

- ишлаб чиқариш билан боғлиқ инвестицияларни киритишга кўмаклашиш;

- мамлакатни кредит қобилиятини қўллаб-қувватлаш;

- мамлакатни айрим минтақаларида ижтимоий ва экология муаммоларини ҳал қилишга қаратилган инвестицияларни киритишга ёрдам бериш.

Ўзбекистон Республикасининг инвестиция дастури бу – давлат томонидан хорижий инвестицияларни қўллаб-қувватлаш учун устивор ва биринчи галда бажариши керак бўлган давлат томонидан рағбатлантирувчи йўналишларини ишлаб чиқиш воситасида амалга ошириладиган чоратadbирлар ҳамда хорижий инвестициялар учун қулай инвестиция муҳитини яратиш ва улар киритилган маблағларнинг юқори иқтисодий марраларга эришиш учун мукамал ҳуқуқий тегишли инвестициялар яратиш [1].

Ўзбекистонда қулай инвестиция муҳитини шакллантишда инвестиция сиёсатининг аҳамияти ва ўзига хос хусусиятларини ўрганиш ва тадқиқ қилиш натижасида қуйидаги тартибда хулоса ва таклифларни бериш мумкин:

- Мамлакатимизда таркибий ўзгаришларни изчил амалга оширишда қулай инвестиция муҳитининг яратилгани асосий омил бўлиб қолмоқда. Инвестиция муҳити бу мамлакатдаги инвестиция жараёнларига таъсир кўрсатувчи иқтисодий, сиёсий, меъёрий-ҳуқуқий, ижтимоий ва бошқа шарт-шароитлар мажмуи. Шу боис Ўзбекистоннинг иқтисодий-ижтимоий ривожлантириш мақсадлари учунг инвестиция сиёсатида тўлиқ акс эттирилишини тақозо этмоқда;

- Ўзбекистонда хорижий инвестицияларни жалб этишни фаоллаштиришга катта эътибор қаратилиб, инвестицияларга кўмаклашиш ва кафолатлар бериш учун уларга инвестиция, солиқ тизимида ва божхона тўловлари соҳасида маълум имтиёз-шароитлар ва кафолатлар тизимини янада такомиллаштириш;

- Инвестициялар замонавий техника ва технологиялар билан қуролланиш, илмий-техник ишлаб чиқариш ва амалий имкониятларни тиклашнинг асосий воситасидир. Айнан ички ва ташқи инвестициялар орқали миллий иқтисодиёт жонланиб, ишлаб чиқариш замонавий, рақобатдардош товарлар ишлаб чиқаришга ихтисослашиб боради. Бу эса, ўз навбатида янги иш ўринларини ташкил этиш ва мамлакатдаги мавжуд иқтисодий муаммоларининг ҳал бўлишига олиб келади;

- Мамлакатимизда таркибий ўзгаришларни изчил амалга оширишда қулай инвестиция муҳитининг яратилганлиги асосий омил бўлганлиги учун

Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши унинг инвестиция сиёсатида тўлиқ акс эттириши тақозо этмоқда;

- Инвестиция муносабатларининг давлат томонидан тартибга солиниши ҳуқуқий шароитлар яратиш, ушбу фаолиятини яратиш учун кафолат бериш, бу фаолият субъектларини суғурталаш ва боқа воситалар орқали ижтимоий ёки давлат манфаатларини амалга ошириш йўлида ташкил этилади. Шунингдек, тўғридан-тўғри инвестицияларнинг мамлакатимиз барқарор ривожланишида катта аҳамиятга эгаллигини эътироф этган ҳолда хорижий инвесторларнинг ҳуқуқларини кафолатлаш ва ҳимоя қилиш мақсадида зарур шарт-шароитлар яратилишини янада такомиллаштириш мақсадга мувофиқдир.

Ўзбекистон Республикасининг инвестиция дастури – ички ва ташқи сиёсатнинг умумий йўналиши ҳисобланган ижтимоий-иқтисодий ва хусусий хўжалик қарорлари мажмуи бўлиб, маблағлардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини ошириш мақсадида мамлакат ичига ва хорижга киритиладиган сармояларнинг йўналиш ва жойлашувини белгилайди.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда инвестиция муҳитини шакллантиришда инвестиция сиёсатининг асосий йўналиши, бу борадаги тадбирларни амалга оширишдан асосий мақсад республикаимизда рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш, уларни жаҳон бозорига олиб чиқиш, заомн билан ҳамнафас бўлган ҳолда корхоналарни модернизация қилиб бориш, техник ва технологик жиҳатдан янгилаш ва энг асосийси қўшимча иш ўринлари ташкил этган ҳолда халқимизни турмуш фаровонлигини янада юксалтиришдан иборатдир.

Фойдаланилган АМАДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикасининг “Инвестиция фаолияти тўғрисида” ги Қонуни, 2014 йил 9 декабр.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Чет эл инвестициялари тўғрисида” ги Қонуни, 1998 йил 30 апрел.
3. Ўзбекистон Республикасининг “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида” ги Қонуни, 1998 йил 30 апрел.
4. И.А. Каримов. Мамлакатни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш - устивор мақсадимиздир. Халқ сўзи, 2010 йил 28 январ.

ИНФОРМАЦИЯ О СЛЕДУЮЩЕЙ КОНФЕРЕНЦИИ

Уважаемые научно-педагогические работники учебных заведений, аспиранты, соискатели и студенты. Приглашаем Вас принять участие в **XXIV Международной научной конференции «Актуальные научные исследования в современном мире».** (26-27 апреля 2017 г.)

Для участия в конференции необходимо до **25 апреля 2017 г. (включительно)** отправить статью на электронную почту оргкомитета: iscience.in.ua@gmail.com.

Рабочие языки конференции: *українська, російский, english, polski, беларуская, қазақша, o'zbek, limba română, кыргыз тили, ჯუჯრტუ*

Планируется работа следующих секций:

1. АРХИТЕКТУРА	16. СОВРЕМЕННЫЕ
2. БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
3. ВЕТЕРИНАРНЫЕ НАУКИ	17. СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
4. ВОЕННЫЕ НАУКИ	18. ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
5. ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАУКИ	19. ТУРИЗМ И РЕКРЕАЦИЯ
6. ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ	20. ФАРМАЦЕВТИЧЕСКИЕ НАУКИ
7. ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ	21. ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
8. КУЛЬТУРОЛОГИЯ	22. ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ И СПОРТ
9. МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ	23. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
10. МЕНЕДЖМЕНТ И МАРКЕТИНГ	24. ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ
11. НАУКИ О ЗЕМЛЕ	25. ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ
12. ПЕДАГОГИКА	26. ЭКОЛОГИЯ
13. ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ	27. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
14. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ	28. ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ
15. СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ	

УСЛОВИЯ УЧАСТИЯ

Для участия в конференции необходимо до **25.04.2017 г. (включительно)** отправить на электронный адрес: iscience.in.ua@gmail.com:

- 1.Текст статьи (оформлен в соответствии с нижеприведенными требованиями)
- 2.заявку участника;
- 3.копию документа об оплате орг.взноса в электронном виде или (СНГ. Отправить на email №перевода и название системы перевода. Украина (сума, дата, время и ФИО плательщика).
- 4.личную фотографию в формате.jpeg (по желанию).

В теме письма необходимо указать Вашу фамилию и.о., например: **(Федоренко О.Е.)**

Обратите внимание информационный отдел обязательно отправляет подтверждение о получении материалов к публикации в течении

суток после Вашего отправления материалов. В случае отсутствия уведомления продублируйте Ваше письмо или уточните за номером телефона (Viber) +38 (096) 5399899

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ

1. Объем материала от 3 до 8 страниц набранного текста (каждая следующая полная или неполная страница оплачивается дополнительно) оформленного в текстовом редакторе Microsoft Word, файл в формате.doc или.docx (шрифт 14, Times New Roman, интервал 1,5). Все поля – 20 мм;

2. В верхнем правом углу указывается название секции и подсекции;

3. Во втором ряде в правом углу фамилия имя;

4. В третьем ряде в правом углу указывается город и страна;

5. Следующий абзац – название статьи указывается по центру (шрифт **16 полужирный БОЛЬШИМИ БУКВАМИ**);

6. Дальше через строку изложение основного текста (шрифт 14);

7. После основного текста указывается список литературы (ЛИТЕРАТУРА). Список литературы оформляется не за алфавитом, а по мере того, как она встречается в тексте статьи. В тексте сноски обозначаются квадратными скобками с указанием в них порядкового номера источника по списку и через запятую – номера страницы (страниц), например: [3, с. 173];

8. Рисунки и таблицы набираются шрифтом Times New Roman 12 с одинарным междустрочным интервалом. Рисунки, диаграммы и таблицы создаются с использованием черно-белой гаммы. Использование цвета и заливок не допускается! Все рисунки и таблицы должны иметь название.

9. Формулы следует набирать с помощью редактора формул Microsoft Equation и нумеровать в круглых скобках (2).

Отдельным файлом подаются сведения об авторе.

Для участия в XXIV Международной научной конференции «Актуальные научные исследования в современном мире» необходимо до **25.04.2017 г. (включительно)** отправить статью на электронную почту оргкомитета: iscience.in.ua@gmail.com.

За достоверность фактов, цитат, имен, названий и других сведений отвечают авторы статей.

АКТУАЛЬНЫЕ НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Март 2017 г.

ВЫПУСК 3(23)

Часть 4

Ответственность за новизну и достоверность результатов научного
исследования несут авторы

Ответственный за выпуск: Подворная А.А.
Дизайн и верстка: Вовкодав А.М. (AVdesign.pp.ua)

Учредитель: ОО "Институт социальной трансформации"
свидетельство о государственной регистрации №1453789 от 17.02.2016 г.

Подписано к печати 28.03.2017.
Формат 60x84 1/16.
Тираж 300 шт. Заказ №042
Изготовитель: ФЛП "Кравченко Я.О."
свидетельство о государственной регистрации В01 №560015
Адрес: 03039, Украина, Киев, просп. В. Лобановского, 119
тел. +38 (044) 561-95-31

Адрес ред. коллегии:
08400, Украина, Киевская обл., г. Переяслав-Хмельницкий,
ул. Богдана Хмельницкого, 18
тел.: +38 (063) 5881858
сайт: <http://iscience.in.ua>
e-mail: iscience.in.ua@gmail.com

